ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

XVII 1984

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY

ΤΕΥΧΟΣ 1-2 ΑΘΗΝΑΙ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ» (ΑΑΑ)

ΔΙΕΥΘΥΝΤΕΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΖΕΔΑΚΙΣ, Διευθυντής Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, και ΜΥΡΩΝ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Διευθυντής Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων.

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΤΑΠ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ρ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΓΓΛΙΚΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ: ΕΛΕΝΗ ΤΣΙΓΑΔΑ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Ι. ΝΤΕΚΟΠΟΥΛΟΣ

Εικόνα εξωφύλλου: Ο Ησαΐας. Λεπτομέρεια του βημόθυρου Τ. 737 του Βυζαντινού Μουσείου (σ. 43 κ.ε.)

© 1985: ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα
ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND (TAP SERVICE)
Panepistimiou 57, 105 64 Athens

MINISTRY OF CULTURE AND SCIENCE
«ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY» (AAA)

DIRECTORS: YANNIS TZEDAKIS, Director of Prehistoric and Classical Antiquities, and MYRON MICHAELIDIS, Director of Byzantine and post-Byzantine Monuments.

EDITORIAL SUPERVISION: DEPARTMENT OF PUBLICATIONS OF THE TAP SERVICE
ART EDITOR: R. YIANNOULAKI
SUMMARIES TRANSLATED INTO ENGLISH BY HELEN ZIGADA
TYPESETTING: E. BOULOUKOS - A. LOGHOTHETIS
PRINTED BY I. DEKOPOULOS

Picture on the cover: Isaiah. Detail of the Royal Door T. 737 in the Byzantine Museum (p. 43 ff.)

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ XVII, ΤΕΥΧΟΣ 1-2
1984

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ	Σελίδα		Page
E. HALLAGER - Y. TZEDAKIS. The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania 1982-83	3 - 20	—	—
ΑΦ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ. Νεότερα στοιχεία από τη βυζαντινή βασιλική της Κοίμησης της Θεοτόκου, στη Μέντζαινα Αχαΐας	21 - 41	Summary	41 - 42
ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ			
ΧΡ. ΜΠΑΛΤΟΓΙΑΝΝΗ. Παράσταση Ευαγγελισμού κάτω από νεότερη επιζωγράφηση στο βημόθυρο Τ. 737 του Βυζαντινού Μουσείου	43 - 72	Summary	72 - 73
Α. ΜΠΑΤΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ. Πρωτογεωμετρικά από τη Δυτική Θεσσαλία	74 - 86	Summary	86 - 87
Σ. ΝΤΑΝΤΗΣ. Παλαιοχριστιανικές επιγραφές του Επιγραφικού Μουσείου Αθηνών	87 - 99	Summary	100
Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ. Τρεις σταυρόσχημοι ναοί της περιοχής Βόνιτσας	100 - 114	Summary	114
Π. ΘΕΜΕΛΗΣ. ΠΓ αγγεία από το Μαλακόντα της Ερέτριας	115 - 117	Summary	117
E. ØSTBY. The Archaic Temple of Athena Alea at Tegea	118 - 124	—	—
Ε. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ. Παραγωγή μολύβδου από λιθαργύρους στην ελληνιστική Ρόδο	124 - 139	Summary	140
A. RITSONIS. Eine Hermestele aus Eretria	141 - 147		
Ι. ΚΑΝΟΝΙΔΗΣ. Ασημένιο πλακίδιο από τη βάση της λειψανοθήκης του αποστόλου Φιλίππου στη Φλωρεντία	148 - 155	Summario	156
Θ. ΠΙΤΣΙΟΣ. Επιτόπια εξέταση παλαιοανθρωπολογικών ευρημάτων των αρχαιολογικών ανασκαφών. Η περίπτωση της βυζαντινής ταφής CCII του νεκροταφείου των Αβδήρων	156 - 160	Zusammenfassung	161
O. HANSEN. Some possible evidence for an Amphictiony in Tiryns	162 - 163	—	—

Το παλιότερο στρώμα ζωγραφικής του βημόθυρου Τ. 737 του Βυζαντινού Μουσείου, μετά τη συντήρηση.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

THE GREEK-SWEDISH EXCAVATIONS AT KASTELLI, KHANIA 1982-1983

In June and July 1982, supplemented with a minor "rescue" excavation in July 1983, the joint Greek-Swedish Excavations continued at the Plateia Ag. Aikaterini, Khania[1]. Apart from the continued stratigraphical investigations in the Late Minoan III levels the main purpose of the excavation was to finish the excavation of House I of the Late Minoan I B destruction level with the second half of Room M and to explore further House II, which we supposed to have been used at some time immediately after the Late Minoan I B destruction —in Late Minoan II and III A:1[2]. Two new trenches were opened: Trench 18 (514-529/699-700) and Trench 19 (529-534,5/705-713), and two

1. The excavation was under the direction of Dr. Yannis Tzedakis, Director of Prehistoric and Classical Antiquities, Ministry of Culture and Sciences. Director for the Swedish part was Dr. Carl-Gustaf Styrenius, Director of the Museum of Mediterranean and Near Eastern Antiquities in Stockholm, with Mrs Maria Vlasakis and Dr. Erik Hallager as field-directors responsible at the site. All drawings, plans and photographs in this article are by E. Hallager. We want to thank warmly Dr. Geoffrey Bibby for correcting the English text.

2. E. Hallager - Y. Tzedakis, The Greek-Swedish Excavations Kastelli, Khania (1978 and 1979), AAA XV (1982), p. 25.

minor rescue excavations were carried out in the balks around Trench 16 (516-522/717-718 and 517-518/718-724) where important parts had already collapsed and in the NW part of Trench 17 (508,5-510/704-704,5) where a small balk of earth up against a Venetian wall-foundation was in danger of collapsing (see fig. 1).

The Late Minoan I B Destruction Level (fig. 2)

The remaining part of Room M in House I had not been left undisturbed like the part excavated in 1977[3]. In the south corner the floor had been dug through in a later period and at the same time the south entrance to

Fig. 1. Plan of the Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania 1970-1983.

3. Y. Tzedakis and E. Hallager, The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania 1976 and 1977, AAA XI (1978), p. 39 and fig. 13.

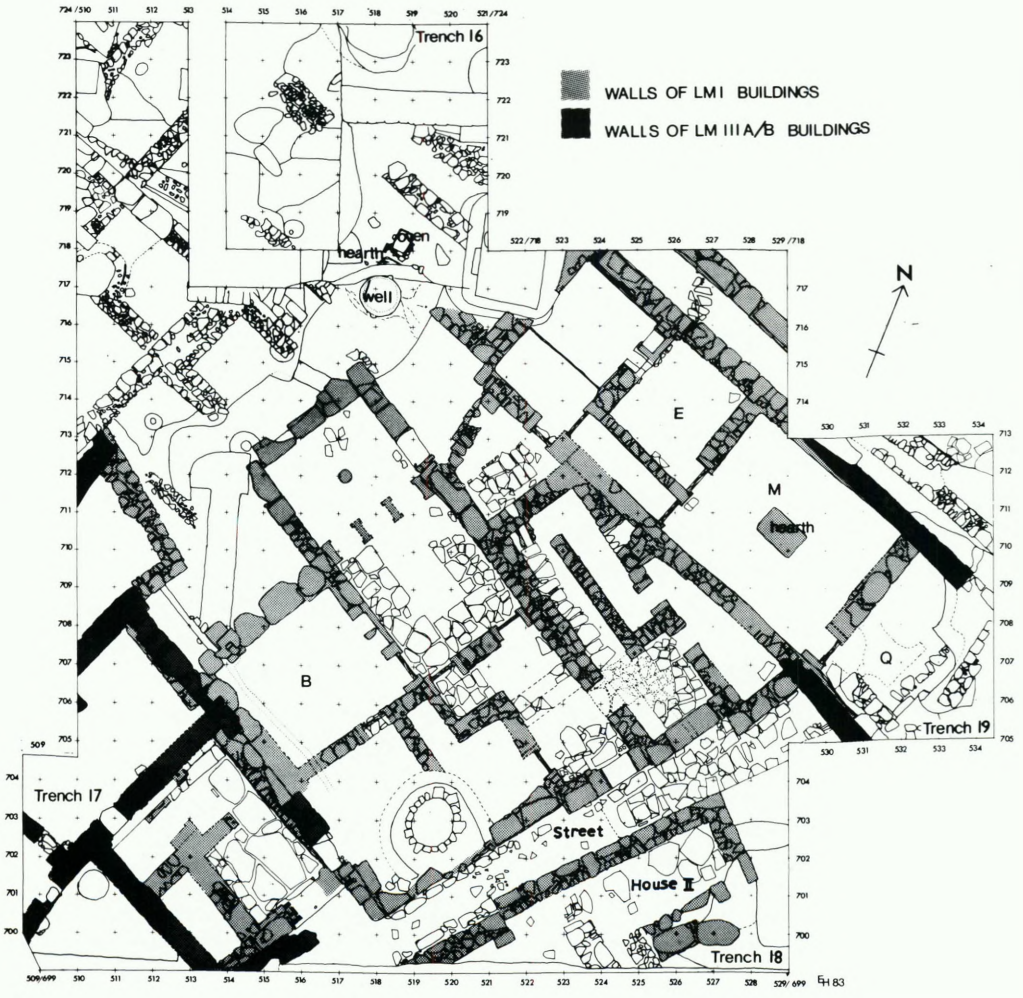

Room M had also been disturbed. On the undisturbed portion of the floor we found in the east part a row of twelve loom-weights going out at almost right angles from the NE wall of the room, and there seems to be little doubt that a loom had been standing in the room. The remaining part of the floor deposit consisted of two undecorated conical cups and a grindstone (f i g. 3). The room measured 4.90 × 4.15 m. and in the centre we discovered a square-built fixed hearth measuring 1.25 × 0.83 m. The interior construction of the hearth we do not know, but it was seen to have been coated over at least two times and the clay bedding below the stucco in the central part was burned red. The hearth, taken together with the pottery found in the western part of the room in 1977: conical cups, small storage jars and cooking pots, a quern and a grindstone, and in a position next to the store-room (Room E), where among other objects a large jar filled with peas was found[4], indicates that Room M may partly have been used as a kitchen, while the loom indicated its function for other domestic industrial activities. Of the SE wall of the room we found some large foundation blocks recalling those from the outer wall of Room B (see f i g. 1), but it

4. E. Hallager, Minoan Kydonia. Excavations 1973, AAA VI (1973), pp. 444-445 (and fig. 7). The peas in this report was erronously called grain.

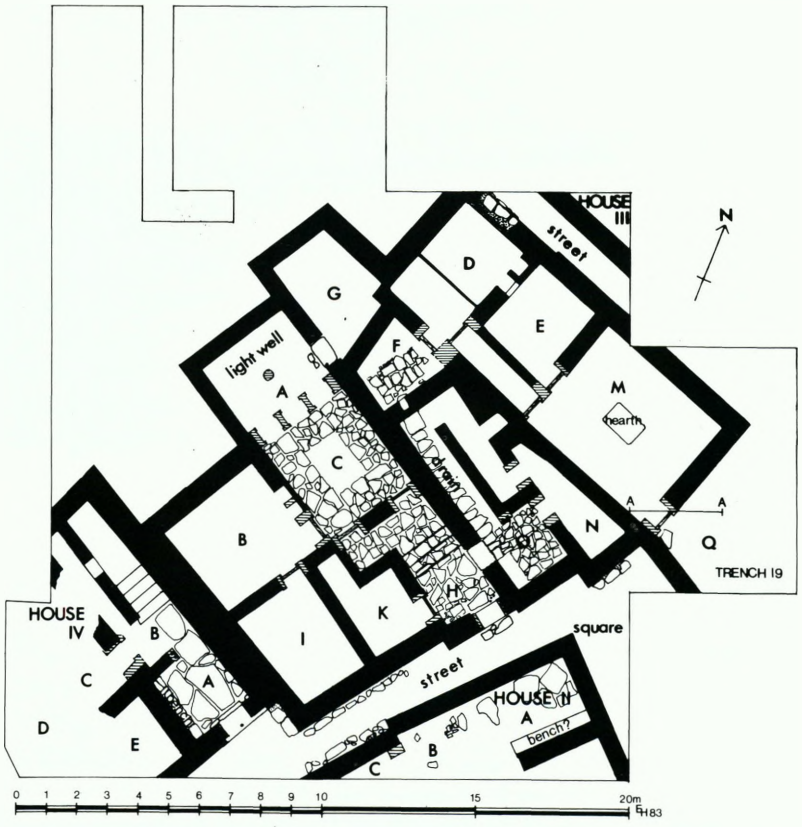

Fig. 2. Plan of the LM I B houses.

Fig. 3. Remaining floor deposit of Room M in House I of the LM I B destruction level.

seems as if it was not an outer wall and that House I continues towards the SE with yet another Room Q. Our reason for this suggestion is that the door —of which one doorbase was found— is of a type extremely rarely found as entrance to Minoan houses, where the norm is large monolithic thresholds with sometimes complicated wooden doorposts[5]. It should also be noted that the clay lining of the SW wall of Room Q is of a type only noted on interior walls. The extension of this room, which was partly reused in the following period, and the connections to the Square towards the SW and the street between House I and House III cannot be determined until further excavations have taken place in Trench 19 and south of Trench 19 (see fig. 2).

House II south of the street was further investigated. Here we found in the western part two rooms (B and C on fig. 2) which betrayed the typical features of the Late Minoan I B destruction level —mainly fat red soil with much charcoal and fallen mudbrick. One base for either a door or a pier-and-door-partition between the two rooms was found up against the NW wall of the

5. One exception may be the House of Frescoes at Knossos. See e.g. J. W. Graham, The Palaces of Crete, Princeton 1972, fig. 16.

building. In Room C was found a small floor deposit mainly consisting of unpainted conical cups, whereas almost nothing was found in Room B. The original architecture of Rooms A and B is uncertain since later alterations took place here. It seems to have involved floors at different levels and there may possibly have been a bench in the south part of Room A, similar to that seen in House IV, Room A (see fig. 2).

House IV. In House IV some additional investigations were made. To the SW of the entrance room (A) we discovered part of another room (E) where only very little was left *in situ* because a Venetian wall foundation cut through the floor. Although little preserved the floor deposit looked promising: apart from two conical cups we found two decorated rhytons (fig. 4), a large decorated jug and part of a large askos from the Local Kydonian workshop[6]. Taken together with the 1980 finds in Room C, among which was also found a terracotta foot in $^1/_2$ natural size[7], further exploration in this house would seem most promising. The north part of the building had been badly disturbed by later activities, but based on the few visible remains we had made a conjectural restoration of a staircase leading up from Room B to the first floor. Hoping to find remains of this staircase embedded in the Venetian wall foundation it was decided to demolish this latter —and in fact we found remains of the first three steps of the staircase belonging to House IV. Below where the fourth step would have been we

Fig. 4. LM I B rhyton from floor of Room E in House IV.

discovered (during the excavations in 1978) a small votrous which might well have been placed here in connection with the building of the house —as a "foundation-deposit". Those cups were of a type noted elsewhere in the Kastelli area as belonging to the latest part of the Middle Minoan periods or the earliest part of the Late Minoan periods[8].

Also the SW part of the street between the Houses I/IV and II was excavated. Here we discovered everywhere the typical destruction level, and the deposit above the surface of the street mainly consisted of fallen constructions from the houses bordering the street. In connection with the street we noted that smaller stones were in several places set up against the outer wall of the houses, and in the small open areas in each end of the street it may be worth noting that

6. Tzedakis-Hallager (*supra* n. 3), p. 43.

7. Y. Tzedakis and E. Hallager, The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Kahnia 1980, AAA XVI (1983), pp. 15, figs. 14, 15, 16.

8. Similar cups have been found in securely dated contexts elsewhere in the Kastelli area (Y.T.).

small benches or seats had been constructed up against the outer walls of the houses[9] (see fig. 2).

The Late Minoan II/III A:1 Period (fig. 5)

The exploration of those levels was perhaps the most important achievement of the excavations in 1982 and 1983 since it became clear that the site had been occupied in LM II, indicated by stratified fragments of E-phyrean goblets, and in Late Minoan III A:1, indicated by very large rubbish pits with pottery of this date. These pits also mark the end of this phase which we on present evidence may term a "Squatter Habitation". No sealed floor deposit exists from this period, but the stratigraphical investigations give us a clear hint as to the development at the site after the LM I B destruction.

In House I the Rooms A and G were cleared of destruction debris and a wall was constructed above the pier-and-door-

9. A much earlier parallel to outside constructed benches is for example found in the House of Tiles at Lerna. J. L. Caskey, Excavations at Lerna 1956, Hesperia 26 (1957), pl. 45. J. L. Caskey and E.T. Blackburn, Lerna in the Argolid - A Short Guide. American School of Classical Studies 1977, p. 10.

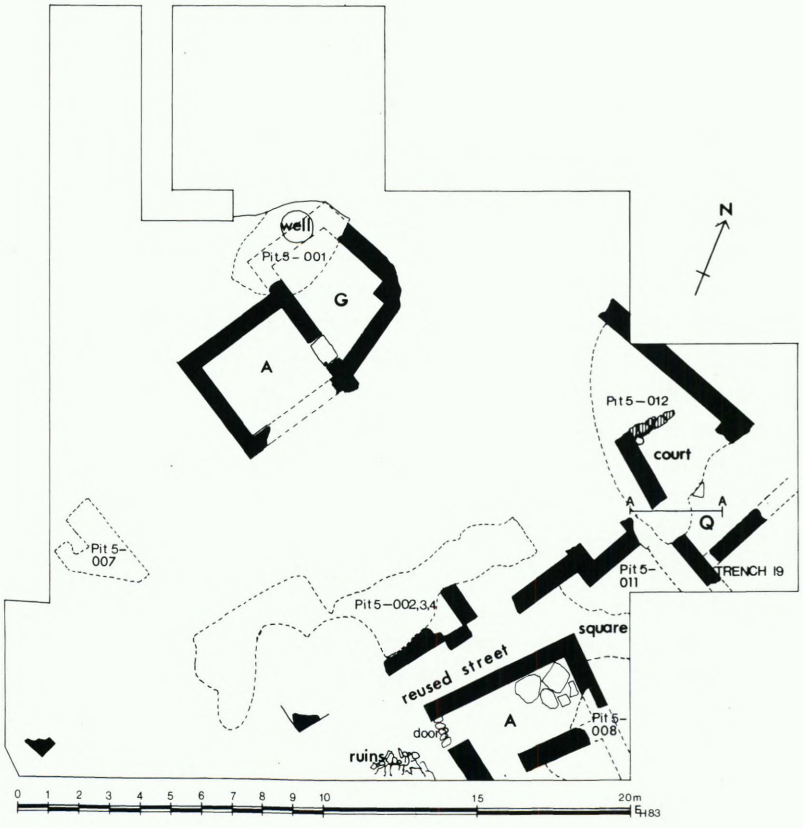

Fig. 5. Conjectural reconstruction of the LM II and III A:1 habitation.

partition and reused until the NW wall of Room G was demolished and a well or votrous was cut into the bedrock (see figs. 1 and 5). The well and the surrounding pit were filled with pottery of early Late Minoan III A date (fig. 6). The south street and the squares were reused, with a new floor sealing an undisturbed destruction deposit of *ca.* 40-50 cm. depth. The remaining part of House I north of the street seems to have been lying in ruins, unused. The same appears to be true of House IV and the western part of Room B and Room C of House II. In this house, however, Room A appears to have been reused. A wall was built to mark the SW limit of the reused part of the room with an entrance from the west (see fig. 5). The reuse of House II and the street also came to an end at latest early in Late Minoan III A since House II was destroyed by a large, deep rubbish pit filled with pottery of this date. Also in the reused street there were several minor rubbish pits containing Late Minoan II and III A:1 pottery.

The most promising area, however, to the understanding of the "Squatter Habitation" proved to be the excavation in Trench 19 where the —and we must emphasize— provisional studies indicate the following development (see fig. 7). Apparently Room Q (SE of Room M) was cleared of destruction debris and a small wall running parallel to the SW wall of Room Q was constructed (see figs. 1 and 5). The SE wall of Room M may have been more or less intact in the first phase. It was, however, soon destroyed together with part of the Late Minoan I B floor of Room M and the Late Minoan II (?) floor in the reused Room Q. Stratified above the deposit from the destruction of this wall we found a large dump (called Pit 5-012) covering the main part of Room M and parts of Room Q. In this dump was later constructed an enclosure-wall intended to enclose a certain small area. The original surface of this dump sloped downwards from NW towards SE and became in the course of some years covered by successive floors inside the area of the enclosure-wall. The first five belonged within the "Squatter Habitation" and must be dated to Late Minoan II or III A:1 (too few sherds preserved to be absolutely certain). The NE wall of Room M appears still to have been in use in this period. On our fig. 8 is seen, in the centre, the earliest floor constructed upon the dump, which is seen to the right and behind the floor. This large dump proved to contain interesting finds. Some of the pottery was —as would be expected— fragmentary Late Minoan I, but it also contained many fragments of Ephyrean goblets (fig. 9) and there is no positive evidence that the dump contains Late Minoan III pottery: it thus appears that we may

Fig. 6. Half preserved pyxis of Late Minoan III A:1 date.

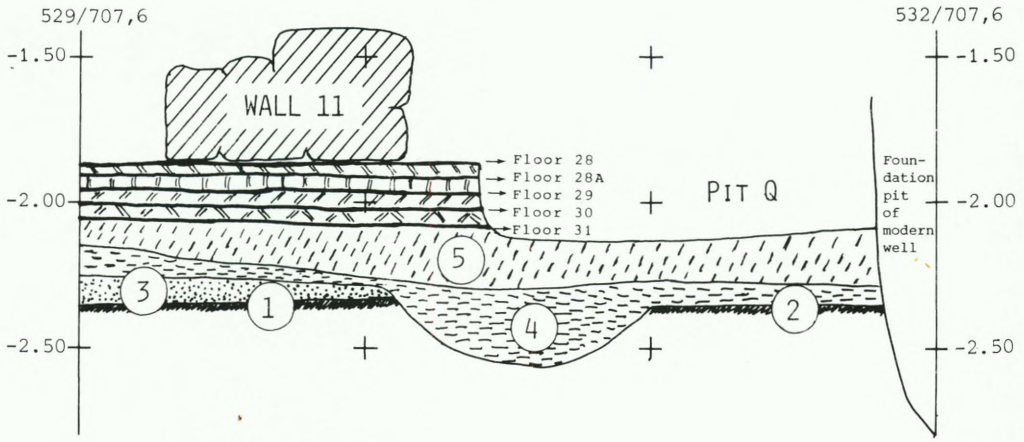

Fig. 7. Section A-A (shown in figs. 2, 5 and 10) in Trench 19 indicating the levels of the "Squatter Habitation". Reconstructed from the horizontal excavations.

1. Floor of Room M and door between M and Q.

2. Reused floor of Room Q.

3. Undisturbed LM I B destruction level. Hard red clayish. Lots of charcoal.

4. Rather hard sandy brownish with many small bits of lime. Mixed with bits of charcoal, red clay and fat brown yellowish soil. (LM II ?).

5. Soft brown, little sandy. Many small stones. Bits of charcoal. Dump (Pit 5-012) with Ephyrean goblets. (LM II ?).

Floors 28-31: All rather thin hard floors with sherds and small pebbles embedded. Sandy surfaces. Probably from open courtyards. (LM II/III A:1 ?).

Pit Q: Rubbish pit of the LM III B:1 period.

Wall 11: Wall constructed in LM III A:2 and in use until LM III B:2.

have a sealed Late Minoan II stratum stratified above the Late Minoan I B destruction level and below floors which belong to the earliest phase of the Late Minoan III A[10], thus confirming results already achieved at other excavations in the Kastelli area[11].

The most spectacular find in the dump — probably part of the Late Minoan I remains — was a seal-impression. It shows a large three-story-high, symmetrical building with horns of consecration on all the roofs. The building is placed on top of what may be a rocky summit —with the sea in front. On top of the building stands a male person with the typical Minoan kilt, codpiece and flaring hair. In his outstretched right arm he is holding a long staff which is resting on a pair of horns of consecration. Incredibly many details have been preserved in this master-

10. More detailed studies of the pottery and preferably more extended excavations in this area must be awaited before we can be absolutely positive on this point.

11. Best presented in the Mathiodakis plot, cf. Y. Tzedakis, Ανασκαφή στο Καστέλλι Χανίων (Μινωική Κυδωνία), ΠΑΕ 1977, pp. 457-458 and pl. 238.

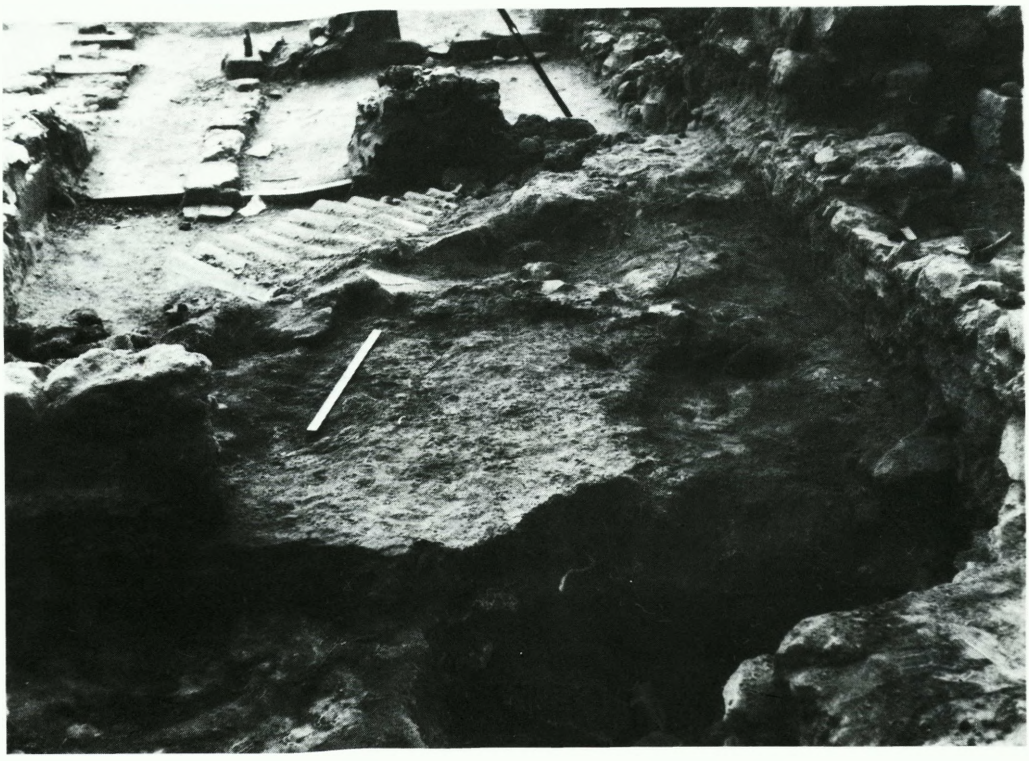

Fig. 8. View of the lowest floor of the "Squatter Habitation" surrounded by the large pit (see f i g. 5).

piece of minor art, which is 2,7 cm. in length[12].

In a slightly disturbed small area, but sealed between the first and the latest of the Late Minoan II / III A:1 floors we discovered a roundel with a Linear A inscription and six identical seal-impressions showing two sitting lions. Both the sign L *80* and the seal-impression are well attested previously in Khania[13]. Like the seal-impression found in the pit this roundel may belong to the Late Minoan I remains which had accumulated in those levels.

Should further studies and excavations prove this stratigraphy to be correct it must be considered of the utmost importance, since the Greek-Swedish Excavations would not only confirm previous results from other excavations in the area, but would also have presented evidence for more detailed studies of the Late Minoan II period, with at least three phases represented (Floor 2 and layers 4 and 5 in the section f i g. 7). Khania is now

12. This sealing will soon be published as a monograph in SIMA.

13. This roundel will be fully published in E. Hallager and M. Vlasakis, Two New Roundels with Linear A from Khania, Kadmos XXIII (1984) (in print).

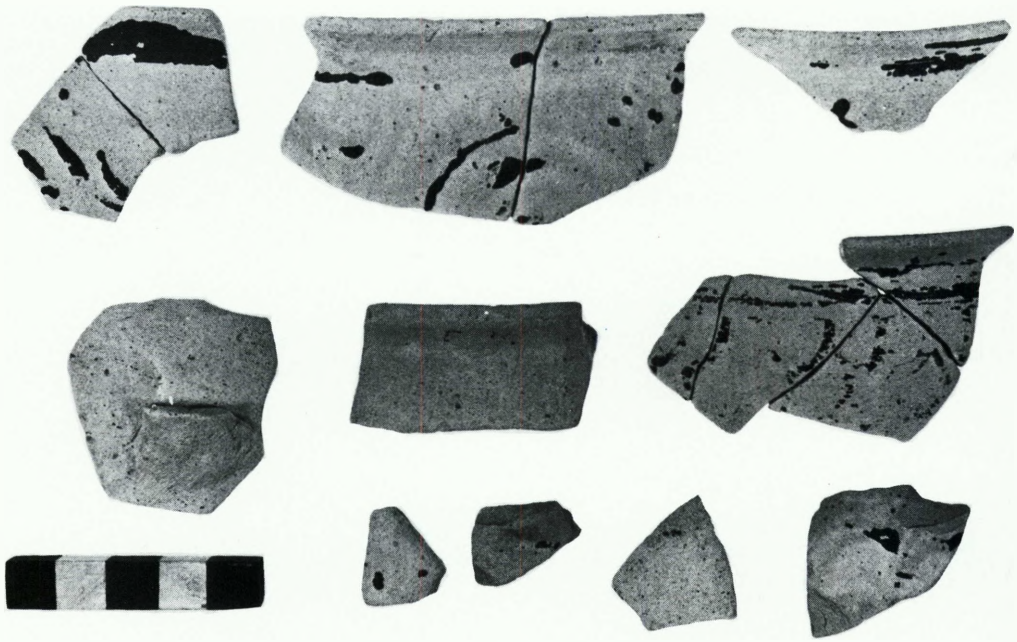

Fig. 9. Selection of Ephyrean goblet fragments from the LM II pit in Trench 19.

the only site outside Knossos which has revealed a stratigraphy within the Late Minoan II phase[14] and a stratigraphy with Late Minoan II following a Late Minoan I B destruction level[15]. At other sites where Late Minoan II deposits have been identified, at Mallia[16], Phaistos[17] and Kommos[18], they were not defined in relation to Late Minoan I B, for which reason several scholars have been following Pendlebury's opinion that Late Minoan I B in Crete runs parallel with Late Minoan II at Knossos[19]. This new evidence from Knossos and Khania now seems to provide strong indications that Late Minoan II is a separate chronological phase throughout the island, as has for

14. At Knossos this has been discovered at the Unexplored Mansion, M. Popham, The Unexplored Mansion at Knossos: A Preliminary Report on the Excavations from 1967-1972. Arch. Rep. for 1972-73, pp. 50-61.

15. This stratigraphy has recently been proved at Knossos: P. Warren, Knossos: Stratigraphical Museum Excavations, 1978-1980. Part 1. Arch. Rep. for 1981-82, pp. 87-88.

16. O. Pelon, Fouilles exécutées à Mallia. Exploration des maisons et quartiers d'habitations (1963-1966) III (Ét. Crét. XVI), Paris 1970, pp. 112-114 and p. 169.

17. D. Levi, La Villa Rurale minoica di Gortina, BdA 1959, pp. 253-264; D. Levi, L'abiata di Festòs in località Châlara, ASAtene, N.S. 29-30 (1967-1968), pp. 119-152. L. Banti, Culti Minoici e Greci di Haghia Triada (Creta), ASAtene, N.S. 3-4 (1941-43), p. 12.

18. L.V. Watrous, A Late Minoan I-II Deposit, Hesperia 47 (1978), pp. 165-170.

19. J. Pendlebury, The Archaeology of Crete, London 1939, p. 180; Pelon, Vermeule, Hutchinson, Matz e.a.

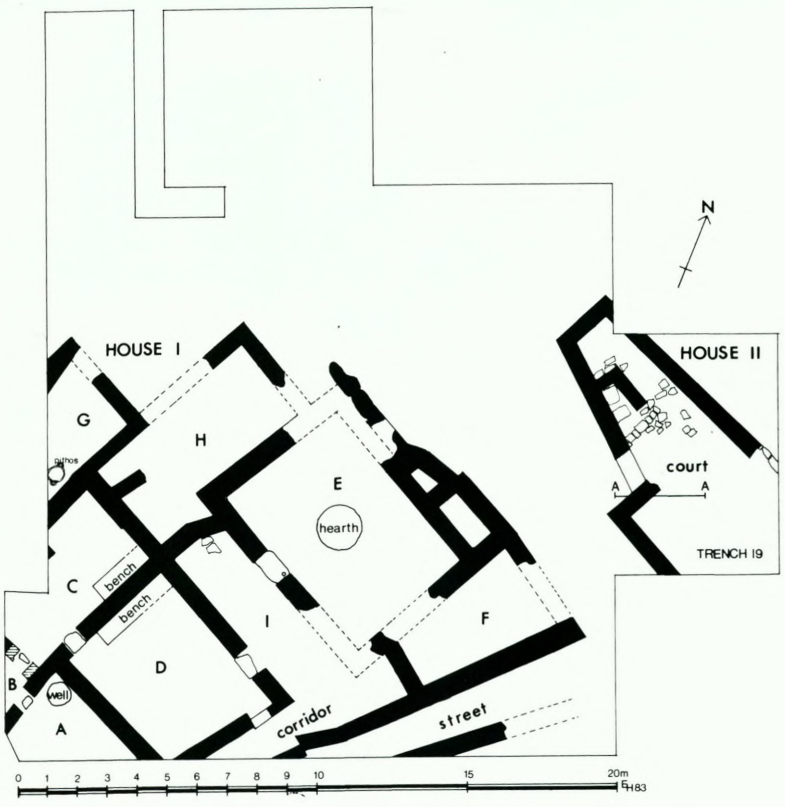

Fig. 10. Conjectural reconstruction of the LM III A:2 and III B:1 habitation.

example been argued by Popham[20]. The exact context of discovery for most of the Late Minoan II vases found in the Late Minoan I buildings around the island, and on which Pendlebury based his arguments, is not always clear[21], and a possible explanation of the Late Minoan II vases in the Late Minoan I buildings may perhaps be the same as we can offer for the Greek-Swedish Excavations: a few rooms in the Late Minoan I buildings were cleared of destruction debris and reinhabited with few or no alternations in Late Minoan II and perhaps also III A:1, as seems to have been the case in at least one of the houses at Palaikastro[22].

20. M. Popham, Late Minoan II Crete, A Note, AJA 79 (1975), pp. 372-374.

21. Pendlebury 1939 (*supra* n. 15), p. 208. Pendlebury argues from vases found at Psira, Palaikastro and Gournia.

22. E.g. the 'bathroom' in House Gamma: M. Popham and L.H. Sackett, Excavations at Palaikastro VI, BSA 60 (1965), pp. 251-252 and L.H. Sackett and M. Popham, Excavations at Palaikastro VII, BSA 65 (1970), pp. 207-208, fig. 4 and for pottery pp. 232-234.

Fig. 11. Photograph from the photographic tower showing one of the upper floors in the courtyard in Trench 19. This floor is badly disturbed in the NW part.

The Late Minoan III A:2 and III B:1 Levels (f i g. 10)

In Trench 19, in the area of what we interpreted as an open court with five successive floors behind the enclosure-wall, some architectural changes took place even though the supposed court seemed to continue in use as such. New walls were built to form a strangely looking courtyard with odd angles, and with a house towards the NE which is not yet explored. We found in the NW part (the SE part is not yet explored) ten layers of floors belonging to this court. They were —as in the preceding period— rather thin hard floors whith a sandy surface and with small pebbles and sherds embedded. In the later floors there was also several flagstones embedded (f i g. 11). On several of the floors there were also noticed small areas with ashes and charcoal fragments, but there existed no constructions (i.e. beddings or enclosures) in connection with these small "fire-places". To judge from the pottery embedded in the floors and the content of the later pits cutting through the floors the court seems to have been in use into Late Minoan III B:1.

The finds on the floors in this courtyard betrayed some traces of industrial activities. Querns and grindstones were found on several of the floors as well as a few fragmentary bone-implements. Most important, however, was the discovery of a fragment of a potter's wheel in terracotta (f i g. 12). No other activities of the pottery workshop was found, however. A find from one of the upper floors was probably originally part of the Late Minoan I B destruction level: a very worn and fragmentarily preserved roundel with Linear A signs on both sides and a seal-impression along the edge showing a nude woman leaning on a stick. One of the Linear A signs was too fragmentary to suggest any reading, whereas the other sign was easily recognizable as L *36*, also known from other roundels in Khania[23].

The construction of the court and the neighbouring houses appears to be contem-

23. *Supra*, n. 13.

Fig. 12. Two fragments from the same potter's wheel in terracotta.

porary with the large complex excavated further to the SW. This complex has already been briefly described earlier[24]. Two small supplementary excavations were carried out in this building. The south corner of Room D was discovered and the larger part of the floor was here seen to be destroyed. The wall between Rooms A and D was reconstructed in a small area where it had been destroyed by a Venetian wall-foundation. A small area which was in danger of collapse in the western part of Room C was excavated and here a large quantity of the "floor-deposit" from the room turned up. Very few of these vases were actually resting on the floor, but must have fallen from somewhere else in the room. They were all very broken. Passing right through Room C was a Venetian wall-foundation[25] in the construction of which many sherds from the "floor-deposit" had been removed. In spite of this enough sherds remained to give full profiles of at least 13 vases[26].

These finds also made it possible to complete one of the Linear B inscriptions found during the excavation of this room in 1980, KH Z 22[27] (fig. 13). The interpretation then offered for the first sign as a *u* proved to be correct whereas the second sign at first

24. Tzedakis-Hallager 1983 (*supra*, n. 7), p. 9 ff. and figs. 6, 7, 8, 9, 10, 11 and 12.

25. Seen on plan and photograph in Tzedakis-Hallager 1983 (*supra*, n. 7), fig. 1 and fig. 7.

26. More vases from the deposit in this house have been published in Tzedakis-Hallager 1983 (*supra*, n. 7), figs. 9-11.

27. E. Hallager, The Linear B Inscriptions, AAA XVI (1983), pp. 63-64, fig. 22.

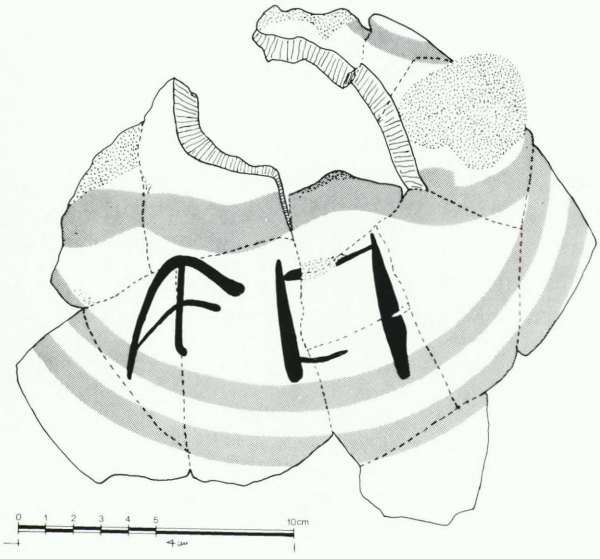

Fig. 13. The completed Linear B inscription K H Z 22 which reads: *u-so*. Hight between bands, 4-6 cm.

glance looked much more obscure. There is, however, reason to suggest that the sign might be interpreted as *so*. The only other known *so* painted on stirrup jars is from the series TH Z 869-872, 876 and KH Z 5. This *so* varies palaeographically in one respect from the ones on the tablets, the right vertical stroke being straight and not bent in the upper part, giving the characteristics of two vertical strokes where the right is longer than the left and with two horizontal strokes at the upper part "connecting" the two. Exactly the same characteristics is noted on the second sign on KH Z 22, for which reason we suggest *so* as the most sensible reading though it may not be the most perfect known in the Linear B palaeography. Thus the complete inscription KH Z 22 reads: *u-so*.

The most important architectural discovery in connection with this complex was the street recognized to the south. It runs in almost the same direction as the Late Minoan I street, but lies further south. Both walls flanking the street and several layers of its surface were discovered in Trench 18. The surface of the street is sloping slightly downwards from NE to SW and the layers in the street recalled strongly those in the courtyard in Trench 19. There was originally a door leading from the "corridor" of House I, which had been blocked up some time in Late Minoan III B. How exactly the street connects the two building complexes of this Late Minoan III A:2 / III B:1 phase may only be revealed when further excavations have taken place in the remaining SE corner of the Plateia.

These building complexes seem to have been destroyed somewhere near the end of Late Minoan III B:1.

The Late Minoan III B:2 Levels

In this period most of complex I and the street seems to have gone out of use and only Trench 19 revealed some architectural remains from this period. The SW wall of the former courtyard was probably still in use and so was the NE wall. A new addition was a wall running NE-SW seen in the SE corner of Trench 19 (see fig. 1). Likewise a new wall had been constructed *ca.* 60 cm. behind the NE wall of the courtyard. (This might have happened at the end of the preceding period). Very small fragments of floors belonging to these walls were preserved, but practically nothing was found on the floors, which were in one place cut through by a large rubbish pit containing pottery characteristic of the latest Late Minoan III B period. At present we are not able to say how this architecture connects up with or communicates with the extensive remains from the same period in the western part of the excavated area[28].

The Late Minoan III C Levels

In Trench 19 some dramatic changes happened at the end of Late Minoan III B. All the architecture of the previous period appears to have been levelled and gone out of use. In the very NE part of the trench we found a fragment of a large well-constructed wall runing from NW to SE. NE of this wall we found an undisturbed floor laid with flagstones. This is supposed to be the inside of the building. The remaining area south of the wall appears to be a contemporary court or open area, but of a much greater extent than the previous since all the enclosure-walls were now covered up. Two large fragments of floors from this court were found —partly covering the earlier walls. Stratigraphically this construction is later than the Late Minoan III B:2 phase, and the floors to the south had later been cut through by pits which contained later III C pottery. It should also be noted that this building phase seems to correspond in level and building technique with the Late Minoan III C room which was excavated immediately to the west in 1977[29]. So we have tentatively placed this building phase within the Late Minoan III C period. Only further excavations towards the north may clarify the remaining problems concerning this building.

In 1980 we excavated in Trench 16 part of another Late Minoan III C room where a square hearth was noted in the floor[30]. In the winter 1980/81 a large portion of the balk between Trench 16 and Trenches 4 and 5 had collapsed in one piece. This piece (now out of original context) was excavated and we found what we thought to be the continuation of the hearth. A rescue excavation in the remaining part of the balk, however, revealed the surprising fact that we were not dealing with one long hearth —but with an oven, built up of small stones on three sides and coated with a yellow clay lining inside (fig. 14). And immediately behind this oven lay a hearth constructed in the usual way on a bedding of large pottery sherds and smaller flagstones covered by clay and stucco. Parallels to the oven have recently been

28. Hallager-Tzedakis 1982 (*supra*, n. 2), fig. 1, p. 23.

29. Tzedakis-Hallager 1978 (*supra*, n. 3), p. 34, figs. 3, 4.

30. Tzedakis-Hallager 1983 (*supra*, n. 7), p. 7 figs. 1, 4.

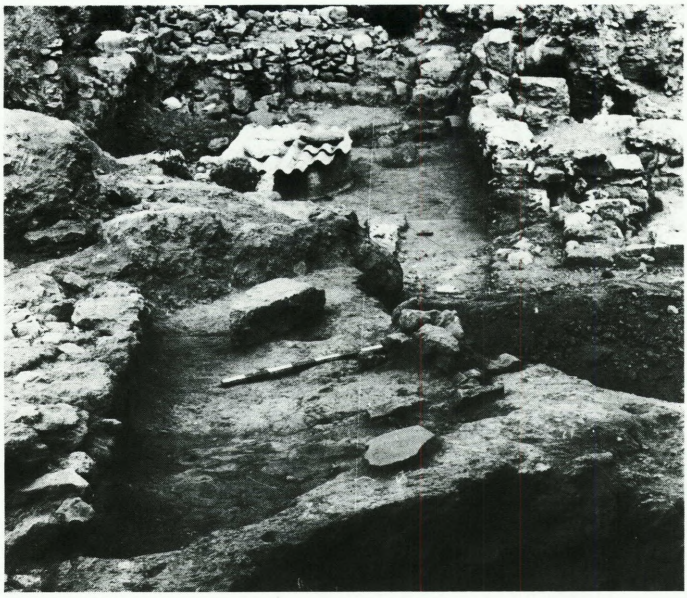

Fig. 14. The preserved part of the LM III C room with the oven and the hearth.

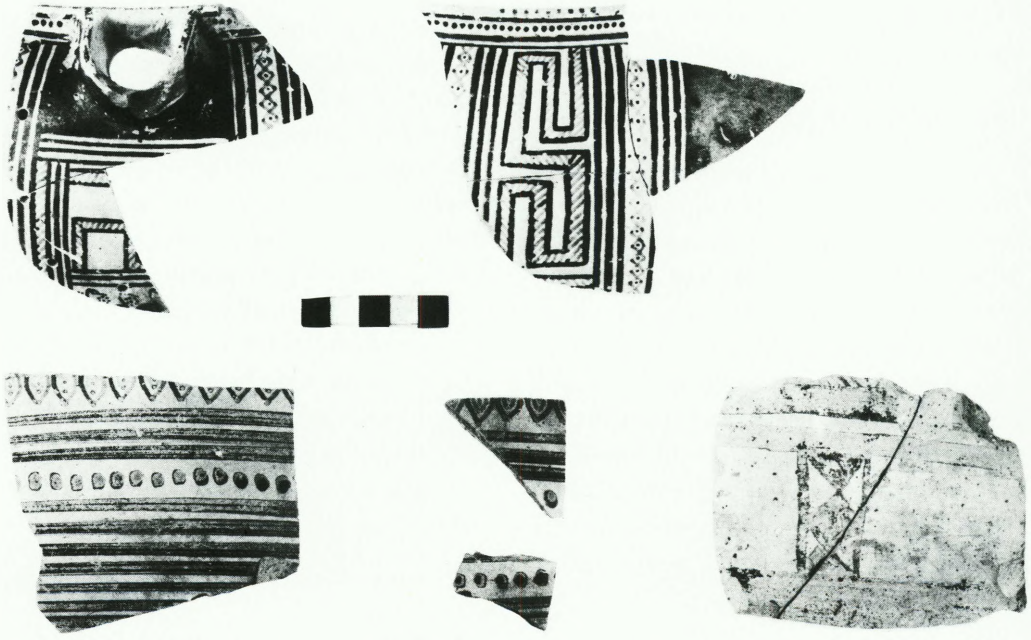

Fig. 15. Collection of sherds from three vessels of the late Geometric period from a deposit in Trench 18.

Fig. 16. General view over the site after excavations in 1982 where all the excavated parts of Houses I and II from the Late Minoan I B destruction level are visible. Taken towards E.

discovered at the Canadian excavations at Kommos, where some of the rooms also contained more than one oven fireplace[31]. All the preserved part of the floor of this room west of the oven and hearth was covered with a thick layer of ashes, only the part to the east and along the NE wall not being so covered. Of small finds found on the floor may be noted one pumice-stone used as a whetstone, one large, partly worked piece of flint and a small grindstone. Obviously some kind of industrial activity took place in this room, but further studies must be carried out before we may offer a more precise interpretation of the room with the combined oven and hearth. From the actual walls only a fragment of the NE part was preserved, but the preserved part of the floor indicates a rather large room measuring at least 5.60 × 4.30 m.

31. J. Shaw, Excavations at Kommos (Crete) during 1978, Hesperia 48 (1979), p. 157 and fig. 3 (space 5, centre).

Later Levels

The site seems to have been given up some time in the Late Minoan III C period and we first get clear indications of a reinhabitation some time in the Geometric period. In 1982 Trench 18 produced a small deposit of good late Geometric pottery (f i g. 15) and both

trenches produced stray finds of pottery from the Archaic, Classical, Hellenistic, Roman and Byzantine periods. No architecture of these periods has been discovered at the Plateia Ag. Aikaterini, whereas it has been found in other parts of the Kastelli area[32].

Only after the Frankish/Venetian takeover of Crete in 1210 A.D. do we again find extensive architectural remains, always in the form of deep wall-foundations. One in the northern part of the excavated area has been identified as being from the Domo of Khania, the Santa Maria church built in the 13th century and bombed in 1941 during the Second World War. The upper levels in almost all of Trench 19 were covered by the remains of a gazosa-factory of the 20th century. The floor of this factory had sealed a deep well of the Turkish period —a well cutting through all the Minoan levels— a characteristic which is regrettably true of most of the later constructions on the site.

In connection with the excavations several minor reconstructions were carried out at the site in order best possibly to preserve the excavated remains and at the same time to leave the site as intelligible as possible to visitors (fig. 16). In the fig. 1 all reconstructed walls and door-bases have been indicated with stippled lines.

ERIK HALLAGER - YANNIS TZEDAKIS

32. As will appear in future reports in ADelt.

ΝΕΟΤΕΡΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ, ΣΤΗ ΜΕΝΤΖΑΙΝΑ* ΑΧΑ·Ι·ΑΣ

Γιατί η αρχαιολογική σκαπάνη να εγχειρίζει
Τις βαθιές πληγές που έγιανε στο σώμα μας το χώμα
Απ' το σκοτάδι φέρνοντας στο φως του ήλιου
Τις ακρωτηριασμένες πολιτείες;
Οι ρίζες δεν τις ανησύχησαν μήτε το βάρος ενός σπιτιού
Τώρα πονούν σαν δυνατή αντηλιά στα μάτια.

Νάνος Βαλαωρίτης
(Από το ποίημα «Ανασκαφή» της συλλογής Κεντρική Στοά)

Στο 18ο χλμ. του δρόμου Πατρών-Καλαβρύτων, προς τα αριστερά γι' αυτόν που πηγαίνει στα Καλάβρυτα και λίγο πριν από τη διακλάδωση που οδηγεί στο χωριό Μέντζαινα[1], που σήμερα ονομάζεται Πλατανόβρυση, βρίσκεται η βυζαντινή βασιλική της Κοίμησης της Θεοτόκου[2].

Το μνημείο, από τα πιο σημαντικά της Αχαΐας, δε γινόταν εύκολα αντιληπτό, επειδή νεότερες προσχώσεις είχαν ανεβάσει τη στάθμη του εδάφους, ειδικότερα στη δυτική, τη βόρεια και την ανατολική πλευρά του, 1,50 με 2,50 μ. πιο ψηλά από το επίπεδο του κατά χώραν σωζόμενου δαπέδου του ναού.

Το φθινόπωρο του 1981 η 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων άρχισε εργασίες καθαρισμού.

Πρώτα πρώτα κόπηκε η βελανιδιά που είχε φυτρώσει πάνω στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα, μετά ξεριζώθηκαν τα χόρτα και οι θάμνοι και στη συνέχεια ελευθερώθηκε το μνημείο από τη μεγάλη επίχωση (ε ι κ. 1). Αφού προηγήθηκε ο ευτρεπισμός του χώρου γύρω από το ναό, σε ακτίνα περίπου 4 μ. χαράχτηκε, κάθετα προς τον κατά μήκος άξονά του, τάφρος διαστ. 5 × 1,50 μ. Η εκσκαφή της τάφρου, που έγινε τμηματικά

* Επικρατέστερη η γραφή Μέντζαινα. Βλ. Γ. Χατζιδάκις, ΜΝΕ 2, σ. 71 κ.ε., Einleitung in die neugriechische Grammatik, σ. 26 και Ν. Π. Ανδριώτης, Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη 1971², σ. 9.

1. Ο συνοικισμός και η κοινότητα Μέντζαινας μετονομάστηκαν σε Πλατανόβρυση με το Διάταγμα της 19.7.1928, που δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 156/τ.Α΄/1928. Βλ. Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως δήμων και κοινοτήτων, επιμελ. Υπουργ. Εσωτερικών, τ. 6. Νομός Αχαΐας, Αθήναι 1961, σ. 461.

Χρ. Π. Κορύλος, Χωρογραφία της Ελλάδος, Α΄ Νομός Αχαΐας, Αθήναι 1903, σ. 80· βλ. και Π. Λ. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνος, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 35, σημ. 1. Στην παρουσίαση αυτή όμως χρησιμοποιείται το παλιό όνομα του χωριού, για να λείψει ο κίνδυνος σύγχυσης εξαιτίας του ομώνυμου μνημείου, επιπλέον δε επειδή η παλιότερη βιβλιογραφία χρησιμοποιεί το όνομα Μέντζαινα.

2. Α. Κ. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ Α΄ (1935), σ. 99-103, και Θ΄ (1961), σ. 34. Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 35-41, 104, 132, 135, 146, σημ. 2, 147, 150, 159, 160-161, 168-170, 191-192 και σ. 36, όπου και η σχετική με το μνημείο βιβλιογραφία. Νικ. Νικονάνος, Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από τον 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393, Αθήνα 1979, σ. 80, σημ. 30, σ. 155, σημ. 568 και σ. 27-34.

Εικ. 1. Η δυτική όψη της εκκλησίας πριν από τις εργασίες.

και με κατεύθυνση από Β. προς Ν., αποκάλυψε τελείως το νάρθηκα του ναού, που είναι σύγχρονος και ισοπλατής με αυτόν[3] (σχέδ. 1, 2· εικ. 2).

Μετά τις εργασίες καθαρισμού φάνηκε καθαρά ότι η πρόσβαση στη βυζαντινή βασιλική γινόταν από την κύρια είσοδο, που ανοίγεται στο δυτικό τοίχο του νάρθηκα, στο κέντρο της πρόσοψης, ανάμεσα σε δύο, συμμετρικά προς αυτή, παράθυρα[4]. Τρία σκαλοπάτια, κατασκευασμένα πρόχειρα με αρχαίο υλικό, που βρέθηκαν κατά χώραν, οδηγούσαν στο νάρθηκα (εικ. 2). Στο νότιο τοίχο του[5] σώζεται άλλη μία εξωτερική θύρα, ενώ υποθέτουμε την ύπαρξη θύρας ή παραθύρου και στο βόρειο τοίχο του. Στοιχεία για τον τύπο του ανοίγματος θα δώσει η ανασκαφική έρευνα που θα πραγματοποιηθεί το 1984, κατά μήκος της εξωτερικής παρειάς του βόρειου τοίχου του νάρθηκα, μετά την πλήρη αποξήρανση του κορμού της βελανιδιάς και την τμηματική αφαίρεσή του. Σε βάθος 0,15 μ.

3. Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 137. Βλ. και Α. Μουτζάλη, ΑΔ 35 (1981): Χρονικά (υπό εκτύπωση).

4. Το πλάτος και των δύο παραθύρων είναι 0,80 μ., ενώ η κύρια είσοδος έχει πλάτος 1,50 μ. Βλ. Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 159-164.

5. Ό.π., σ. 36.

Εικ. 2. Η δυτική όψη της εκκλησίας μετά τις εργασίες.

πιο χαμηλά από το κατά χώραν σωζόμενο δάπεδο του κυρίως ναού, βρέθηκε το δάπεδο του νάρθηκα από συμπιλητό χώμα.

Ο νάρθηκας οικοδομήθηκε με αργούς ασβεστολίθους λαξευμένους μόνο εξωτερικά και τοποθετημένους μέσα σε άφθονο κονίαμα από ασβέστη, μικρά χαλίκια και τριμμένα τούβλα[6] (κεραμάλευρο). Στους αρμούς, με αρκετή επιμέλεια, παρεμβάλλονται κάθετα και οριζόντια σειρές από τεμάχια οπτοπλίνθων, πάχ. 0,03-0,045 μ. Στο νότιο εξωτερικό τμήμα της τοιχοποιίας του δυτικού τοίχου έχει ενσωματωθεί μαρμάρινο απότμημα, μήκ. 1,60 μ., από κορμό αράβδωτου κίονα (ε ι κ. 2). Οι εξωτερικές επιφάνειες όλων των τοίχων του νάρθηκα, που είναι σύγχρονος με τον κυρίως ναό[7], είναι επίπεδες.

Η επικοινωνία μεταξύ νάρθηκα και κυρίως ναού πραγματοποιείται με τρία τοξωτά ανοίγματα, ένα για κάθε κλίτος, από τα οποία μόνο το κεντρικό διατήρησε το αρχικό πλίνθινο τόξο του. Τα πλάγια ανοίγματα του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα φράχθηκαν πρόχειρα με ξερολιθιά μέχρι

6. Cyril Mango, Byzantine Architecture, N. Υόρκη 1976, σ. 14.

7. Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 137-139.

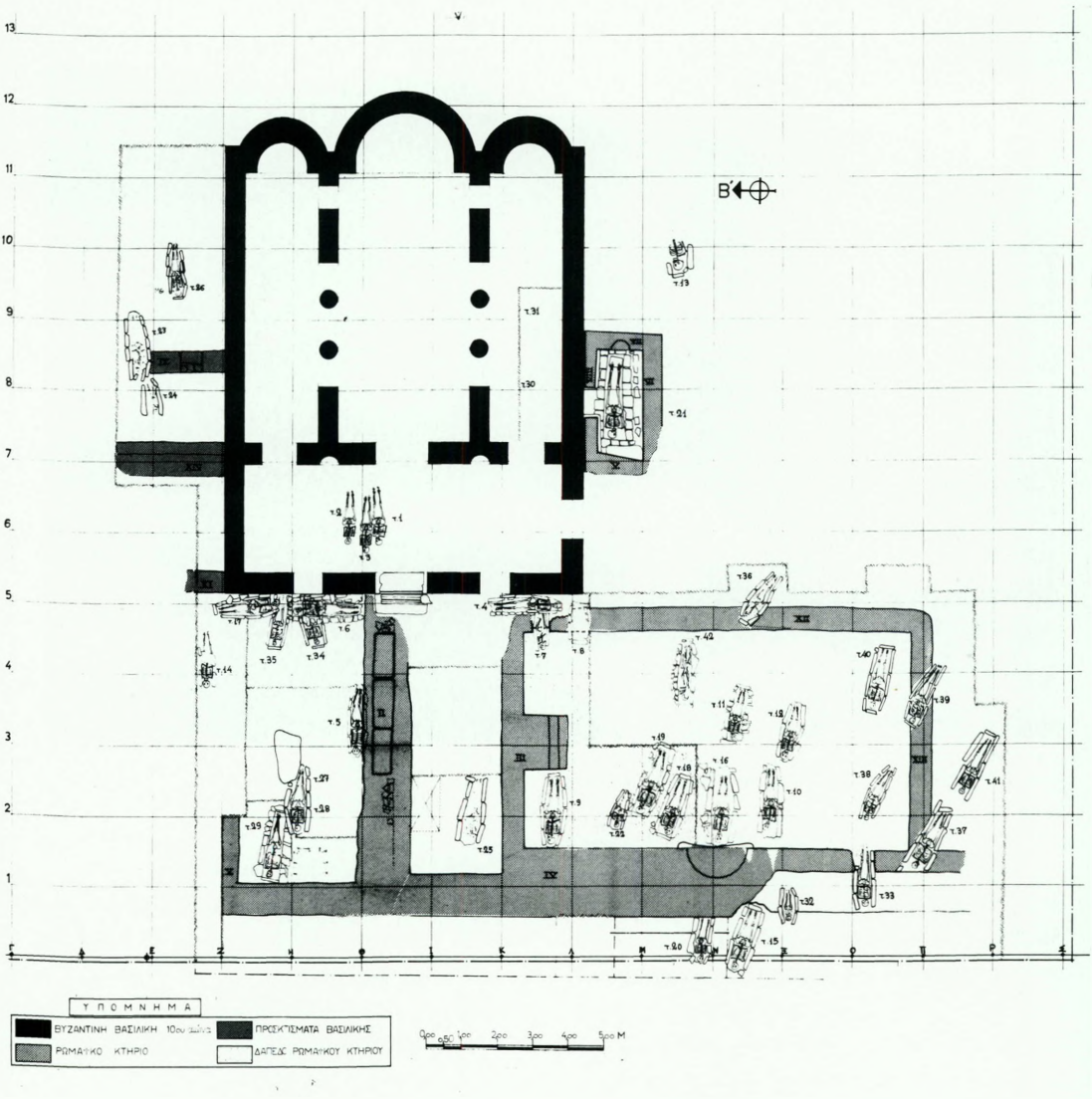

Σχέδ. 1. Κάτοψη της ανασκαφής σε συσχετισμό με τον αρχικό βυζαντινό ναό.

το ύψος της γένεσης του τόξου. Το τμήμα αυτό έμεινε ελεύθερο για να φωτίζεται ο ναός. Από νωρίς κλείστηκαν και οι άλλες πλάγιες θύρες του ναού[8].

Στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα και στο ύψος των τοξοστοιχιών που χωρίζουν τα κλίτη, ανοίγονται δύο κόγχες[9] όπου το-

8. Ό.π., σ. 159-160.

9. Ό.π., σ. 38.

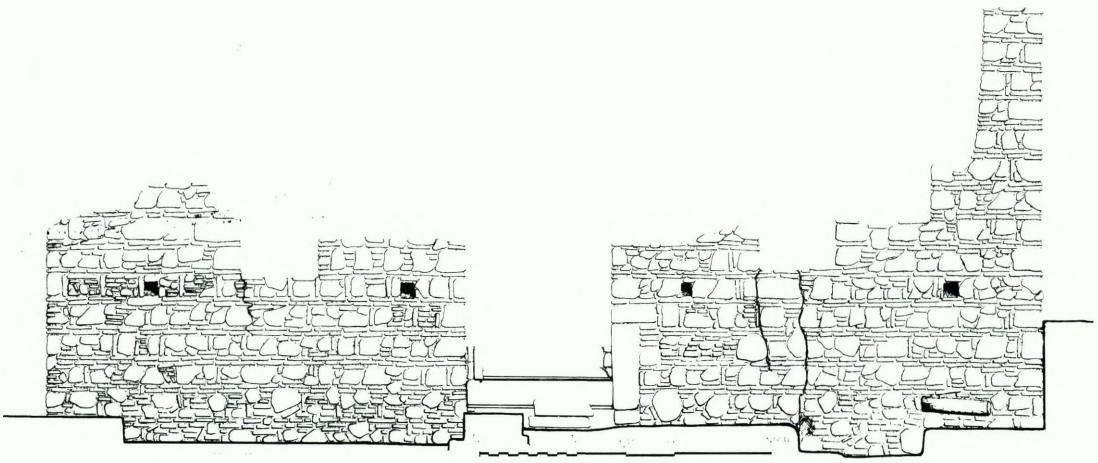

Σχέδ. 2. Δυτική όψη του νάρθηκα.

ποθετούσαν λεκάνες με αγιασμό (ε ι κ. 2).

Η Παναγία της Μέντζαινας είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική[10] με νάρθηκα ισόγειο και ισοπλατή προς τον κυρίως ναό, διαστ. 12,60 × 10,30 μ., που ανατολικά καταλήγει σε τρεις προεξέχουσες ημικυκλικές αψίδες[11].

Στο ανατολικό τμήμα, παράλληλα προς τον κατά πλάτος άξονα του ναού, χαράχτηκε δεύτερη τάφρος, διαστ. 9,50 × 1,80 μ. Αφού αφαιρέθηκε η επίχωση, σε βάθος 1,60 μ., αποκαλύφθηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους οι ημικυκλικές αψίδες[12] του Ιερού Βήματος και των παραβημάτων, των οποίων η κόγχη δεν εγγράφεται στο πάχος του τοίχου, αλλά εξέχει ελεύθερα[13]. Το Ιερό Βήμα καταλαμβάνει ολόκληρο το ανατολικό τμήμα του ναού[14].

Η κεντρική αψίδα, στο ανώτερο τμήμα της, έχει ξανακτιστεί στην περίοδο της τουρκοκρατίας, όπως φανερώνει η διαφορά στην τοιχοδομία και η κατασκευή μικρού,

10. Ό.π., σ. 36. Για τις τρίκλιτες βασιλικές βλ. σ. 95-105, καθώς και Νικ. Νικονάνος, ό.π., σ. 143, σημ. 492.

11. Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 151-155, 207-208. Ο ίδιος, Περί την χρονολόγησιν του εν Κερκύρα ναού των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄ τ. Ε΄ (1969), σ. 159. Ch. Delvoyes, Abside, Byzantion XXXII (1962), σ. 291-310. Ν. Νικονάνος, ό.π., σ. 24. Νικ. Κ. Μουτσόπουλος, Ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου, ΕΕΠΣΠΘ Ε΄, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 304.

12. Η μορφή της αψίδας εξαρτάται από τα υλικά κατασκευής, όπως παρατηρεί η Μ. Σωτηρίου, Ο ναός της Σκριπούς Βοιωτίας, ΑΕ 1931, σ. 119-157. Βλ. και Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 208.

13. Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 200.

14. Ό.π., σ. 103 και Richard Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, σ. 210.

Εικ. 3. Η ανατολική όψη της εκκλησίας πριν από τις εργασίες.
Εικ. 4. Η ανατολική όψη της εκκλησίας μετά τις εργασίες.

Εικ. 5. Ο βόρειος τοίχος της εκκλησίας μετά τις εργασίες καθαρισμού.

πολεμιστροειδούς παραθύρου[15] (εικ. 3-4). Κακότεχνες μικροεπισκευές έγιναν και στα νεότερα χρόνια. Χαμηλότερα, διακρίνεται η αρχική της τοιχοποιία, που σώζει και τμήμα από πλίνθινη οδοντωτή ταινία (εικ. 4).

Η κεντρική αψίδα, διπλάσια από τις αψίδες των παραβημάτων[16], φωτιζόταν από τρίλοβο παράθυρο και οι πλάγιες από μονόλοβα, που σώζουν το αρχικό πλίνθινο τόξο τους.

Παράλληλα με την εξωτερική παρειά του βόρειου τοίχου του ναού χαράχτηκε τομή, διαστ. 9,50 × 3 μ. Η εκσκαφή της τομής έδειξε ότι στην κατασκευή του χαμηλότερου τμήματος της τοιχοποιίας του βόρειου τοίχου κυριαρχούν οι επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων (πάχ. 0,035-0,045 μ.), σε οριζόντια και κάθετη διάταξη, ενώ η παρεμβολή λίθων είναι αισθητά μειωμένη. Προσεκτική έρευνα στο σημείο αυτό έδειξε ότι στο κατώτερο τμήμα της βόρειας πλευράς της βυζαντινής βασιλικής ενσωματώθηκε τοίχος ρωμαϊκού κτιρίου (εικ. 5-6).

Με την εκσκαφή της τομής που χαράχτηκε κατά μήκος του νότιου τοίχου του ναού, αφαιρέθηκε η επίχωση[17] και μετά

15. Χ. Μπούρας, Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, Β΄, Αθήνα 1977, σ. 336. Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 164.

16. Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 36, σημ. 2, σ. 38, 161-162, 164.

17. Η επίχωση της εξωτερικής όψης του νότιου τοίχου ήταν 1.50 μ. ψηλότερη από το in situ σωζόμενο δάπεδο του κυρίως ναού, ενώ ο νάρθηκας ήταν θαμμένος κάτω από σωρό λίθων και σκουπιδιών, που ξεπερνούσε κατά 3 μ. το ύψος του ναού.

από προσεκτικό καθαρισμό φάνηκε ότι και εδώ το ανώτερο τμήμα της αρχικής τοιχοποιίας[18] αποτελείται από εξωτερικά μόνο λαξευμένους ασβεστολίθους, μέσα σε άφθονο κονίαμα, στους αρμούς του οποίου παρεμβάλλονται οριζόντιες σειρές οπτοπλίνθων, πάχ. 0,035-0,045 μ., ενώ κάθετα η παρεμβολή οπτοπλίνθων είναι περιορισμένη. Στο κατώτερο τμήμα της τοιχοποιίας του νότιου τοίχου της βασιλικής, ενσωματώθηκε τοίχος ρωμαϊκού κτιρίου, χτισμένου με οπτοπλίνθους, κατά το σύστημα opus testaceum[19], όπως έδειξε η ανασκαφή του τάφου 21 που αποκαλύφθηκε σ' επαφή με το νότιο τοίχο του ναού (ε ι κ. 7).

Η Παναγία της Μέντζαινας χτίστηκε με αμελέστατα λαξευμένους ασβεστολίθους, που έχουν τοποθετηθεί μέσα σε άφθονο κονίαμα. Στα κατώτερα τμήματα της τοιχοποιίας του βόρειου και του νότιου τοίχου της ενσωματώθηκαν τοίχοι ρωμαϊκού κτιρίου. Ύπαρξη προστατευτικού κονιάματος[20] διαπιστώθηκε σε ορισμένα από τα κατώτερα τμήματα της τοιχοποιίας του βόρειου και του νότιου τοίχου της. Αρκετές αρχαίες λιθόπλακες χρησιμοποιήθηκαν στην τοιχοποιία, ενώ στους αρμούς παρεμβάλλονται οπτόπλινθοι κάθετα ή σε οριζόντιες στρώσεις[21]. Οι εξωτερικές επιφάνειες των τοίχων της είναι επίπεδες και τα τόξα των ανοιγμάτων πλίνθινα. Πλίνθινες οδοντωτές ταινίες σώζονται στην εξωτερική επιφάνεια του δυτικού και του νότιου τοίχου της, ενώ όμοια ταινία αποκαλύφθηκε, μετά τις εργασίες καθαρισμού, και στον τοίχο της κεντρικής αψίδας του Ιερού Βήματος (ε ι κ. 4, 7). Η σημερινή διαμόρφωση της στέγης σε ενιαία τετρακλινή, που ανατολικά και δυτικά καταλήγει σε κολοβό αέτωμα, καθώς και η κάλυψή της με γαλλικού τύπου κεραμίδια, οφείλονται σε νεότερες επεμβάσεις. Με τοίχους, στους οποίους ανοίγεται στενή δίοδος χωρίς θυρόφυλλα, χωρίζονται τα παραβήματα από τον κεντρικό χώρο του Ιερού Βήματος[22]. Ο κυρίως ναός διαιρείται σε τρία κλίτη με παραστάδες που εξέχουν από το δυτικό τοίχο

18. Για τις κυριότερες επεμβάσεις που έγιναν στο μνημείο βλ. Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 36, σημ. 3.

19. Ο τάφος 21 περιέχεται στο μικρών διαστάσεων κτίριο που ορίζουν οι τοίχοι V, VI, VII και VIII. Ο τοίχος VIII, που χτίστηκε σ' επαφή με την εξωτερική παρειά του νότιου τοίχου της βασιλικής, οικοδομήθηκε κατά το σύστημα opus testaceum (βλ. John B. Ward-Perkins, Roman Architecture, 1912, Repr. by Henry N. Abrams, N. Υόρκη 1977, σ. 8, 148, πίν. 163, 164 και Χ. Μπούρας, Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, Α΄, Αθήνα 1980², σ. 378), αλλά είναι μεταγενέστερος από το βόρειο τοίχωμα του τάφου 21 που είναι χτισμένος με τον ίδιο τρόπο.

Η τοιχοποιία της εξωτερικής παρειάς του τοίχου VI αποτελείται από μικρούς λίθους και άφθονο κονίαμα, στην οποία κατ' αποστάσεις παρεμβάλλονται οριζόντιες σειρές τούβλων (opus mixtum), ενώ στο πάχος του τοίχου VII, που είναι κατασκευασμένος με ψημένα τούβλα, ανοίγεται κογχάριο χορδής 0.50 μ., που χρησίμευε για την τοποθέτηση λυχναριού.

Η σχέση του κτιρίου που περιέχει τον τάφο 21 με τους ορθογώνιους χώρους που σχηματίζονται στα ΝΔ. της βυζαντινής βασιλικής (σ χ έ δ. 1) δεν εξακριβώθηκε σ' αυτό το στάδιο της έρευνας. Πάντως, τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως πρόκειται για μεγάλων διαστάσεων λουτρό που επεκτείνεται και στο γειτονικό αγρό Βασιλακόπουλου, όπου, μετά την αφαίρεση του στρώματος της καλλιέργειας, φάνηκαν τοίχοι και δάπεδα ρωμαϊκών χρόνων.

20. Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 144-145. Α. Ορλάνδος, Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης, Αθήναι 1954, σ. 14. R. Scranton, Corinth XVI, σ. 99.

21. Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 142-143.

22. Ό.π., σ. 132, 136-137, 199.

και κιονοστοιχίες που καθεμιά τους αποτελείται από δύο μαρμάρινους κίονες[23]. Τα παραβήματα χωρίζονται από τα πλάγια κλίτη με κτιστά τέμπλα, πάχ. 0,50 μ.[24].

Αναστραμμένα ιωνικά κιονόκρανα, από κτίρια της ύστερης αρχαιότητας, χρησιμοποιήθηκαν ως βάσεις των κιόνων των τοξοστοιχιών με τις οποίες χωρίζονται τα κλίτη της βασιλικής. Ο χωρισμός των κλιτών με κιονοστοιχίες, πεσσοστοιχίες ή τοίχους είναι άσχετη με τον τρόπο στέγασης[25]. Ο κεντρικός χώρος της βυζαντινής βασιλικής επικοινωνεί ελεύθερα με τα πλάγια κλίτη[26].

Λείψανα από το αρχικό μαρμαροθετημένο δάπεδο[27] του ναού σώζονται στο κεντρικό κλίτος, κοντά στη βόρεια τοξοστοιχία. Το μαρμαροθέτημα αποτελούν λευκά ρομβόσχημα πλακίδια μαρμάρου, που εναλλάσσονται με όμοια σε σχήμα και διαστάσεις διάχωρα. Στα διάχωρα εγγράφεται τετράγωνο και τα άκρα συμπληρώνονται με τρίγωνα.

Στο εσωτερικό της πρόθεσης και στο

23. Ό.π., σ. 36.

24. Ό.π., σ. 39-40.

25. Ch. Bouras, Zourtsa, une basilique byzantine au Péloponnèse, CA XXI (1971), σ. 144-145.

26. Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 95, σημ. 1 και σ. 96, σημ. 1.

27. Ό.π., σ. 39 και 149-150, πίν. 26 β.

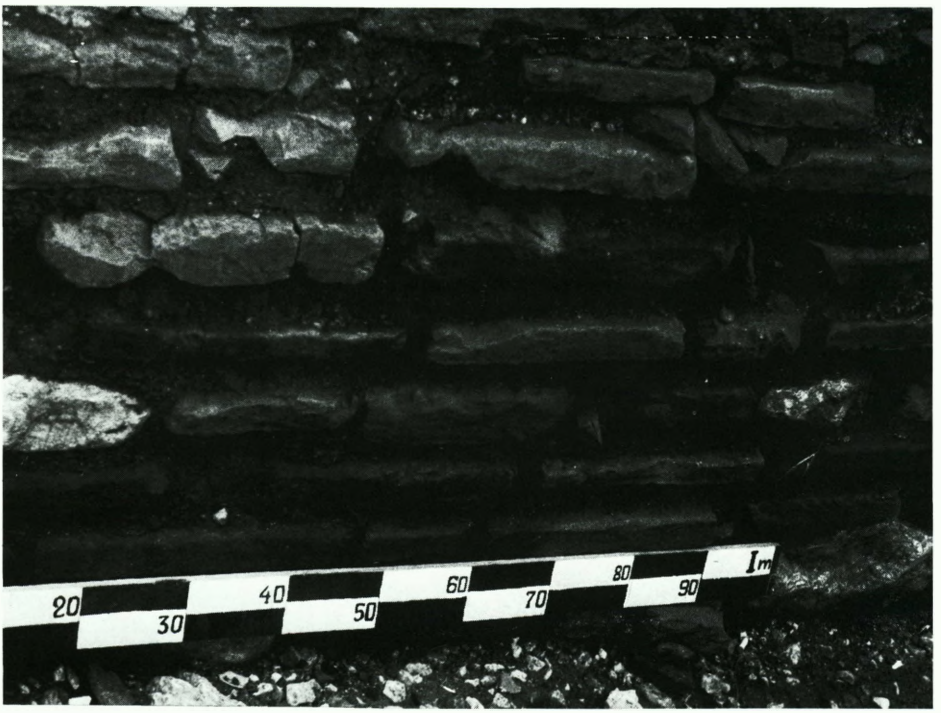

Εικ. 6. Λεπτομέρεια από την κατώτερη τοιχοποιία του βόρειου τοίχου.

Εικ. 7. Η εκκλησία από ΝΔ. μετά τις εργασίες.

βόρειο κλίτος του ναού το δάπεδο έχει επιστρωθεί με τετράγωνες πήλινες πλάκες, πλευράς 0,30 μ., ενώ στο εσωτερικό της κεντρικής αψίδας του Ιερού (στο νότιο τμήμα της) το δάπεδο αποτελείται από τετράγωνες και ορθογώνιου σχήματος πήλινες πλάκες, αδιακόσμητες ή με χαρακτές χιαστί δαχτυλιές (για καλύτερη συνοχή με το κονίαμα), που καλύπτουν ολόκληρη την επιφάνειά τους.

Μαρμαροθετημένο δάπεδο[28] αποκαλύφθηκε επίσης, μετά από προσεκτικό καθαρισμό, και στο νότιο κλίτος. Ειδικότερα, στη νοτιοανατολική εσωτερική γωνία του αριστερού τμήματος του νότιου κλίτους του ναού, το μαρμαροθέτημα αποτελούν σειρές μακρόστενων, εξάπλευρων πλακιδίων από λευκό μάρμαρο, που εφάπτονται μεταξύ τους και έχουν κατεύθυνση από Δ. προς Α.

Εναλλασσόμενες σειρές ρομβόσχημων και εξάπλευρων πλακιδίων, που συνδέονται αρμονικά μεταξύ τους και έχουν φορά από Δ. προς Α., αποτελούν το γεωμετρικό θέμα του μαρμαροθετήματος της βορειοδυτικής εσωτερικής γωνίας του διακονικού.

28. Η στάθμη των δαπέδων κεντρικού και πλάγιων κλιτών είναι η αυτή.

Όμοιας διάταξης και σχήματος πλακίδια, αλλά με φορά από Β. προς Ν., κοσμούν και το μαρμαροθέτημα της νοτιοδυτικής εσωτερικής γωνίας του διακονικού, ενώ στη νοτιοανατολική γωνία το μαρμαροθέτημα αποτελείται από απλές σειρές εφαπτόμενων εξάπλευρων πλακιδίων με φορά από Δ. προς Α. (σχέδ. 3).

Μέσα στο νάρθηκα[29], 0,40 μ. πιο ψηλά από το δάπεδό του, εντοπίστηκαν, ανασκάφτηκαν και αποτυπώθηκαν[30] τρεις απλοί λακκοειδείς τάφοι[31] (1, 2, 3) χωρίς κάλυψη. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται: μήκ. 1,20-1,60 μ., πλ. 0,35-0,40 μ., βάθ. 0,40-0,45 μ., και έχουν προσανατολισμό από Δ. προς Α. Οι νεκροί και στους τρεις τάφους ήταν ξαπλωμένοι (εκτάδην) με τα χέρια σταυρωμένα πάνω στο στήθος[32] (σχέδ. 1). Καθένας από τους τρεις τάφους περιείχε ένα νεκρό. Οι σκελετοί βρέθηκαν ελλιπείς[33] αλλά λίγο πολύ στην κανονική θέση που είχε ο νεκρός κατά την ταφή.

Μέσα στον τάφο 1 βρέθηκε αργυρό παλαιοτουρκικό νόμισμα, ο τάφος 2 ήταν ακτέριστος, ενώ μέσα στον τάφο 3, κοντά στο κρανίο του νεκρού, βρέθηκε ακέραιο χάλκινο δαχτυλίδι (M_2)[34] καλής διατήρησης (εικ. 15)[35]. Τη σφενδόνη του, που είναι κυκλική, διαμ. 0,11 και πάχ. 0,003 μ., κοσμεί εγχάρακτος σταυρός εγγεγραμμένος σε κύκλο.

Η ανασκαφή που συνεχίστηκε το 1982-83 έθεσε ως στόχο της να διερευνήσει: α) εάν η βυζαντινή βασιλική της Μέντζαινας χτίστηκε πάνω σε παλιότερο ναό ή αρχαιότερα κτίρια, και β) εάν ο χώρος μέσα και γύρω απ' αυτή είχε χρησιμοποιηθεί ως χριστιανικό νεκροταφείο, εφόσον είχε ήδη αποδειχθεί, με την έρευνα του 1981, η ταφική χρήση του νάρθηκα.

Για το σκοπό αυτό χαράχτηκαν μεγάλες διερευνητικές τομές: α) κατά μήκος του δυτικού τοίχου του νάρθηκα (εξωτερικά) στο χώρο Ζ-Λ/5-6, β) κατά μήκος της εξωτερικής παρειάς του νότιου τοίχου του ναού, στο χώρο Λ-Μ/7-9, γ) δυτικά από το νάρθηκα, στο χώρο Ζ-Ο/1-6, και δ) κατά μήκος της εξωτερικής παρειάς του βόρειου τοίχου του ναού, στο χώρο Ε-Ζ/6-11.

Η σταδιακή ανασκαφή των παραπάνω χώρων έφερε στο φως τους τοίχους III, IV, XII και XIII[36], που ορίζουν μια στενόμακρη αίθουσα, εσωτ. διαστ. 11 × 6 μ., το δάπεδο της οποίας έχει επιστρωθεί με συμπαγέστατο και λείο υδραυλικό κονίαμα, πάχ. 0,15 μ. Η στάθμη του δαπέδου της βρίσκεται 1,24 μ. πιο χαμηλά από το επίπεδο του μαρμαροθετημένου δαπέδου της βασιλικής. Η νοτιοανατολική εξωτερική γωνία είναι αποστρογγυλωμένη, ενώ στο πάχος του δυτικού της τοίχου (τ. IV) εγγρά-

29. Και στη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου χρησιμοποιήθηκε ο νάρθηκας ως ταφικός χώρος. Βλ. Νικ. Κ. Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 324.

30. Τα σχέδια εκπόνησε η σχεδιάστρια της 6ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ιωάννα Δημητροπούλου, την οποία και ευχαριστώ θερμά.

31. Η αποκάλυψη του νάρθηκα και των τάφων 1, 2, 3, υπήρξε αποτέλεσμα της ανασκαφικής έρευνας του 1981.

32. Φ. Κουκουλές, Βυζαντινών νεκρικά έθιμα, ΕΕΒΣ 16 (1940), σ. 10.

33. Τα οστά βρέθηκαν σε σχετικά καλή κατάσταση.

34. M2 = αρίθμηση ημερολογίου ανασκαφής.

35. Το απλό χάλκινο δαχτυλίδι Μ1 που εικονίζεται δίπλα στο Μ2 στην εικ. 15, βρέθηκε έξω από τη δυτική είσοδο του νάρθηκα, σε επίπεδο 0,45 μ. πιο ψηλά από τη στάθμη του μαρμαροθετημένου δαπέδου του κυρίως ναού.

36. Τ. IV, III, XII και XIII = αρίθμηση ημερολογίου ανασκαφής.

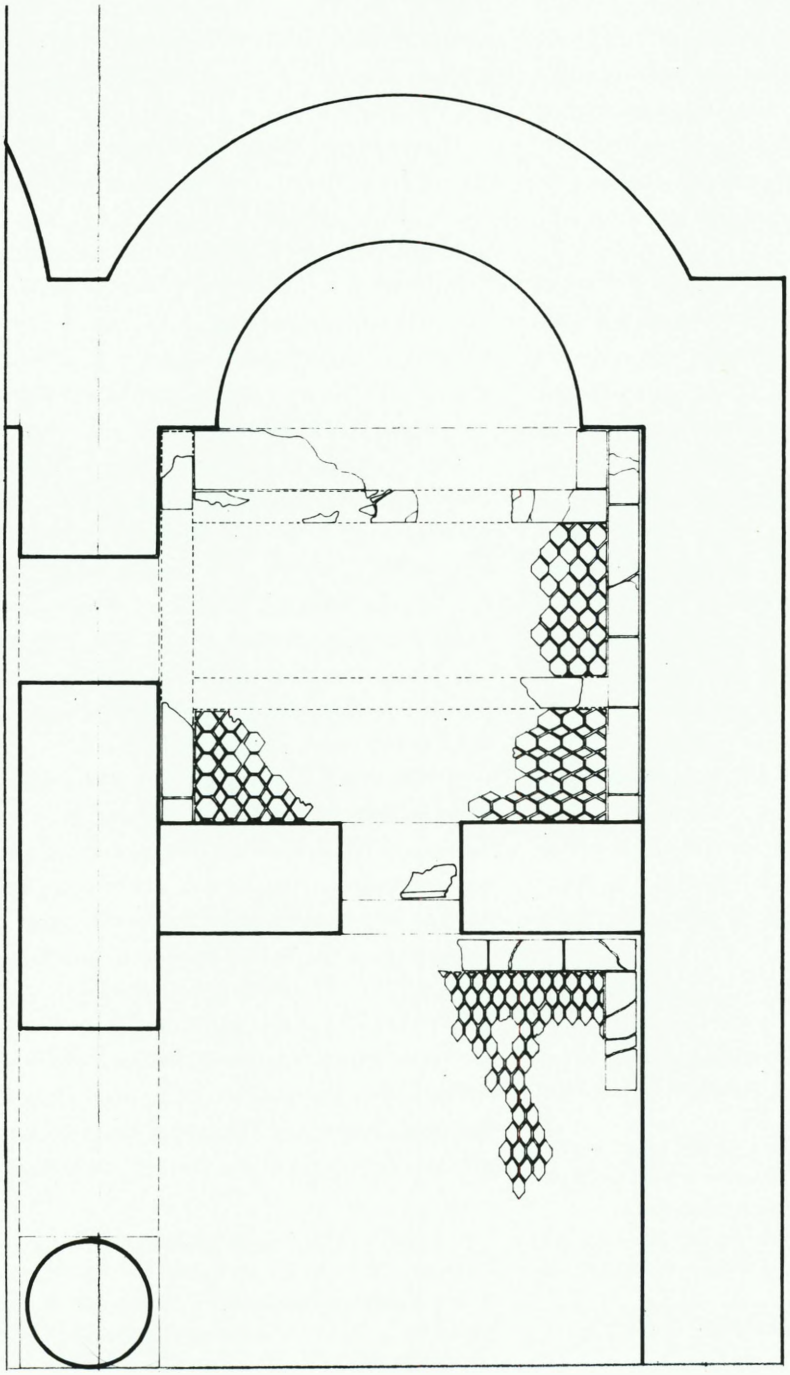

Σχέδ. 3. Μαρμαροθετημένο δάπεδο νότιου κλίτους.

Εικ. 8. Τμήμα ρωμαϊκού λουτρού, ΝΔ. της εκκλησίας.

φεται ημικυκλική κόγχη, χορδής 1,70 μ., που χρησίμευε για την τοποθέτηση αγάλματος (ε ι κ. 8). Ο δυτικός τοίχος της, προεκτεινόμενος από Β. προς Ν., ορίζει μαζί με τους τοίχους ΙΙ, ΙΙΙ και Χ δύο άλλους, μικρότερους, αλλά επίσης ορθογώνιους χώρους (σ χ έ δ. 1).

Στο βόρειο τοίχο (τ. ΙΙΙ) υπάρχει η είσοδος της μεγάλης ορθογώνιας αίθουσας, όπου κατεβαίνοντας κανείς τρία σκαλοπάτια, κατασκευασμένα με οπτοπλίνθους και ισχυρό κονίαμα, οδηγείται στο εσωτερικό.

Οι τοίχοι της αίθουσας (τ. ΙΙΙ, IV, XII, XIII) σώζονται σε ύψος 0,70 μ. κατά Μ.Ο από το δάπεδό της και είναι επιχρισμένοι με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα, πάνω στο οποίο είχε προστεθεί σκούρο κόκκινο χρώμα, όπως συμπεραίνουμε από μεγάλο αριθμό κοκκινόχρωμων σπαραγμάτων που βρέθηκαν κατά την αφαίρεση της επίχωσης του εσωτερικού της. Η εξωτερική παρειά του δυτικού της τοίχου χτίστηκε με μικρούς λίθους και άφθονο κονίαμα όπου, σε αποστάσεις, παρεμβάλλονται σειρές οπτοπλίνθων (opus mixtum)[37], όπως έδειξε η εκσκαφή μικρής τομής στο χώρο Λ-Ξ/1 (ε ι κ. 9).

Πρόκειται για κτιριακό συγκρότημα ρω-

37. Opus mixtum (βλ. John B. Ward-Perkins, ό.π., opus mixtum masonry, σ. 148, 288, πίν. 160, 162 και Χ. Μπούρας, ό.π., σ. 378-379).

Εικ. 9. Εξωτερική παρειά του τοίχου IV (opus mixtum).

μαϊκών[38] χρόνων, που ερειπώθηκε στις αρχές του 5ου αι. μ.Χ.[39] και πάνω του οικοδομήθηκε η βυζαντινή βασιλική του 10ου αιώνα[40]. Το συγκρότημα αυτό, όπως γίνεται φανερό και από την κάτοψη της ανασκαφής (σχέδ. 1), είχε πολύ μεγαλύτερες διαστάσεις από τη βασιλική. Η βυζαντινή βασιλική κατέλαβε μόνο ένα τμήμα του αρχαιότερου κτιρίου, ενσωματώνοντας στη βόρεια και τη νότια πλευρά της τοίχους που υπήρχαν και τον τάφο 21. Σχέσεις οικοδομικές του χριστιανικού και του ρωμαϊκού κτιρίου θα ερευνηθούν καλύτερα

38. Η χρονολόγηση βασίστηκε στα νομίσματα και τα θραύσματα αγγείων που βρέθηκαν στην επίχωση όλων των χώρων του κτιρίου, στα κονιάματα και στον τρόπο τοιχοποιίας.

39. Αυτό αποδεικνύεται από θησαυρό 17 ασσαρίων του 4ου μ.Χ. αι. (N18 έως και N33), που βρέθηκαν πάνω στην επιφάνεια του τοίχου XII. Βλ. εικ. 13, όπου παρουσιάζονται τέσσερα από τα καλύτερα διατηρημένα νομίσματα, τα N27, N30, N31 και N33.

α (N33): υστερορωμαϊκό ασσάριο φθαρμένο, που χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι.

β (N30): Ασσάριο Θεοδοσίου Α΄, νομισματοκοπείο Σισκίας (εργαστ. ε). Πρβλ. Late Roman Bronze Coinage II, αριθ. 1576. Χρον. 383-392 μ.Χ.

γ (N27): Ασσάριο Αρκαδίου, νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης. Πρβλ. The Roman Imperial Coinage, IX, Λονδίνο 1951, 187, αρ. 62 (C) 3. Χρον. 383-388 μ.Χ.

δ (N31): Ασσάριο Αρκαδίου. Νομισματοκοπείο φθαρμένο. Πρβλ. για τον τύπο Late Roman Bronze Coinage II, αριθ. 1107. Χρον. 388-392 μ.Χ.

40. Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 191-192.

μόνο όταν ανασκαφεί το εσωτερικό της βασιλικής[41], ο χώρος έξω από το νότιο τοίχο του κυρίως ναού[42] και χαραχτούν τομές σε συσχετισμό με τους τοίχους IV, IX, X, XI και XIV.

Κάθετα προς το βόρειο τοίχο της βασιλικής με κατεύθυνση από Β. προς Ν. αποκαλύφτηκαν τρεις παράλληλοι μεταξύ τους τοίχοι (τ. IX, XI και XIV), που οριοθετούν τα βόρεια προσκτίσματά της και ανήκουν, μαζί με το κτίριο που περιέχει τον τάφο 21, στο ίδιο κτιριακό συγκρότημα[43]. Πολύ πιθανόν ο τάφος 21 να μην ήταν παρά μέρος του ρωμαϊκού κτιρίου, που μετά από κάποιες μικρές μετασκευές, χρησιμοποιήθηκε ως χώρος ταφής κάποιου τιμώμενου προσώπου (σ χ έ δ. 6).

Μέσα στο νότιο κλίτος και σ' επαφή με το νότιο τοίχο του ναού, χαράχτηκε τομή, διαστ. 1,50 × 4,50 μ., η εκσκαφή της οποίας έφτασε σε βάθος 0,65 μ. χαμηλότερα από το κατά χώραν σωζόμενο δάπεδο του ναού. Στο βάθος αυτό εντοπίστηκε η κάλυψη δύο τάφων (30, 31), που έχουν προσανατολισμό από Δ. προς Α. (σ χ έ δ. 1) και θα ερευνηθούν στην επόμενη ανασκαφική[44] περίοδο.

Το 1982-1983 ανασκάφτηκαν συνολικά 39 τάφοι[45]. Σε όλους τους τάφους οι νεκροί βρέθηκαν εκτάδην[46]. Στο σύνολό τους είναι κιβωτιόσχημοι[47], με εξαίρεση τέσσερις απλούς λακκοειδείς χωρίς κάλυψη (1, 2, 3 και 27)[48].

Οι κάθετες πλευρές των κιβωτιόσχημων τάφων οριοθετούνται με μεγάλες λιθόπλακες, κάθετα τοποθετημένες, μικρές πέτρες και κομμάτια από πήλινες πλάκες. Ακέραιη οριοθέτηση διασώζουν οι τάφοι 11, 18, 19, 29, 34, 39, 40, 42. Η κάλυψη των κιβωτιόσχημων τάφων αποτελείται από επί-

41. Για να διερευνηθεί εάν οι τοίχοι ΙΙ και ΙΙΙ επεκτείνονται προς Α. κάτω από τη στάθμη του δαπέδου της βασιλικής.

42. Μέχρι στιγμής ανασκάφτηκε μόνο ο χώρος που περιλαμβάνει τον τάφο 21 και καθαρίστηκε η εξωτερική πλευρά των νότιων τοίχων του νάρθηκα και του ναού.

43. Χ. Μπακιρτζής, Ρωμαϊκός λουτρών και η Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης. Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη, παράρτημα Μακεδονικών, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 325 και 327-328.

44. Το 1984.

45. Συνεχίζεται η αρίθμηση του 1981.

46. Φ. Κουκουλές, ό.π., σ. 10.

47. Α. Κεραμόπουλλος, Παλαιαί χριστιανικαί και βυζαντιναί ταφαί εν Θήβαις, ΑΔ 10 (1926), σ. 125-126.

48. Ο νεκρός του τάφου 27 είχε τοποθετηθεί πάνω στην κάλυψη του τάφου 28.

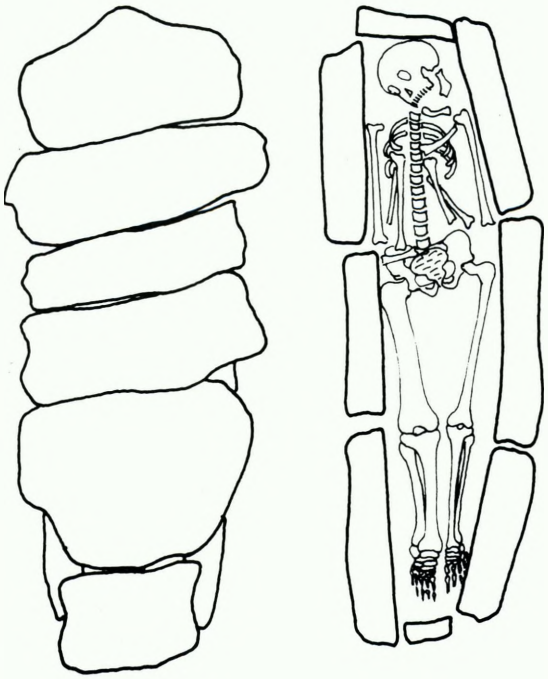

Σχέδ. 4. Ο τάφος 9.

Εικ. 10. Ο τάφος 9.

πεδες κυρίως λιθόπλακες, εγκάρσια τοποθετημένες. Ακέραιη διασώζουν την κάλυψή τους οι τάφοι 4, 5, 6, 9 (σχέδ. 4, εικ. 10), 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 28, 29 (εικ. 11), 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41 και 42. Οι περισσότεροι έχουν προσανατολισμό από Δ. προς Α.[49], εκτός από τρεις (4, 6, 17), που έχουν κατεύθυνση από Β. προς Ν.[50] (σχέδ. 1).

Ευρήματα είχαν μόνο πέντε τάφοι[51] (3, 21, 23, 26, 28). Οι υπόλοιποι ήταν ακτέριστοι. Νομίσματα βρέθηκαν στους τάφους[52] 1, 9, 13, 15 και 25. Σκελετικό υλικό κρατήθηκε από είκοσι ταφές διαφορετικής περιόδου, διατήρησης και φύλου[53]. Στον τάφο 8 δε βρέθηκε σκελετός. Με διογκωμένα τα οστά της αριστερής κνήμης και της περόνης, καθώς και του αντίστοιχου μηριαίου, βρέθηκε ο σκελετός του τάφου 39 (σχέδ. 5). Ανακομιδή[54] έχουμε μόνο στους τάφους 6, 12, 42 και στον τάφο 5, που μετά την αφαίρεση του σκελετού, σε επίπεδο 0,30 μ. χαμηλότερα από τον πυθμένα του, βρέθηκε κρανίο συγγενούς πιθανόν νεκρού. Όλοι οι υπόλοιποι τάφοι περιείχαν ένα νεκρό.

Οι τάφοι 1, 9, 13, 15 και 25 χρονολογούνται με ακρίβεια από τα νομίσματα που βρέθηκαν μέσα σ' αυτούς. Αναλυτικότερα, μέσα στον τάφο 1, που αποκαλύφτηκε σε βάθος 1,40 μ. πιο ψηλά από το δάπεδο του νάρθηκα, βρέθηκε αργυρό παλαιοτουρκικό νόμισμα (βλ. και παραπάνω), στον τάφο 9 (βάθος 1,24 μ. πιο χαμηλά από το μαρμαρο-

49. Κεραμόπουλλος, ό.π., σ. 125.

50. Λόγω της στενότητας του χώρου. Παρόμοια περίπτωση έχουμε και στο Τηγάνι της Μάνης (Τάφοι 6, 10, 12, 13, 21). Βλ. Δρανδάκης-Γκιολές, Ανασκαφή στο Τηγάνι της Μάνης, ΠΑΕ 1980, σ. 250.

51. Συστηματική παρουσίαση των λιγοστών ευρημάτων των τάφων και της ανασκαφής θα γίνει μετά την ολοκλήρωση της έρευνας, στην τελική δημοσίευση.

52. Ο καθαρισμός των νομισμάτων έγινε από τη συντηρήτρια Σωτηρία Ζερβουδάκη στα εργαστήρια του Νομισματικού Μουσείου και η ταύτισή τους οφείλεται στον Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Γιάννη Τουράτσογλου. Και τους δύο ευχαριστώ θερμά.

53. Φυλάχτηκε για να εξεταστεί από ανθρωπολόγο σκελετικό υλικό από τους τάφους 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42.

54. Κεραμόπουλλος, ό.π., σ. 126, 135.

Εικ. 11. Ο τάφος 29.

θετημένο δάπεδο του ναού), ασσάριο Αρκαδίου[55], χρονολ. κοπής 383-392 μ.Χ., στον τάφο 13 (βάθος 1,10 μ. πιο ψηλά από το μαρμαροθετημένο δάπεδο του ναού), σφηνωμένο στις γνάθους του σκελετού, κατά τη γνωστή αρχαία και βυζαντινή συνήθεια[56], τορνήσιο Γουλιέλμου Βιλλαρδουίνου[57], χρονολ. κοπής μετά το 1250. Στον τάφο 15 βρέθηκε ασσάριο Αρκαδίου[58], χρονολ. κοπής 383-392, και στον τάφο 25 ασσάριο[59] ίδιας χρονολογίας (ε ι κ. 12).

Ο τάφος 21, που αποκαλύφτηκε σε επαφή με το νότιο τοίχο του ναού, περιείχε ένα

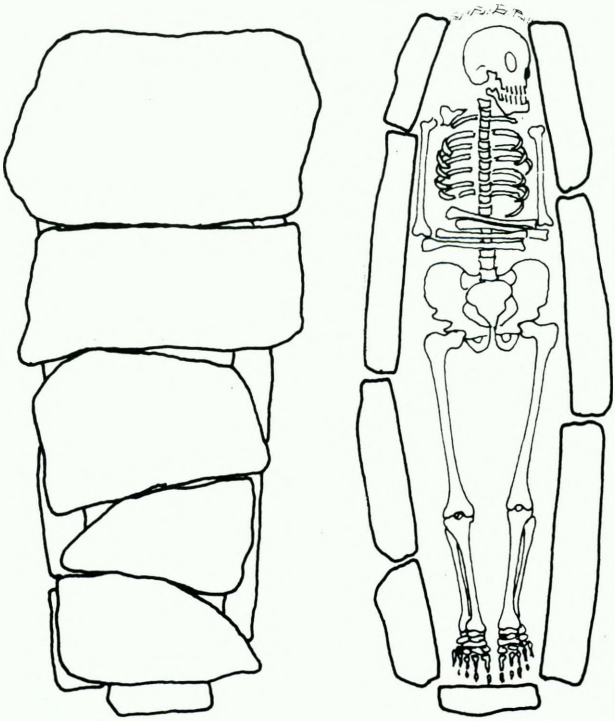

Σχέδ. 5. Ο τάφος 39.

55. Late Roman Bronze Coinage II, αρ. 2185.

56. Κουκουλές, ό.π., σ. 11.

57. Schlumberger, Numismatique de l'orient latin, πίν. XII, 11. Χρονολογία κοπής μετά το 1250.

58. Late Roman Bronze Coinage II, αρ. 2185, χρον. κοπής 383-392 μ.Χ., νομισματοκοπείο Κωνσταντινουπόλεως, εργαστήριο Γ.

59. Ό.π., αριθ. 1985. Χρον. κοπής 383-392 μ.Χ., νομισματοκοπείο αδιάγνωστο.

Εικ. 12. Ασσάριο του 4ου αι. μ.Χ. από τον τάφο 25.

Εικ. 13. Ασσάρια του 4ου αι. μ.Χ.

νεκρό, που είχε τοποθετηθεί με κατεύθυνση από Δ. προς Α. Το δάπεδό του είχε επιστρωθεί με τετράγωνες οπτοπλίνθους, πλευράς 0,28 και πάχους 0,03 μ. (σχέδ. 1, 6).

Μέσα στον τάφο 21 βρέθηκε τμήμα χάλκινου κρέμαστρου[60] (M_7) (εικ. 14) και μετά την αφαίρεση του σκελετού έξι σιδερένια καρφιά, πιθανόν από το φέρετρο του νεκρού.

Στον τάφο 23 βρέθηκε ασημένιο δαχτυλίδι, στον τάφο 28 χάλκινη πόρπη με γλωσσίδα, στον τάφο 26 ένα ασημένιο σκουλαρίκι και στον τάφο 27 πόρπη όμοιου τύπου με εκείνη που βρέθηκε στον τάφο 28, αλλά χωρίς τη γλωσσίδα της (εικ. 16).

Μέσα στον τάφο 8, που κατασκευάστηκε συγχρόνως με τους τάφους 7, 9, 22 και 42, δε βρέθηκε σκελετός.

Οι τάφοι 7, 8, 9, 22, 42 κατασκευάστηκαν πάνω στο δάπεδο του ρωμαϊκού κτιρίου, μετά την καταστροφή και ερήμωσή του, είναι σαφώς μεταγενέστεροί του και χρο-

60. Όμοιο έχει βρεθεί στο Caricin Grad (Justiniana Prima). Βλ. Vladimir Kondić - Vladislav Popović, Caricin Grad, Galerie de l'Académie serbe des sciences et des arts, πίν. XX, αριθ. 71.

νολογούνται[61] στις αρχές του 5ου αι. μ.Χ. Στην ίδια στάθμη[62] με τους προηγουμένους, βρίσκονται οι τάφοι 25 και 29, ενώ οι τάφοι 28, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41 (που αποκαλύφτηκαν 0,30 μ. χαμηλότερα από το δάπεδο του ναού) είναι μεταγενέστεροί τους.

Στην περίοδο της φραγκοκρατίας χρονολογούνται οι τάφοι 13, 14, 23, 24 και 26[63], ενώ ο μοναδικός τάφος που χρονολογείται στην περίοδο της τουρκοκρατίας είναι ο τάφος 1.

Όλες οι ταφές[64] είναι χριστιανικές.

Η μέχρι τώρα ανασκαφική έρευνα[65], εκτός από τα νέα για την ιστορία του μνημείου στοιχεία, που έδωσαν η αποκάλυψη του νάρθηκα, ο καθαρισμός των κατώτερων τμημάτων της τοιχοποιίας του βόρειου και του νότιου τοίχου του ναού και των κογχών του Ιερού Βήματος, απέδειξε ότι η βυζαντινή βασιλική του 10ου αι.[66] οικοδομήθηκε πάνω σε τμήμα ρωμαϊκού

Εικ. 14. Τμήμα χάλκινου κρέμαστρου από τον τάφο 21.

Εικ. 15. Χάλκινα δαχτυλίδια (M_1 και M_2).

Εικ. 16. Χάλκινες πόρπες.

61. Και οι πέντε τάφοι (7, 8, 9, 22, 42) βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο. Μέσα στον τάφο 9 βρέθηκε ασσάριο του Αρκαδίου, κοπής 383-392 μ.Χ., που χρονολογεί και τους υπολοίπους.

62. Οι μετρήσεις έγιναν με αλφαδολάστιχο.

63. Στις γνάθους του σκελετού του τάφου 13 βρέθηκε τορνήσιο Γουλιέλμου Βιλλαρδουίνου (βλ. παραπάνω υποσημ. 56 και 57), κοπής μετά το 1250, που χρονολογεί και τους υπολοίπους (14, 23, 24 και 26) που βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο.

64. Οι περισσότερες ταφές χρονολογούνται στις αρχές του 5ου αι. μ.Χ., πέντε στο 13ο αι. και μία στην περίοδο της τουρκοκρατίας.

65. Η ανασκαφική έρευνα των ετών 1981, 1982-1983 πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια πενταμελούς ειδικευμένου συνεργείου της Εφορείας.

66. Μια πρώτη ανακοίνωση του κειμένου αυτού έγινε στις 26-6-1983 στο δεύτερο τοπικό Συνέδριο Αχαϊκών Σπουδών, στα Καλάβρυτα.

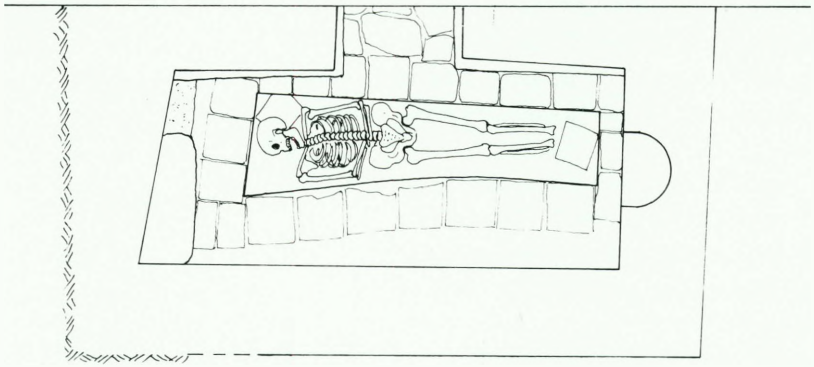

Σχέδ. 6. Κάτοψη και αξονομετρικό τάφου 21.

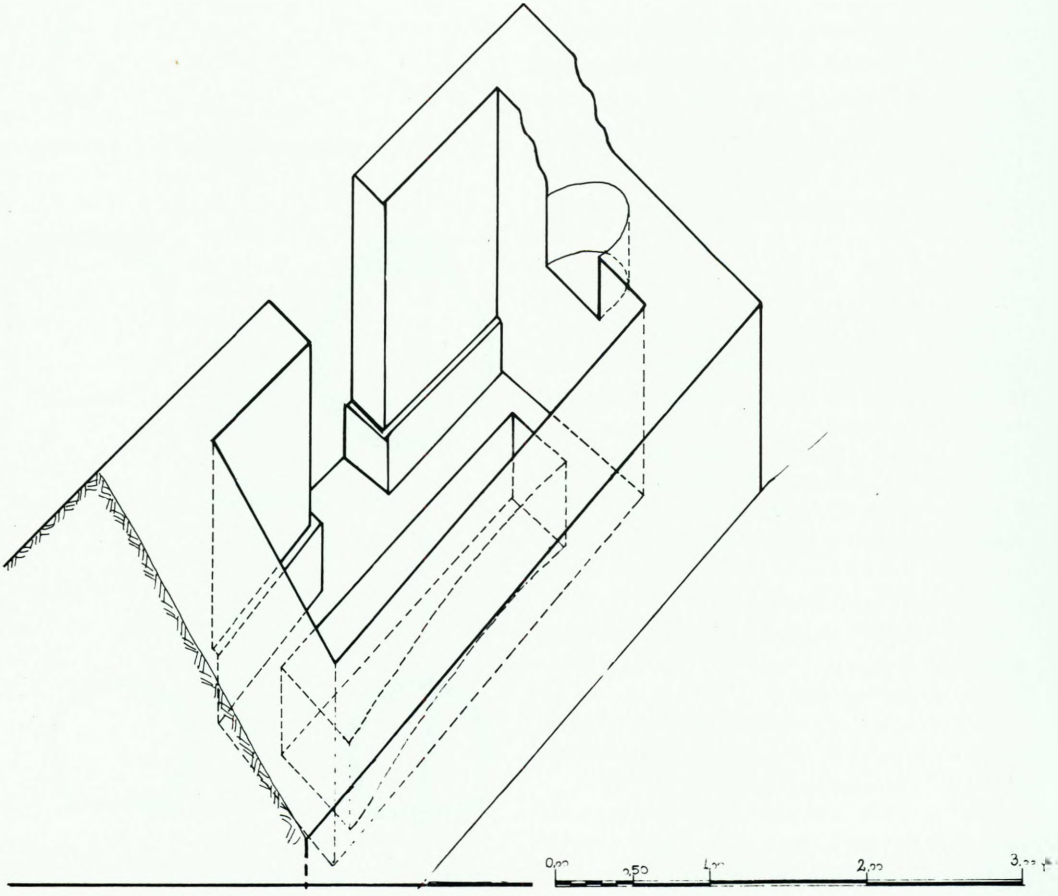

κτιρίου, πιθανότατα λουτρού[67], και ο χώρος γύρω και μέσα[68] στη βυζαντινή βασιλική της Κοίμησης της Θεοτόκου[69] χρησιμοποιήθηκε ως χριστιανικό κοιμητήριο[70] από τις αρχές του 5ου αι. μέχρι και την περίοδο της τουρκοκρατίας[71].

Πάτρα, Απρίλιος 1984

ΑΦΕΝΤΡΑ Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ

67. Η επιστρωμένη με σκληρό υδραυλικό κονίαμα ορθογώνια αίθουσα είναι πιθανότατα η natatio ρωμαϊκού λουτρού, που εκτείνεται σε μεγάλη έκταση Β., Ν., Δ. και Α. της βυζαντινής βασιλικής. Στο δάπεδό της (που βρίσκεται 1,24 μ. πιο χαμηλά από το δάπεδο της βασιλικής) ανοίχτηκε, μετά την ερήμωση του λουτρού και πριν χρησιμοποιηθεί ο χώρος ως χριστιανικό νεκροταφείο, κυκλικός βόθρος, διαμ. 2,10 μ., του οποίου το στόμιο βρίσκεται κάτω από το επίπεδο των τάφων.

68. Στο νάρθηκα, αλλά και στον κυρίως ναό.

69. Η βασιλική είναι αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου, ονομασία που είναι η πιο κατάλληλη για κοιμητηριακούς ναούς. Βλ. Gordana Babić, Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programme iconographique, Παρίσι 1969, σ. 42.

70. Στην εκκλησιαστική ιστορία του Ευσεβίου του Παμφίλου (Migne, P.G. XX, 1017) ορίζεται ότι τα νεκροταφεία πρέπει να βρίσκονται μακριά από τους ναούς. Η ίδια διάταξη επαναλαμβάνεται και στο νομοκάνονα του Μαλαξού (Κ. Δυοβουνιώτης, Νομοκάνων Μαλαξού, Αθήναι 1930, σ. 79), καθώς και σε πολλές από τις περιλήψεις του. Συχνά όμως οι απαγορευτικές αυτές διατάξεις παραβιάζονταν και γι' αυτό ο Θεοφάνης (Χρονογραφία, εκδ. Müller, Βόννη 1870, 1, 653, 5) μιλάει για «ἐνάστια καὶ προάστια μνήματα». Βλ. επίσης Φ. Κουκουλές, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, Δ΄, Αθήναι 1951, σ. 186, 187, Δ. Λουκάτος, Λαογραφικαί περί τελευτής ενδείξεις παρά Ιωάννη τῳ Χρυσοστόμῳ, Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου, 1940, σ. 82, ΑΕ 1950-1951, σ. 175-186.

71. Η αποκάλυψη του χριστιανικού νεκροταφείου σε συνδυασμό με το ρωμαϊκό λουτρό, πάνω στα ερείπια του οποίου οικοδομήθηκε βασιλική του 10ου αι., αποτελούν ενδείξεις για την ύπαρξη παλαιοχριστιανικού ναού σε γειτονικό χώρο. Στην υπόθεση αυτή συνηγορούν και τα τρία γνωστά παραδείγματα της Θεσσαλονίκης (Άγιος Δημήτριος, Αχειροποίητος, καθολικό μονής Λατόμου). Βλ. Α. Ορλάνδος, Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης, σ. 60 και ΠΑΕ 1954, σ. 219-226, όπου αναφέρεται ότι η βασιλική της Σικυώνας μετά την καταστροφή της από τους Σλάβους χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο.

FRESH DATA FROM THE BYZANTINE BASILICA OF THE DORMITION OF THE VIRGIN AT MENTZAINA, ACHAIA

In autumn 1981, the area around the three-aisled basilica at Mentzaina —a monument dated to the second or third quarter of the 10th century— was cleaned within a radius of about 4 m. and a trench measuring 5 × 11.50 m. was cut vertically to the longitudinal axis of the church. The digging of the trench, made in sections following a N-S direction, revealed completely the narthex, which is of the same date and width with the rest of the church (plans 1, 2; fig. 2).

The Panagia at Mentzaina is a three-aisled, timber-roofed basilica with a narthex of equal width to the body of the church (measuring 12.60 × 10.30 m.), which terminates to the east into three projecting semi-

circular (both in the interior and exterior) apses. The walls of a Roman building had been incorporated into the north and south walls, in the lower part of the masonry (plan 1; figs. 5, 6). In the narthex, three simple pit graves (1, 2, 3) were unearthed at a height of 0.40 m. from the floor. The graves had a W-E orientation and contained one burial each (plan 1).

To the SW of the Byzantine basilica exploration brought to light a long and narrow rectangular room (interior dimensions 11 × 6 m.), the floor of which had been covered with compact hydraulic mortar, 0.15 m. thick. The floor level of this room is 1.24 m. lower than that of the basilica. Its walls have been preserved to a height of 0.70 m. from the floor and are covered with the same strong hydraulic mortar, over which a deep red paint had been applied, as can be deduced from the numerous red-coloured fragments found while removing the fill from the interior of the room (fig. 8).

This was a building complex of the Roman period, ruined in the early 5th century A.D., over the ruins of which was built the 10th century Byzantine church. As is evident from the ground-plan of the excavated area (plan 1), the Roman compound was of much larger dimensions than the Byzantine basilica. In fact, the basilica occupied only part of the earlier construction, incorporating into its north and south side the existing walls and the building containing grave 21 (plan 6). Vertically to the north wall of the church in a N-S direction were uncovered three walls parallel to each other (IX, XI and XIV), which delimit the north additional compartments of the church and belong, together with the building containing grave 21, to the same compound (plan 1).

In 1982-83 excavations unearthed a total of 39 graves. With the exception of four simple pit graves (1, 2, 3 and 27), the rest are all cist graves. The dead in all the graves were found in a lying position. Except for three graves (4, 6, 17) with N-S orientation, all the others have a W-E orientation. Five graves (13, 14, 23, 24 and 26) are dated in the period of the Frankish rule, and only one in the years of the Turkish occupation (1). The rest are assigned to the Early Christian period. All the burials were Christian.

The uncovering of the narthex and the cleaning of the lower parts of masonry in the north and south walls of the naos and in the conches of the holy bema have yielded new evidence on the history of the monument. In addition, exploration so far has revealed that the 10th century Byzantine basilica was built over a section of a Roman compound, most probably of baths, and that the area around and inside the basilica was used as a Christian cemetery without interruption from the early 5th century A.D. to the years of the Turkish rule.

AFENTRA G. MOUTZALI

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΥ ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΠΙΖΩΓΡΑΦΗΣΗ ΣΤΟ ΒΗΜΟΘΥΡΟ Τ.737 ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ[1]

Το βημόθυρο, διαστ. 1,42×0,78×0,028 μ. (κλειστό), ανήκει στο σύνολο των εικόνων και κειμηλίων που μεταφέρθηκαν από τη Μεσσήνη της Σικελίας μετά το σεισμό του 1912[2].

Έχει τοξωτή κορύφωση διπλής καμπυλότητας και περιβάλλεται από απλό και στενό πλαίσιο με αυλακωτή ταινία, που παρακολουθεί το κυματιστό περίγραμμα της κορυφής, όπως και τις κάθετες πλευρές του. Η ίδια ταινία χωρίζει σταυρωτά την επιφάνεια και των δύο φύλλων σε τέσσερα διάχωρα, όπου ζωγραφίζονται ο Ευαγγελισμός πάνω, με την καθεμιά από τις δύο

1. Οι πρώτες παρατηρήσεις για τη ζωγραφική που αποκαλύφθηκε μετά την αποκόλληση του νεότερου πάνω στρώματος του βημόθυρου, ανακοινώθηκαν στο Β΄ Συνέδριο Ελλήνων Αρχαιολόγων, 3-7 Νοεμβρίου 1980.

Τα σημερινά συμπεράσματα, που δε διαφέρουν ουσιαστικά από εκείνα της ανακοίνωσης του συνεδρίου, γράφονται εδώ περισσότερο ίσως τεκμηριωμένα.

2. Σύμφωνα με τις ειδήσεις των αρχείων του Βυζαντινού Μουσείου, η ελληνική παροικία της Μεσσήνης παρέδωσε αρκετές εικόνες και κειμήλια που στόλιζαν τους ορθόδοξους ναούς της, για ασφάλεια και φύλαξη σε ελληνικό πολεμικό πλοίο, που βρισκόταν εκεί τις ημέρες του μεγάλου σεισμού για να προσφέρει βοήθεια και φάρμακα. Τα πράγματα μεταφέρονται στο Ναύσταθμο του Περάματος και μένουν εκεί για αρκετό χρόνο. Στη συνέχεια μετακινούνται στη μονή Πετράκη και με την 11η συνεδρία της Εφορευτικής Επιτροπής του Βυζαντινού Μουσείου αποφασίζεται η συγκέντρωση και η μεταφορά τους στα υπόγεια της Ακαδημίας Αθηνών. Το 1930, με την εγκατάσταση των συλλογών του Μουσείου στο μέγαρο της Δούκισσας της Πλακεντίας, το βημόθυρο φυλάχθηκε στις αποθήκες του κτιρίου και έμεινε εκεί μέχρι το 1980, που αποφασίστηκε η έρευνα και συντήρησή του.

Εικ. 1. Το βημόθυρο Τ. 737 πριν από τη συντήρηση.

μορφές του σε κάθε διάχωρο, και κάτω οι προφήτες Μωυσής και Ααρών (ε ι κ. 1).

Η Παναγία του Ευαγγελισμού εικονίζεται όρθια πάνω σε υποπόδιο και μπροστά από θρονίο με κυλινδρικό μαξιλάρι, έξω από περίβολο κτίσματος με δώρα και κλειστή, χαμηλή, σε σχήμα βημόθυρου πόρτα. Είναι σφιχτά τυλιγμένη στο πλούσια πτυχωτό ροδοπόρφυρο μαφόρι της, στρέφει προς τα αριστερά και φέρνει το δεξί χέρι, που μόλις προβάλλει από το ρούχο της, μπροστά στο στήθος με την παλάμη προς τα έξω.

Ο άγγελος ζωγραφίζεται στο αριστερό φύλλο και έρχεται προς αυτή με ανοιχτό διασκελισμό, μπροστά από απλοϊκά δοσμένα τρουλαία οικοδομήματα με τοξωτά και πολύ μικρά κυκλικά ανοίγματα. Ευλογεί με το δεξί χέρι και στο αριστερό κρατάει μακρύ σκήπτρο.

Οι προφήτες Ααρών και Μωυσής εικονίζονται στα κάτω μεγάλα διάχωρα, όρθιοι και μετωπικοί. Ο Μωυσής φοράει την εβραϊκή στολή του αρχιερέα[3] με το μακρύ χιτώνα, δεύτερο κοντό επενδύτη με χρυσές παρυφές και μανδύα που πορπώνεται μπροστά, ψηλά στο στήθος. Στην κεφαλή του φέρει το μικρό κωνικό σκούφο, χαρακτηριστικό επίσης του Εβραίου αρχιερέα. Ευλογεί με το δεξί και στο αριστερό κρατάει αναπτυγμένο ειλητάριο, με την επιγραφή: *ΙΔΟΥ ΤΟ ΤΟΞΟΝ ΜΟΥ ΤΙΘΗΜΙ ΕΝ ΤΗ ΝΕΦΕΛΗ ΕΙΣ ΣΗΜΕΙΟΝ ΤΟΥ ΜΗ ΓΕΝΕΣΘΑΙ ΠΟΤΕ ΚΑΤΑΚΛΥΣΜΟΝ ΕΠΙ ΤΗΣ ΓΗΣ*, επίγραμμα που παραφράζει το γνωστό χωρίο της Γένεσης IX, 13-16: *Τὸ τόξον μου τίθημι ἐν τῇ νεφέλῃ καὶ ἔσται εἰς σημεῖον διαθήκης ἀνὰ μέσον ἐμοῦ καὶ τῆς γῆς. καὶ ἔσται ἐν τῷ συννεφεῖν με νεφέλας ἐπὶ τὴν γῆν ὀφθήσεται τὸ τόξον μου ἐν τῇ νεφέλῃ, καὶ μνησθήσομαι τῆς διαθήκης μου, ἥ ἔστιν ἀνὰ μέσον ἐμοῦ καὶ ὑμῶν καὶ ἀνὰ μέσον πάσης ψυχῆς ζώσης ἐν πάσῃ σαρκί, καὶ οὐκ ἔσται ἔτι τὸ ὕδωρ εἰς κατακλυσμὸν ὥστε ἐξαλεῖψαι πᾶσαν σάρκα*[4]. Στο χρυσό βάθος η επιγραφή: *Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΜΩΥΣΗΣ.*

Την ίδια αρχιερατική στολή φοράει και ο Ααρών. Ο αρχιερατικός μανδύας εδώ είναι κλειστός και κολπώνεται βαθιά μπροστά στο στήθος. Φαίνεται να ευλογεί με το δεξί χέρι και με το αριστερό κρατάει την «βλαστήσασαν ράβδον». Στο χρυσό βάθος η επιγραφή: *Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΑΑΡΩΝ.*

Η παρουσία και των δύο προφητών κοντά στον Ευαγγελισμό έχει σχέση με το νόημα της Θείας Ενσάρκωσης, που εκφράζει η παράσταση του Ευαγγελισμού και οι προφήτες προανήγγειλαν με τις προφητείες τους[5]. Ιδιαίτερα η «βλαστήσασα ράβδος», που φαίνεται να κρατάει ο Ααρών, συνδέεται με το γνωστό θαύμα της εκλογής του ως αρχιερέα σύμφωνα με την αφήγηση των Αριθμών (XVII, 16-24) και εξηγήθηκε

3. Για την αρχιερατική στολή του Μωυσή, που οφείλεται σε επίδραση χωρίων της Παλαιάς Διαθήκης, όπως του Λευιτικού IX, 23, που σχετίζουν τη μορφή του Μωυσή με τη σκηνή του μαρτυρίου, βλ. Ντ. Μουρίκη, Βιβλικαί προεικονίσεις της Παναγίας εις Περίβλεπτον Μυστρά, ΑΔ 25 (1970): Μελέται, σ. 218, υποσημ. 6 και N. Bêljaev, Le "Tabernacle du Témoignage" dans la peinture balkanique du XIVe siècle, L'art byzantin chez les Slaves, Premier Recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskiz, Παρίσι 1930, σ. 315-324.

4. A. Rahlfs, Septuaginta id est Vetus Testamentum graece juxta LXX interpretes (8η έκδ.), Στουτγάρδη 1943, απ' όπου και όλες οι άλλες παραπομπές του κειμένου στα βιβλικά χωρία.

5. Ντ. Μουρίκη, ό.π., σ. 219.

ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή ως αλληγορία ή προεικόνιση του μυστηρίου της Θείας Ενσάρκωσης[6].

Σε ομιλητικά και εξηγητικά κείμενα, όπως και στην εκκλησιαστική υμνολογία, η ράβδος σχετίστηκε πάντοτε με την Παναγία δια μέσου της οποίας εκπληρώθηκε η Θεία Οικονομία. Στη βυζαντινή τέχνη ο Ααρών και η ράβδος του συσχετίστηκαν με παραστάσεις όπως ο Ευαγγελισμός, που είναι και η κατεξοχήν παράσταση της Ενσάρκωσης.

Τεχνοτροπικά η ζωγραφική του βημόθυρου με τα φωτεινά και επίπεδα χρώματα, την επιπόλαιη πτυχολογία, τα πλατιά πλασίματα στα σαρκώματα, όπως και την απλοϊκή και ρεαλιστική απόδοση των προσώπων, που φτάνει μέχρι την ασκήμια, τοποθετείται σε λαϊκό εργαστήριο, που σχετίζεται με τη βορειοελλαδίτικη[7] μεταβυζαντινή ζωγραφική του τέλους του 18ου ή των αρχών του 19ου αιώνα και επηρεάζεται από κάποιες μνήμες με ζωγραφικές λύσεις της δυτικής ζωγραφικής. Η λαϊκίζουσα αυτή ζωγραφική του με τον έντονο αντικλασικό χαρακτήρα, όπως και η όψιμη εποχή του, έκαναν το έργο να παρουσιάζει μικρό ερευνητικό ενδιαφέρον και να παραμένει για πολλά χρόνια στις υπόγειες αποθήκες του Μουσείου.

Προσεκτικότερη όμως έρευνα του βημόθυρου, που υπαγορεύτηκε από την ανάγκη για τη συντήρηση και τη μεταφορά του στα εργαστήρια του Μουσείου, οδήγησε σε μερικές ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις.

Κάτω από τη φθορά που παρουσίαζε στο κάτω μέρος και των δύο φύλλων, φαίνονταν ίχνη από παλιότερο στρώμα ζωγραφικής. Ιδιαίτερα το καλοσχεδιασμένο πέλμα με τα χρυσά περιγράμματα στο σανδάλι του, που φαινόταν στο κάτω μέρος του αριστερού φύλλου, θύμιζε το πέλμα του αγγέλου στον Ευαγγελισμό του 15ου αι., άλλοτε σε ιδιωτική συλλογή της Πράγας[8], και ήταν προφανές ότι ανήκε σε μια μορφή παλιότερης και πολύ αξιόλογης ζωγραφικής.

Μετά απ' αυτή την παρατήρηση, το έργο μεταφέρθηκε σε ακτινολογικό εργαστήριο και στις πλάκες της ακτινογραφίας του γράφτηκε και αποκαλύφθηκε όλο το παλιότερο στρώμα της κάτω ζωγραφικής, που σωζόταν ακέραιη σ' όλη την έκταση και των δύο φύλλων.

Η ποιότητα της ζωγραφικής που έδειχναν οι ακτινογραφίες και η πολύ καλή κατάστασή της οδήγησαν στην ιδέα της αποκόλλησης των δύο στρωμάτων. Παράλληλα, παρουσιαζόταν πια μειωμένη και η δυνατότητα να συντηρηθεί το πάνω στρώμα, χωρίς να πάθει ανεπανόρθωτα το κάτω. Εμποδιζόταν κυρίως η στερέωσή του, που στην προκειμένη περίπτωση απαιτούσε ενέσεις κόλλας για να σταθεροποιηθούν τα αποκολλημένα τμήματα της ζωγραφικής. Η κόλλα, που θα εισχωρούσε στο υπόστρωμα, μαζί με τη σταθεροποίηση του πάνω στρώματος, θα παγίδευε οριστικά και το κάτω.

Οι παραπάνω δεσμεύσεις για τη συντήρηση του βημόθυρου μαζί και με τη βεβαιό-

6. Ό.π., σ. 218.

7. Μ. Χατζηδάκης, Η μεταβυζαντινή τέχνη (1453-1700) και η ακτινοβολία της, Ιστορία του Ελλην. Έθνους Ι΄, σ. 436.

8. N. M. Bêlaev (Bêljaev), L'annonciation. Monument nouveau de peinture grecque sur bois (ρωσ. με γαλλική μετάφραση). Seminarium Kondakovianum, Recueil d'études. Πράγα 1927, I, σ. 215-224, πίν. XX, 3.

τητα, κυρίως μετά τις ακτινογραφίες, ότι το έργο που παγιδευόταν κάτω από την ασήμαντη ζωγραφική του πάνω στρώματος ήταν πολύτιμο, οδήγησαν τελικά στην απόφαση να χωριστούν τα δύο στρώματα[9].

Η τεκμηρίωση του έργου πριν από τις εργασίες της αποκόλλησης των δύο στρωμάτων του, η έρευνα της τεχνικής και των χρωμάτων για την ευαισθησία και τη συμπεριφορά τους στα διάφορα διαλυτικά που θα χρησιμοποιούνταν, όπως και η γενική μεθόδευση των εργασιών που ακολούθησαν και η ίδια σύνθετη και προχωρημένη τεχνικά μέθοδος της αποκόλλησης, δε θα αποτελέσει θέμα αυτής της μελέτης, γιατί ανήκει στην ομάδα συντήρησης του Βυζαντινού Μουσείου και στο συντονιστή της Σταύρο Μπαλτογιάννη. Εδώ θα περιοριστούμε στην εικονογραφική, τεχνοτροπική και χρονολογική έρευνα του έργου που αποκαλύφθηκε και που συμβάλλει στη γνώση της ζωγραφικής των εικόνων, όπως αυτή διαμορφώθηκε στα πρώτα χρόνια μετά την άλωση ιδιαίτερα στην Κρήτη. Μετά το ευτυχισμένο τέλος αυτής της επιχείρησης, η ζωγραφική που αποκολλήθηκε μεταφέρθηκε ανέπαφη σε άλλο βημόθυρο (ε ι κ. 2), που κατασκευάστηκε από παλιά ξύλα, και η ζωγραφική που αποκαλύφθηκε παρέμεινε στο παλιό της υπόστρωμα, στερεώθηκε, καθαρίστηκε, συντηρήθηκε και αποκαταστάθηκε αισθητικά.

Παλιότερο στρώμα ζωγραφικής

Ευαγγελισμός

Η παράσταση που φάνηκε είναι και πάλι ο Ευαγγελισμός, που εδώ όμως αποτελεί το κυρίως θέμα του βημόθυρου και καλύπτει το κάτω και μεγαλύτερο μέρος της ζωγραφικής επιφάνειας των δύο φύλλων. Πάνω απ' αυτόν εικονίζονται, σε πολύ μικρότερη κλίμακα, ο Ησαΐας και ο Δαβίδ σε προτομή και στην κορυφή δύο μικρότερες ακόμη μορφές αγίων, σε προτομή επίσης (χ ρ ω μ. π ί ν.).

Ένα μέρος από την κορυφή των κεφαλών τους έχει χαθεί και αλλού έχει βάναυσα ξυστεί με αιχμηρό εργαλείο, προφανώς την εποχή που το βημόθυρο μεταποιήθηκε και επιζωγραφήθηκε. Στην προσπάθειά τους να μικρύνουν τις διαστάσεις του βημόθυρου για τη δεύτερη χρήση, το έκοψαν λίγο στο πάνω μέρος και για να κολλήσει καλύτερα το πρόσθετο ξύλινο πλαίσιο πάνω στη ζωγραφική επιφάνεια, έγινε η προσπάθεια να ξυστεί.

Κάτω, στο σκούρο πράσινο δάπεδο του αριστερού φύλλου γράφεται η δέηση του αφιερωτή με τη μεγαλογράμματη επιγραφή: *ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ ΤΟΥ [Λ]ΜΟΓΑΛ[ΑΟΥ].*

Στον Ευαγγελισμό η Παναγία εικονίζεται όρθια μπροστά από θρονίο με κόκκινο κυλινδρικό μαξιλάρι και χωρίς ερεισίνωτο. Φοράει βαθυγάλανο χιτώνα, που παίρνει την απόχρωση του πράσινου από τις διάφανες πρασινωπές λαζούρες και ξανοίγει βαθμιδωτά με ανοιχτότερους τόνους μέχρι το υπόλευκο, και μαφόριο που γίνεται στις σκοτεινές αδρές πτυχές του σκούρο καφέ. Κρατάει στο αριστερό χέρι το αδράχτι και την πορφύρα και τείνει προς τον άγγελο το δεξί, που μόλις προβάλλει από το μαφόρι της. Φαίνεται στοχαστική, καθώς στρέφει ελαφρά προς το θεατή και βλέπει πέρα απ' αυτόν. Μπροστά της κίονας με κιονόκρανο και επίθημα που πάνω

9. Την εργασία ανέλαβε ο Σταύρος Μπαλτογιάννης με τη βοήθεια του Σπύρου Βαρότση. Βοήθησαν επίσης η Γ. Σκαράκη και η Α. Σημαντώνη.

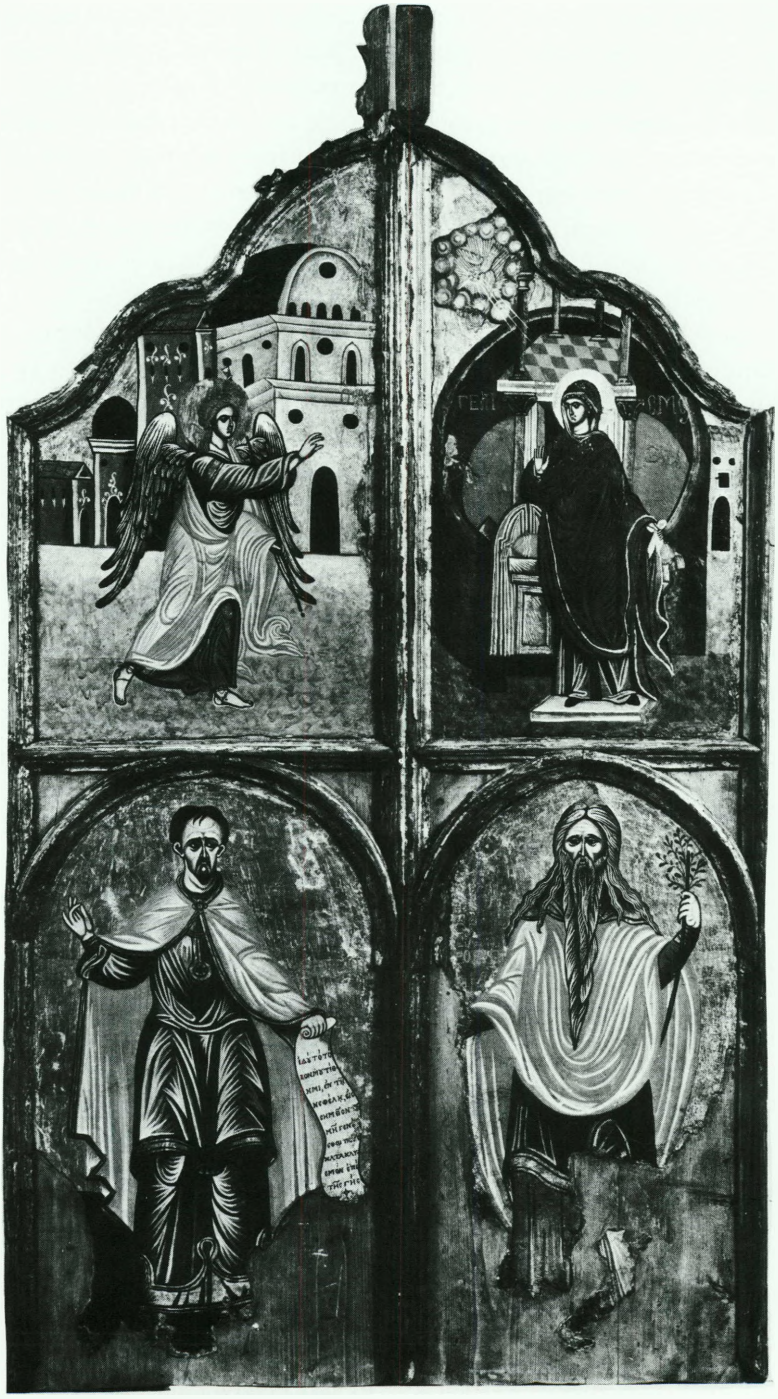

Εικ. 2. Το βημόθυρο Τ. 737. Το νεότερο στρώμα μετά τη μεταφορά του σε καινούργια φύλλα βημόθυρου.

του στέκει γλάστρα με φουντωτό φύλλωμα.

Ο άγγελος έρχεται με μεγάλα βήματα από τα αριστερά, ευλογεί και κρατάει στο αριστερό σκήπτρο. Φοράει γαλαζοπράσινο χιτώνα στο ίδιο χρώμα με αυτόν της Παναγίας και ιμάτιο που χρωματίζεται πιο σύνθετα, με κόκκινο που γίνεται πορφυρό στις σκοτεινές πτυχές και με καθαρή ώχρα στα μεγάλα και σε γεωμετρικά σχήματα φώτα.

Το αρχιτεκτονικό βάθος αποτελείται από έναν τοίχο με τυφλές ορθογώνιες κόγχες και πίσω απ' αυτόν τρία λιτά αρχιτεκτονήματα, που μαζί με μικρότερο πυργίσκο γεμίζουν το χρυσό κάμπο.

Η θέση του Ευαγγελισμού στα φύλλα του βημόθυρου, που η αρχή της ανιχνεύεται στη βυζαντινή εποχή και εντοπίζεται στο 13ο αιώνα[10], δεν είναι τυχαία και συνδέεται ασφαλώς και πάλι με το δόγμα της Ενσάρκωσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι ενδείξεις για την πρώτη εφαρμογή του συνδυασμού βημόθυρου και Ευαγγελισμού οδηγούν χρονολογικά στην εποχή που στο Βυζάντιο αμφισβητήθηκε ευρύτατα το νόημα της Ενσάρκωσης.

Με τις τελευταίες έρευνες[11] αποδείχθηκε ότι η τέχνη δεν έμεινε αμέτοχη στον αγώνα της εκκλησίας και της πολιτείας στα τέλη του 11ου και όλο το 12ο αι., για την αντιμετώπιση των αμφισβητήσεων του Ιωάννη Ιταλού και των συνεχιστών του για το νόημα και την ερμηνεία της ενανθρώπισης του Θείου Λόγου. Πέρα από τις συνόδους, τις θεολογικές συζητήσεις και τους αναθεματισμούς για τους αμφισβητίες, κορυφώνεται και η λατρεία της Παναγίας, για να αποδειχθεί έτσι η ανθρώπινη φύση του Χριστού που στηρίζει την Ενσάρκωση. Σ' αυτή την έξαρση της λατρείας για την Παναγία βοηθούν και τα ομιλητικά κείμενα, όπως και οι βυζαντινοί ύμνοι που κατακλύζονται από παρομοιώσεις, εικόνες και μεταφορές για το ρόλο της στην Ενσάρκωση. Μία από τις συχνότερες μεταφορές που χρησιμοποιήθηκαν άπειρες φορές στην υμνολογία[12] και τα ομιλητικά κείμενα[13] είναι και η «Πύλη», που οφείλεται στην προφητεία του Ιεζεκιήλ: *Καὶ εἶπεν κύριος πρός με ἡ πύλη αὕτη κεκλεισμένη ἔσται, οὐκ ἀνοιχθήσεται, καὶ οὐδεὶς μὴ διέλθῃ δι' αὐτῆς, ὅτι κύριος ὁ θεὸς τοῦ 'Ισραὴλ εἰσελεύσεται δι' αὐτῆς καὶ ἔσται κεκλεισμένη* (Ιεζεκιήλ, XLIV, 2).

Το εδάφιο συνδέθηκε πολύ νωρίς με το δόγμα της Ενσάρκωσης και κατ' επέκταση με την Παναγία, δια μέσου της οποίας

10. K. Weitzmann, Fragments of an early St. Nicolas Triptych, ΔΧΑΕ, περ. Δ, τ. Δ' (1964-1965), σ. 17-18. M. Chatzidakis, Ikonostas, Reallexikon zur byzantinischen Kunst, III, sp. 343.

11. G. Babić, Les discussions christologiques et le décor des églises byzantines au XIIe siècle - Frühmittelalterliche Studien, Βερολίνο 1968, σ. 368-386.

12. Σωφρ. Ευστρατιάδου, Η Θεοτόκος εν τη υμνογραφία, Παρίσι 1930, σ. 67-68.

13. Ομιλία Ανδρέου Κρήτης εις τον Ευαγγελισμόν όταν απευθύνεται προς την Παναγία: *Εὐλογημένη σὺ ἀληθῶς, ἣν 'Ιεζεκιὴλ... ἀνατολὴν προηγόρευσε, πύλην τε συγκεκλεισμένην, ὑπὸ μόνου δὲ διοδευομένην Θεοῦ καὶ πάλιν συγκεκλεισμένην.* Migne, P.G. 97, στ. 900 A και Nτ. Μουρίκη, ό.π., σ. 233. Σε ομιλία του Θεοδώρου Στουδίτου, που αποδιδόταν παλιότερα στον Ιωάννη Δαμασκηνό, στη μακριά σειρά χαιρετισμών και: *Χαίροις πύλη κεκλεισμένη, δι' ἧς Κύριος ὁ Θεὸς τοῦ 'Ισραὴλ εἰσελήλυθεν καὶ ἐξελήλυθεν κατὰ 'Ιεζεκιὴλ τὸν Θεοπτικώτατον.* Migne, ό.π., 99, στ. 725, 728 και Nτ. Μουρίκη, ό.π., σ. 242. G. Babić, L'image symbolique de la "porte fermée", à Saint-Clément d'Ohrid, Synthronon (Bibliothèque des Cahiers Archéologiques II), Παρίσι 1968, σ. 146-151.

Εικ. 3. Εικόνα του Μουσείου Recklinghausen.

πληρώθηκε η Θεία Οικονομία, και μ' αυτόν το συμβολισμό πέρασε σ' όλο το φιλολογικό σύστημα της μεσοβυζαντινής περιόδου.

Μία από τις εφαρμογές αυτού του δύσκολου στην εικονογραφική απόδοση συμβολισμού πρέπει να είναι και το σχήμα του βημόθυρου με την παράσταση του Ευαγγελισμού, που πιθανότατα δημιουργείται την ταραγμένη αυτή εποχή των αμφισβητήσεων. Έχει, άλλωστε, παρατηρηθεί ότι σχετική μ' αυτόν το συμβολισμό είναι και η θέση του Ευαγγελισμού κοντά σε πύλες μέσα στο ναό, όπως το ψηφιδωτό με τα δύο πρόσωπα του Ευαγγελισμού αριστερά και δεξιά από την πόρτα του εξωνάρθηκα στο Βατοπέδι[14].

Εικονογραφικές παρατηρήσεις

Εικονογραφικά η παράσταση του Ευαγγελισμού με την Παναγία όρθια να τείνει το δεξί χέρι προς τον άγγελο και να κρατάει με το αριστερό την πορφύρα της, προσγράφεται σε συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο, που εμφανίζεται ολοκληρωμένος αμέσως μετά την εικονομαχία. Ήδη στον Ευαγγελισμό του Paris. gr. 510[15], που χρονολογείται στο 880-883, όπως και στην Καππαδοκία στην τοιχογραφία του 10ου αι. του Toquale, η παράσταση χαρακτηρίζεται από τα παραπάνω στοιχεία.

Ο τύπος επαναλαμβάνεται σταθερά και στα παλαιολόγεια χρόνια[16] απ' όπου αντλούν πρότυπα και οι μεταβυζαντινοί ζωγράφοι και ιδιαίτερα οι Κρητικοί ζωγράφοι εικόνων, που δείχνουν προτίμηση στον τύπο από τα πρώτα κιόλας μεταβυζαντινά χρόνια.

Μια σειρά Ευαγγελισμών σε εικόνες, βημόθυρα και χειρόγραφα, που χρονολογούνται στο 15ο αιώνα και που αποδίδονται στην κρητική ζωγραφική, παρουσιάζουν εικονογραφική συγγένεια με τον Ευαγγελισμό του βημόθυρού μας. Απ' αυτούς σημειώνουμε τον Ευαγγελισμό του σιναϊτικού κώδικα 1234 του Πλουσιαδινού, που χρονολογείται στο 1469[17], την εικόνα με το ίδιο θέμα από το Μουσείο του Recklinghausen[18] (ε ι κ. 3), τον Ευαγγελισμό από την εικόνα του Μουσείου Μπενάκη, με κεντρικό θέμα την Παναγία και τους σεβίζοντες αγγέλους του 15ου αι.[19], τον Ευαγγελισμό από το φύλλο τριπτύχου της Temple Gallery[20] (ε ι κ. 4), την ίδια παράσταση από την εικόνα του Νικολάου Ρίτζου στο Σερά-

14. K. Weitzmann, ό.π., σ. 18.

15. G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'évangile, Παρίσι 1916, σ. 73. Henrie Omont, Les miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Παρίσι 1929, πίν. XX.

16. Ευαγγελισμός 14ου αι. στο δίπτυχο του Λονδίνου, W. Felicetti-Liebenfels, Geschichte der byzantinischen Ikonenmalerei, Όλτεν - Λωζάνη 1956, σ. 53, εικ. 51, και δίπτυχο Φλωρεντίας, ό.π., σ. 65, εικ. 76.

17. K. Weitzmann, Illustrated Manuscripts at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai, St. John University Press, Collegeville Minnessota 1973, σ. 30-31, πίν. XXXI, εικ. 44.

18. D. and T. Talbot Rice, Icons and their dating, Λονδίνο 1974, εικ. 179. Ikonenmuseum Recklinghausen, Aurel Bongers Recklinghausen 1976, αριθ. 204, εικ. 13. Th. Chatzidakis, L'art des icones en Crète et dans les iles après Byzance, Europalia - Grèce 1982, Palais des Beaux Arts, 3 Octobre - 21 Novembre 1982, Charleroi, αριθ. 9.

19. Α. Ξυγγόπουλος, Μουσείον Μπενάκη, Αθήνα 1939, Συμπλήρωμα, πίν. 54.

20. Byzantine Greek and Russian Icons, Exhibition 18th April to 4th August 1979, Temple Gallery, Λονδίνο, αριθ. 29, εικ. 44.

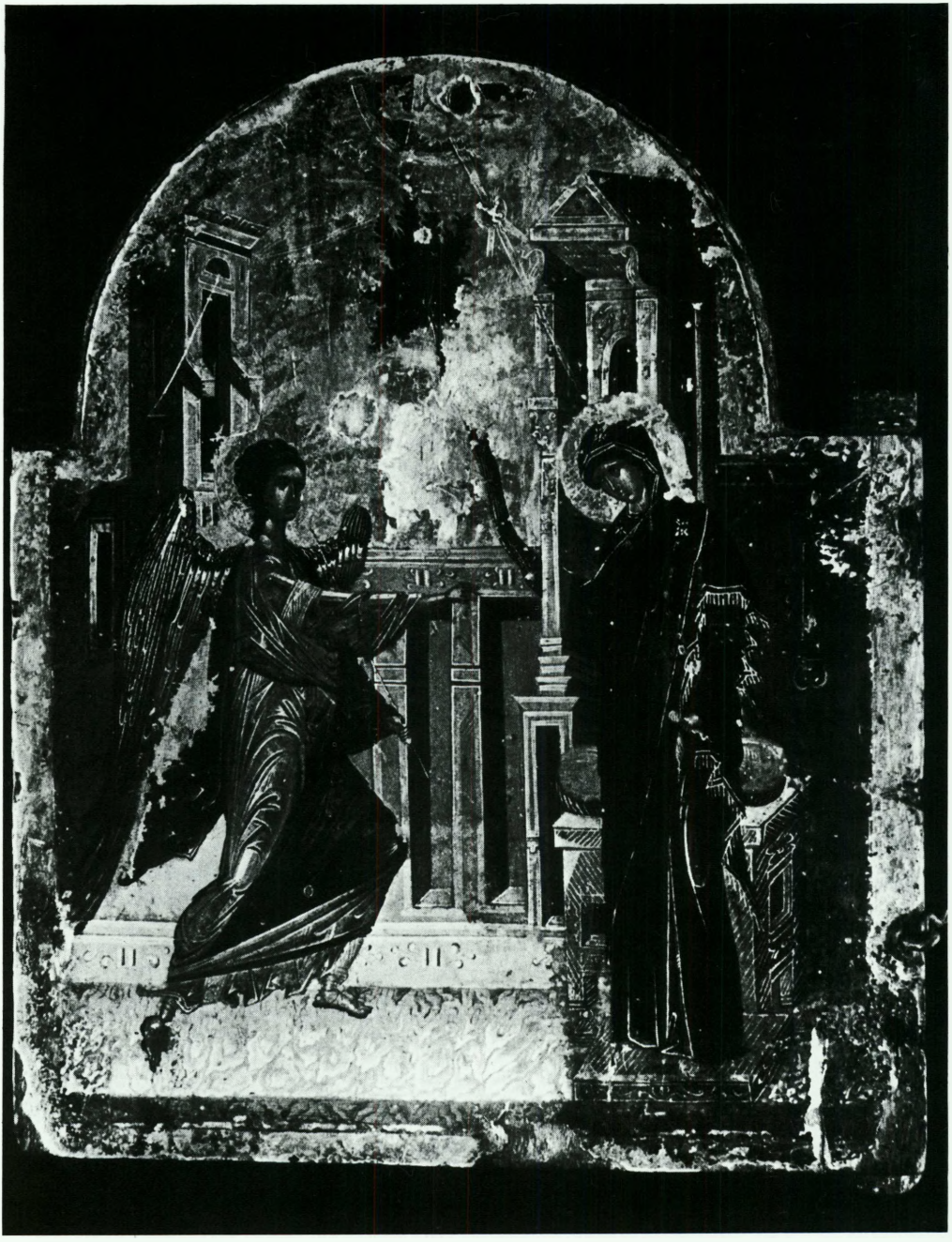

Εικ. 4. Εικόνα της Temple Gallery.

Εικ. 5. Εικόνα άλλοτε σε ιδιωτική συλλογή της Πράγας.

γεβο[21], τη θαυμάσια εικόνα άλλοτε σε ιδιωτική συλλογή της Πράγας[22] (ε ι κ. 5), το ανάλογο σε ποιότητα βημόθυρο του Προφήτη Ηλία στη Χώρα της Νάξου[23], το βημόθυρο άλλοτε στη συλλογή Tolentino της Νέας Υόρκης[24] (ε ι κ. 6), όπως και τον Ευαγγελισμό στα δύο φύλλα από το κιβώτιο-αλτάρι της συλλογής Ρ. Ανδρεάδη[25] (ε ι κ. 7).

Σ' όλες τις παραπάνω παραστάσεις η σκηνή μπροστά από λιτά αρχιτεκτονήματα και τείχος με ορθογώνιες κόγχες, η Παναγία στην ίδια στάση και κίνηση και ο άγγελος στην ίδια θέση και με την ίδια εικονογραφία.

Μια διαφοροποίηση υπάρχει ανάμεσα στους Ευαγγελισμούς των εικόνων και στους Ευαγγελισμούς των βημόθυρων της παραπάνω σειράς. Σ' όλα τα βημόθυρα παραλείπεται το δέντρο που υπάρχει πάντοτε στις εικόνες. Το δέντρο λείπει και από τον Ευαγγελισμό στα φύλλα του κιβωτίου της συλλογής Ρ. Ανδρεάδη, που προφανώς ακολουθεί πρότυπο Ευαγγελισμού σε φύλλα βημόθυρου.

Όλα αυτά τα έργα χαρακτηρίζονται από πολλά παλαιολόγεια στοιχεία, από κάποια διακριτική προτίμηση σε αισθητικές λύσεις της δυτικής ζωγραφικής και από στοιχεία που αποδίδονται στην κρητική ζωγραφική των εικόνων του 15ου αιώνα.

Τα παλαιολόγεια στοιχεία επιβιώνουν εδώ έντονα και καθοριστικά για το χαρακτήρα της ζωγραφικής, ιδιαίτερα στον Ευαγγελισμό του βημόθυρού μας, που τον χαρακτηρίζουν τόσο στη σύνθεση, όσο και στα επιμέρους εκφραστικά μέσα της παράστασης.

Χαρακτηριστικά παλαιολόγειος είναι ο άγγελος με τις πλατιά φωτισμένες πτυχώσεις του ιματίου του, που παρακολουθούν τη ζωηρή κίνηση και τον ανοιχτό βηματισμό του, και φέρνει έντονες τις μνήμες από την πτυχολογία της Παντάνασσας[26]. Οι ανήσυχες και με λεπτά και αιχμηρά φώτα πτυχώσεις στις άκρες του χιτώνα του, κάτω από την τεντωμένη με τον ανοιχτό βηματισμό του παρυφή του ιματίου του, δείχνουν επίσης συγκεκριμένη διευθέτηση των πτυχών σ' εκείνο το σημείο, που μαρτυράει άμεση γνώση καλού παλαιολόγειου προτύπου, όπως του αγγέλου από τον Ευαγγελισμό της Αχρίδας[27]. Παλαιολόγεια είναι και αρκετά από τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν το αρχιτεκτονικό βάθος.

Αρχές και κανόνες που διέπουν τον αρχιτεκτονικό διάκοσμο των παλαιολόγειων παραστάσεων εφαρμόζονται και στο αρχιτεκτονικό βάθος του Ευαγγελισμού μας, που εδώ γίνεται λιτότερο και περιορισμένο. Κατ' αρχήν, η διπλή κίνηση στη σύνθεση από τα αριστερά προς τα δεξιά και τανάπαλιν, φαίνεται να επέβαλε και εδώ την ύπαρξη αντίστοιχων οικοδομημάτων, ένα πίσω από τον άγγελο και ένα πίσω από την Παναγία, που συνδέονται μεταξύ τους

21. Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1977, σ. 157, πίν. 202.

22. N. M. Bêlaev, ό.π., σ. 224 κ.έ., πίν. XX, 1, 2, 3.

23. Ν. Ζίας, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 483, πίν. 500.

24. Important Icons from Private Collections exhibited 17th Dec. 1976-15th Jan. 1977. Museum Het Prinsenhof Delft, Holland, αριθ. 27.

25. Νανώ Χατζηδάκη, Εικόνες Κρητικής Σχολής, 15ος-16ος αιώνας, Κατάλογος Εκθέσεως, Μουσείο Μπενάκη 1983, αριθ. 40, εικ. 40 Α.

26. G. Millet, Mystras, εικ. 139.

27. Svetozar Radojčić, Icones de Serbie et de Macédoine, Yougoslavie, σ. IX, εικ. 19.

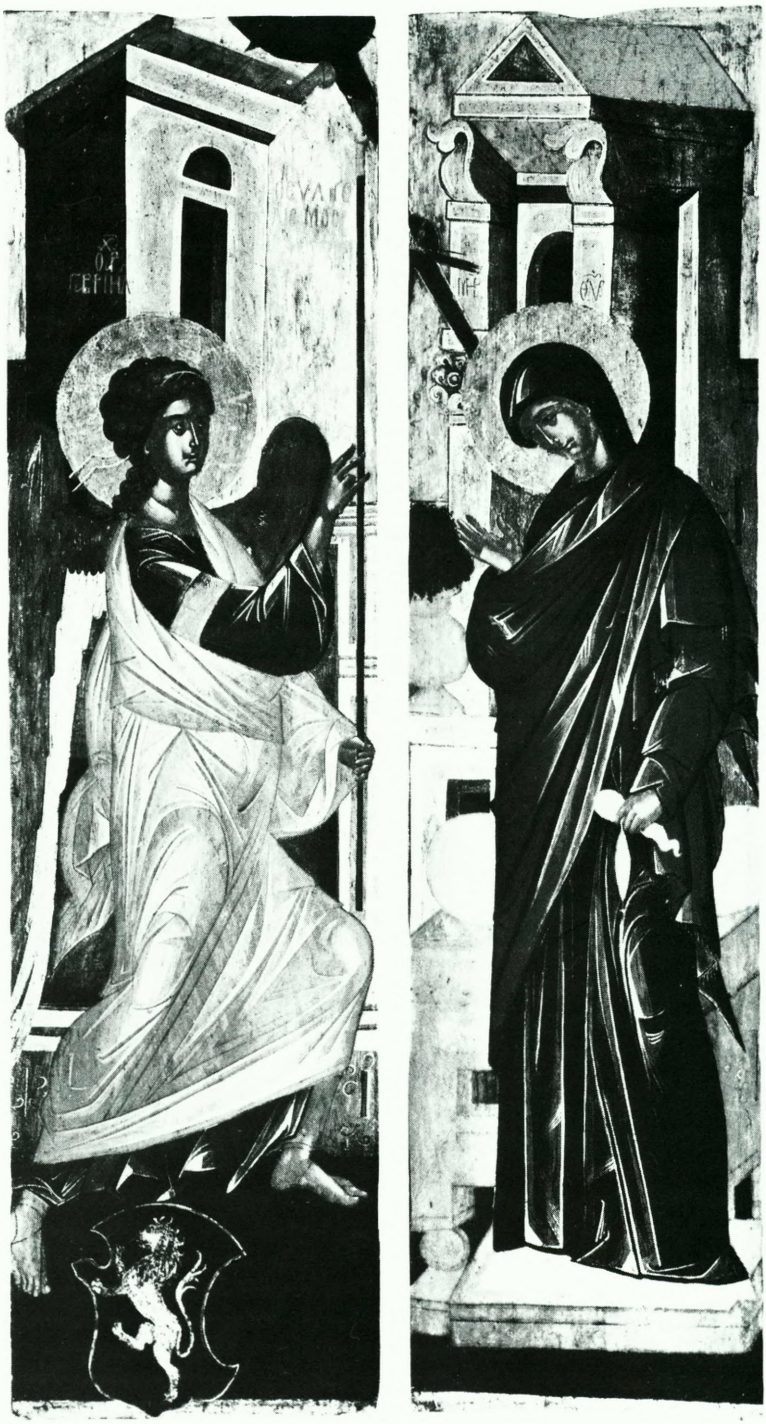

Εικ. 6. Βημόθυρο άλλοτε στη συλλογή Tolentino της Νέας Υόρκης.

με χαμηλό τοίχο, στοιχείο που αναφέρεται στη γνωστή αρχή της παλαιολόγειας ζωγραφικής, σύμφωνα με την οποία τα αρχιτεκτονήματα συμμετέχουν στη σύνδεση των στοιχείων της παράστασης[28].

Στην ίδια αρχή εντάσσεται και η τάση για την παράλληλη τοποθέτηση και κίνηση των μορφών με τα αρχιτεκτονήματα, πράγμα που εφαρμόζεται επίσης και στον Ευαγγελισμό μας. Το περίπου προφίλ του αγγέλου παρακολουθείται από την επίσης περίπου πλάγια όψη του αρχιτεκτονήματος πίσω απ' αυτόν και το ίδιο ισχύει και για την Παναγία, σε σχέση με την ανάλογη θέση του αρχιτεκτονήματος πίσω απ' αυτή.

Έπειτα, ενώ το αρχιτεκτονικό σύνολο λειτουργεί ως εξωτερικό και βλέπεται απ' έξω, υπάρχουν σ' αυτό έπιπλα ή άλλα στοιχεία που έρχονται από το εσωτερικό, όπως το θρονίο της Παναγίας με το κυλινδρικό μαξιλάρι, που μένει ασύνδετο στοιχείο με το αρχιτεκτονικό περιβάλλον[29].

Η επιμονή στα παλαιολόγεια στοιχεία του αρχιτεκτονικού διακόσμου της παράστασης φαίνεται και στα επιμέρους στοιχεία, όπως η ημικυκλική στέγη στο οικοδόμημα πίσω από την Παναγία, που αφήνει να φαίνεται και το εσωτερικό της θολωτής οροφής της με τα χρυσά λαματίσματα, όπως και ένα μέρος από το δώμα κάτω απ' αυτή.

Αυτή η ιδιορρυθμία σχετίζεται με την παλαιολόγεια επίσης συνήθεια και αρχή στη σύλληψη και απόδοση του αρχιτεκτονικού βάθους, που επιτρέπει να βλέπονται τα αρχιτεκτονικά μέλη και στοιχεία συγχρόνως από διαφορετικές οπτικές γωνίες[30].

Το στοιχείο της ημικυκλικής στέγης, που φαίνεται και εσωτερικά όπως και εξωτερικά, βρίσκουμε στο οικοδόμημα που εικονίζεται πίσω από την Παναγία του Ευαγγελισμού της Περιβλέπτου[31] και της Παντάνασσας[32]. Το ίδιο στοιχείο και στο αρχιτεκτόνημα πίσω από την Παναγία στον Ευαγγελισμό των αρχών του 14ου αι. του Μουσείου Εικαστικών Τεχνών της Μόσχας[33] και στην εικόνα με το ίδιο θέμα του τέλους του 14ου αι. στην Gallerie Tretyakoff[34]. Την ημικυκλική στέγη έχουμε και σε πρώιμες κρητικές εικόνες, όπως στη Ζωοδόχο Πηγή του 15ου αι. στο Σινά[35] και στο Γενέσιο του Προδρόμου της ίδιας εποχής στο Βυζαντινό Μουσείο[36].

Παρά τις ομοιότητες και τη φανερή εξάρτηση του Ευαγγελισμού μας από παλαιολόγειο εικονογραφικό πρότυπο και πιο πολύ από κάποιο λιτότερο και κλασικότερο σχήμα της κρητικής ζωγραφικής, παρουσιάζει και ορισμένες ιδιορρυθμίες χαρακτηριστικές για την ένταξή του σε στενότερα καλλιτεχνικά πλαίσια.

Το στοιχείο του μαρμάρινου κίονα με το επίθημα και τη γλάστρα πάνω σ' αυτό, έτσι όπως ζωγραφίζεται αποκομμένο από το αρ-

28. O. Demus, The Style of the Kariye Djami and its Place in the Development of Palaeologan Art, The Kariye Djami, 4, Πρίνστον 1975, σ. 118-119.

29. T. Velmans, Le rôle du décor architectural et la représentation de l'espace dans la peinture des Paléologues, CA XIV (1964), σ. 207. O. Demus, ό.π., σ. 118-119.

30. O. Demus, ό.π., σ. 119.

31. G. Millet, Mystras, πίν. 116.

32. Ό.π., πίν. 139.

33. Viktor Lazarev, Storia della pittura bizantina, Τουρίνο 1967, σ. 368, εικ. 499.

34. Ό.π., σ. 375, εικ. 529.

35. Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, πίν. 204 β.

36. Αδημοσίευτη.

Εικ. 7. Ευαγγελισμός στο κιβώτιο-αλτάρι της συλλογής Ρ. Ανδρεάδη.

χιτεκτονικό σύνολο της παράστασης, αν δεν είναι μοναδικό, είναι οπωσδήποτε σπάνιο. Δεν είναι σπάνια η ίδια γλάστρα, που τη βρίσκουμε ήδη στην Capella Palatina[37] και στο βόρειο τοίχο, όπου συνεχίζεται το αρχιτεκτονικό βάθος του Ευαγγελισμού. Το ίδιο στοιχείο συμπληρώνει και την ίδια παράσταση στη Santa Maria di Trastevere[38], που γίνεται από τότε «κοινός τόπος» σ' όλους τους Ευαγγελισμούς των Σιεν-

37. O. Demus, The Mosaics of Norman Sicily, Λονδίνο 1940, εικ. 12.

38. G. Mattiae, Mosaici medioevali delle chiese di Roma, Ρώμη 1967, εικ. 308.

νέζων ζωγράφων του 14ου και του 15ου αι.

Το νόημα αυτής της λεπτομέρειας έχει αρκετά συζητηθεί[39]. Με τις τελευταίες έρευνες και μελέτες το στοιχείο των φυτώνλουλουδιών ή και του δέντρου, που εικονίζεται συχνά στον Ευαγγελισμό, συνδέθηκε με ομιλητικά κείμενα και «εκφράσεις» που περιλαμβάνουν περιγραφές της Άνοιξης[40]. Η σχέση, βέβαια, του νοήματος της εαρινής άλλωστε αυτής γιορτής με το ξαναγέννημα της φύσης αυτή την εποχή δεν αποδεικνύεται μόνο από τις αναφορές στην Άνοιξη των ομιλητικών κειμένων προς τον Ευαγγελισμό, αλλά και από άπειρες εικόνες και μεταφορές δανεισμένες από τη φιλολογία της Άνοιξης, που χρησιμοποιούνται στην υμνολογία για την Παναγία στο ρόλο της για την Ενσάρκωση.

Από τα παλαιολόγεια μνημεία βρίσκουμε τη γλάστρα, και μάλιστα πάνω σε κίονα με κιονόκρανο και επίθημα, στον Ευαγγελισμό της Περιβλέπτου[41]. Αλλά εκεί ο κίονας αποτελεί αρχιτεκτονικό μέλος, στενά δεμένο με το όλο αρχιτεκτονικό βάθος της σύνθεσης.

Σε κτιστό βάθρο και κάτω δεξιά από την καθιστή Παναγία ξαναβρίσκουμε τη γλάστρα με τα δυο αυτιά στην Παντάνασσα του Μυστρά[42], στο α΄ τέταρτο του 15ου αι.

Από τις κρητικές εικόνες του 15ου αι. με παραστάσεις Ευαγγελισμού, η γλάστρα προβάλλεται αρκετά στον Ευαγγελισμό που εικονίζεται στο πάνω μέρος του βημόθυρου της Πάτμου, που αποδίδεται στον Ανδρέα Ρίτζο και χρονολογείται στο 15ο αι.[43]. Αλλά και εδώ σε κτιστό πυργίσκο με τοξωτό άνοιγμα, που αποτελεί μέρος του αρχιτεκτονικού συνόλου δεξιά και πίσω από την όρθια Παναγία.

Παρά το γεγονός ότι ο κίονας συναντάται στις παλαιολόγειες παραστάσεις Ευαγγελισμού, είναι σίγουρο ότι χρησιμοποιείται σπάνια και ποτέ ασύνδετος και αποκομμένος από το αρχιτεκτονικό βάθος της παράστασης, όπως συμβαίνει στον Ευαγγελισμό του βημόθυρού μας. Αντίθετα στη Δύση[44], κίονας που χωρίζει τις δύο μορφές του Ευαγγελισμού, που ζωγραφίζονται χωριστά κάτω από τοξοστοιχία δύο τόξων, γίνεται σταθερό και απαραίτητο στοιχείο σ' όλους τους Ιταλούς ζωγράφους μέχρι και το 15ο αι. Το εικονογραφικό αυτό σχήμα, που η αρχή του τοποθετείται πολύ παλιά στη Δύση, δεν εγκαταλείπεται ποτέ μέχρι και το 15ο αι. σ' όλες τις προσπάθειες διαφοροποίησης του χώρου που τελείται το δρώμενο[45].

Ο κίονας και οι καμάρες της κιονοστοιχίας υποδηλώνονται και στον Giotto, που νεωτερίζει στην απόδοση του χώρου, αλλά μένει πιστός στην ανάμνηση αυτού του στοιχείου.

Η επιμονή για την απεικόνιση του αποκομμένου αυτού αρχιτεκτονικού στοιχείου

39. Vrjö Hirn, The Sacred Shrine, Λονδίνο 1912, σ. 281-283 και D. Robb, The Iconography of the Annunciation in the fourteenth and fifteenth Centuries, ArtB XVIII (1936), σ. 482.

40. Henry Maguire, Art and Eloquence in Byzantium, Πρίνστον 1981, σ. 44-52.

41. G. Millet, Mystras, πίν. 116, 3.

42. Ό.π., πίν. 139.

43. Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, σ. 61, πίν. 80, 81.

44. D. Robb, ό.π., σ. 486.

45. Για την ταύτιση του αρχιτεκτονικού χώρου με το atrium της βασιλικής της Βηθλεέμ, βλ. G. Millet, Recherches, σ. 88-89 και M. Chatzidakis, Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut, Βενετία 1962, σ. 62.

στην κατά τα άλλα τυποποιημένη εικονογραφία του Ευαγγελισμού του βημόθυρού μας, δηλώνει ότι ο ζωγράφος ή ο πελάτης του, και περισσότερο κατά τη γνώμη μας ο δεύτερος, γνωρίζουν τα ανάλογα εικονογραφικά σχήματα της Δύσης, που τους γοητεύουν και επιμένουν στη μερική έστω εφαρμογή τους.

Μια κάποια αναλογία βρίσκουμε στον ανεξήγητο επίσης κιονίσκο (ε ι κ. 8) και τη γλάστρα του στην κορυφή αρχιτεκτονήματος πίσω από το Συμεών της Υπαπαντής σε εικόνα της Πάτμου, που χρονολογείται στο 15ο αι. και αποδίδεται σε κρητικό εργαστήριο[46].

Τεχνοτροπικά ο Ευαγγελισμός μας χαρακτηρίζεται από στοιχεία που συνδέθηκαν με την κρητική ζωγραφική του 15ου αι., εποχή με αναζητήσεις για καινούργια media και σχήματα[47]. Αυτή την τάση εξέλιξης βρίσκουμε σε όλα τα στοιχεία της παράστασης από τη σύνθεση, την έκφραση

46. Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, σ. 78, πίν. 24.

47. M. Chatzidakis, Les débuts de l'école crétoise et la question de l'école dite italogrecque. Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη, Βενετία 1974, σ. 206-211, ανατύπωση: Études sur la peinture postbyzantine, Variorum Reprints, Λονδίνο 1976, σ. 206-211.

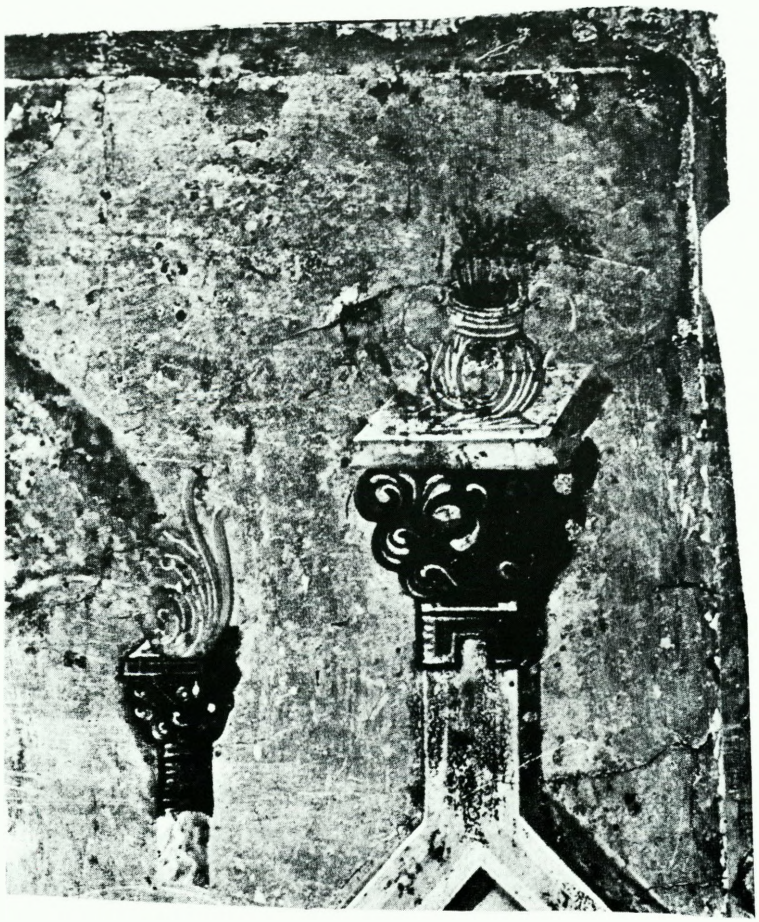

Εικ. 8. Λεπτομέρεια εικόνας της Υπαπαντής στην Πάτμο.

και το ήθος των μορφών, την κίνηση και την πτυχολογία, μέχρι την τεχνική στα πλασίματα και την επιλογή των χρωμάτων.

Η σύνθεση προσπαθεί να μείνει σε απλούς κανόνες χωρίς περιττά ευρήματα, που θα απομάκρυναν την παράσταση από το νόημα και το συμβολισμό της, καί γίνεται λιτή και μνημειακή. Οι δύο μορφές της μοιράζονται αριστερά και δεξιά από τον κεντρικό άξονα που χωρίζει το βημόθυρο στα δύο φύλλα, και δηλώνεται έτσι ίσο το βάρος της παρουσίας των δύο μορφών. Η διάθεση αυτή για συμμετρία της σύνθεσης είναι γνωστή στην κρητική ζωγραφική και γίνεται χαρακτηριστική για όλες τις συνθέσεις της. Μια ανησυχία για το σπάσιμο του αυστηρού κλασικού πλαισίου με τη λοξά και προς τα έξω πτυχωτή απόληξη του ιματίου του αγγέλου, που αποτελεί παλαιολόγεια ανάμνηση, μένει στοιχείο μεμονωμένο.

Μια αναζήτηση βρίσκουμε και στο ήθος των μορφών. Η σοβαρή και ώριμη κλασική έκφραση των προσώπων τους, γνωστό χαρακτηριστικό για το κρητικό ήθος[48], γίνεται περισσότερο αληθινή και ανθρώπινη με κάποια προσπάθεια στιγμιαίας επικοινωνίας των δύο μορφών. Εξάλλου οι στρογγυλεμένοι όγκοι, παλιό επίσης παλαιολόγειο στοιχείο, ζεσταμένοι όμως με θερμούς ρόδινους τόνους, δίνουν υγεία και νεανική αβρότητα στα πρόσωπα και απ᾽ αυτή την άποψη συνδέονται με κάποια μακρινά δυτικά πρότυπα που, όμως, δεν είναι άγνωστα στην κρητική ζωγραφική του 15ου αι.

Η πτυχολογία από την άλλη πλευρά γίνεται αλλού ανήσυχη και ανάλαφρη και αλλού σχηματοποιημένη. Αλλού υπονοεί τους όγκους που καλύπτει, όπως στο χιτώνα[49] του αγγέλου, και αλλού μένει άσχετη από αυτούς, όπως στο φουσκωμένο από αέρα ιμάτιό του. Άλλοτε πάλι φωτίζεται πλατιά, όπως στο ιμάτιο του αγγέλου, και άλλοτε λεπτές λευκές γραμμές γράφουν μόνο τις φωτεινές κόψεις των πτυχών, όπως στο χιτώνα της Παναγίας. Αυτή όμως η συνύπαρξη των δύο τάσεων, από τη μια της παλαιολόγειας, πλούσια φωτισμένης πτυχολογίας και από την άλλη της φίνας και διακριτικά φωτισμένης της τελευταίας φάσης της παλαιολόγειας επίσης ζωγραφικής, χαρακτηρίζει το πρώτο και ανήσυχο στάδιο της κρητικής ζωγραφικής επίσης.

Τα πλασίματα, πάλι, στα γυμνά μέρη με τα διάφανα προπλάσματα, τα φωτεινά σαρκώματα και τα λίγα ελεύθερα και ανήσυχα βαλμένα λευκά φωτίσματα, έρχονται κατευθείαν από την κρητική ζωγραφική. Τα διάφανα, όμως, και καθαρά μάτια με τις ανοιχτόχρωμες ίριδες κατευθείαν πάνω στο διάφανο προπλασμό, θυμίζουν δυτικές αισθητικές απόψεις των Ιταλών ζωγράφων του 14ου αι.

Ησαΐας

Πάνω και από τις δύο μορφές του Ευαγγελισμού ζωγραφίζεται, όπως είδαμε, αριστερά ο Ησαΐας (ε ι κ. ε ξ ω φ.). Φοράει βαθυγάλανο χιτώνα, που γίνεται από μπλε και αραιωμένο πράσινο. Λευκές, ελεύθερες και λεπτές γραμμές τονίζουν τα φωτεινά μέρη και δημιουργούν γυαλίσματα, για να δηλώσουν μια ορισμένη ποιότητα υφάσματος.

48. Μ. Χατζηδάκης, Ο ζωγράφος Ευφρόσυνος. Κρητ. Χρον. 10 (1956), σ. 283.

49. K. Weitzmann, The Icon, Λονδίνο 1978, σ. 126 και 128.

Το ιμάτιό του, που αφήνει ακάλυπτο τον αριστερό του ώμο, γίνεται από πολύ αραιωμένο πορφυρό, που αποκτά έτσι μια ανοιχτόχρωμη μελιτζανιά απόχρωση και φωτίζεται από λευκές επίσης και λεπτές γραμμές, που αντικαθιστούν και το σχέδιο των πτυχών.

Ασκητικός αλλά όχι οστεώδης, ο Ησαΐας έρχεται κατευθείαν από τις ρωμαλέες και καλοκτισμένες μορφές που βρίσκονται ανάμεσα στους προφήτες των Αγίων Αποστόλων της Θεσσαλονίκης και στις γεροντικές μορφές της λεγόμενης μακεδονικής σχολής, με το σαρκώδες πρόσωπο και τα κυματιστά γένια, που δε λείπουν και από τη ζωγραφική της Πρωτεύουσας. Ξεχωρίζουν στο Καχριέ Τζαμί ανάμεσα στις άλλες ανάλαφρες μορφές της εκλεπτυσμένης κλασικής τάσης της παλαιολόγειας ζωγραφικής. Την επίδραση αυτή της τεχνοτροπίας με τις βαριές μορφές βρίσκουμε και στην κρητική μεταβυζαντινή ζωγραφική των εικόνων, με κύριο εκπρόσωπο τον Ευφρόσυνο, που ζωγραφίζει τη Δέηση της Μονής Διονυσίου το 1542 και γίνεται ο πρόδρομος των γνωστών πληθωρικών σε όγκο και πλάτος μορφών του Μιχαήλ Δαμασκηνού[50].

Η ξύπνια, όμως, έκφραση της μορφής του Ησαΐα μας, η ζωηρή κίνηση στη γραμμή των μαλλιών και της γενειάδας, η μαλακότερη πτυχολογία με τα μικρά και στενά, ανήσυχα φώτα, όπως και τα χρώματα των ρούχων, διαφοροποιούν τον Ησαΐα από τις μορφές των Κρητικών ζωγράφων με τη μακεδονική επίδραση των μέσων και του τέλους του 16ου αι. Τα πλασίματα από την άλλη πλευρά στα γυμνά μέρη γίνονται με διάφανη αραιωμένη όμπρα απλωμένη σε μεγάλη επιφάνεια για τα προπλάσματα, που μένουν έτσι αρκετά φωτεινά, και τα φωτεινά σαρκώματα πλάθονται με παχιές πινελιές από ώχρα, που ξανοίγεται με άσπρο στα ψυχρότερα μέρη και θερμαίνεται με ζεστό κόκκινο στα θερμά. Τις άκρες των όγκων φωτίζουν μικρά λευκά φώτα, ελεύθερα βαλμένα, όχι καλλιγραφικά αλλά πλασμένα και στιλβωμένα. Έτσι, που να απομακρύνονται από τις γνωστές μας γραμμικές ψυχρές κρητικές ψιμμυθιές των εικόνων και να θυμίζουν ελευθερία και γνώση τοιχογραφίας.

Συνδέεται έτσι η μορφή του Ησαΐα μας με τον ομώνυμο προφήτη που ζωγραφίζει ο Θεοφάνης το 1527 στον Άγιο Νικόλαο τον Αναπαυσά των Μετεώρων[51]. Ο Ησαΐας, όμως, του Θεοφάνη είναι μορφή περισσότερο τυποποιημένη και προχωρημένη στην κρητική ζωγραφική, που στον Άγιο Νικόλαο παρουσιάζεται πια σίγουρη και αποκρυσταλλωμένη. Η ελευθερία του γρήγορου σχεδίου και η ξύπνια έκφραση του Ησαΐα του βημόθυρού μας, που φαίνεται να βγαίνει από παρατήρηση κατευθείαν απ' τη φύση, φέρνει τον προφήτη πλησιέστερα στο Συμεών της Υπαπαντής στην τοιχογραφία του Αγίου Αντωνίου στο Βροντίσι[52] (εικ. 9). Παρά τις μικρές διαφορές τους, που πρέπει να οφείλονται στο διαφορετικό γραφικό χαρακτήρα των δύο ζωγράφων, φαίνεται να ανήκουν στο ίδιο ζωγραφικό

50. Μ. Χατζηδάκης, Ο ζωγράφος Ευφρόσυνος, ό.π., σ. 273-291.

51. M. Chatzidakis, Recherches sur le peintre Théophane le Crétois, DOP 23-24 (1969-70), σ. 316, εικ. 6, ανατύπωση, Études sur la peinture postbyzantine, Variorum Reprints, Λονδίνο 1976.

52. K. Kalokyris, The Byzantine Wall Paintings of Crete, Νέα Υόρκη 1973, εικ. BW 18.

Εικ. 9. Ο Συμεών, τοιχογραφία του ναού του Αγίου Αντωνίου, Βροντίσι Κρήτης.

και χρονολογικό κλίμα.

Η παρουσία του Ησαΐα κοντά στην παράσταση του Ευαγγελισμού συνδέεται με την πλήρωση της προφητείας του, που γράφεται στο ειλητάριό του για τη Θεία Ενσάρκωση. Από τα παλιότερα παραδείγματα που ο Ησαΐας παριστάνεται κοντά στον Ευαγγελισμό, με φανερή τη σχέση της προφητείας του με το δρώμενο, είναι σε ελεφαντοστέινη πλάκα της Bodleian Library, του τέλους του 7ου αι.[53], που χρησιμοποιήθηκε για κάλυμμα Ευαγγελίου με κεντρική παράσταση το Χριστό, νέο αγένειο που πατάει πάνω σε δράκο, λιοντάρι, ασπίδα και βασιλίσκο και σκηνές δωδεκάορτου και θαυμάτων γύρω. Ο Ησαΐας εικονίζεται στο πρώτο πάνω από τα αριστερά προς τα δεξιά διάχωρο, όρθιος και γυρισμένος προς τα δεξιά στο επόμενο διάχωρο, όπου εικονίζεται ο Ευαγγελισμός, και κρατάει ειλητάριο με το επίγραμμα *Ecce Virgo concipiet*. Το επίγραμμα φαίνεται να προέρχεται από το λατινικό κείμενο της Vulgata, όπου παραλείπεται και δε μεταφράζεται το ἐν *γαστρί* του ελληνικού κειμένου του Ησαΐα: *Ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἕξει.*

Τον Ησαΐα κοντά στον Ευαγγελισμό βρίσκουμε και στο λατινικό χειρόγραφο της Riccardiana, των αρχών του 13ου αι.[54], που αποδίδεται σε εργαστήριο του σταυροφοριακού κράτους της Ιερουσαλήμ. Εκεί η σκηνή γράφεται μέσα στο αρχικό γράμμα *B(eatus vir)* και εισάγεται από τον Ησαΐα, που εικονίζεται όρθιος, γυρισμένος κατά τα τρία τέταρτα προς αυτή και κρατάει αναπτυγμένο ειλητάριο, όπου το λατινικό επίγραμμα *Ecce Virgo in utero concipiet*. Το λατινικό κείμενο εδώ μεταφράζει κατά λέξη τη Septuaginta, Ησαΐα, ζ, 14: *Ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἕξει.* Η πιθανότερη ερμηνεία αυτής της προσκόλλησης στο ελληνικό κείμενο εδώ, είναι ότι ο Λατίνος ζωγράφος του χειρογράφου είχε βυζαντινό πρότυπο της παράστασης του Ευαγγελισμού, κοντά στον οποίο εμφανιζόταν και ο Ησαΐας με το ελληνικό επίγραμμα του ειληταρίου του.

Η θέση του Ησαΐα κοντά στον Ευαγγελισμό στα βυζαντινά χρόνια αποδεικνύεται και από την ενδιαφέρουσα παράσταση της τοιχογραφίας με το ίδιο θέμα στον Άγιο Βλάσιο της Απουλίας, που χρονολογείται στα τέλη του 11ου ή τις αρχές του 12ου αιώνα[55]. Εκεί ο προφήτης εικονίζεται σε μετάλλιο μέσα στην παράσταση. Η ερμηνεία που δόθηκε για το νόημα αυτού του εικονογραφικού σχήματος, είναι ότι η imago clipeata του προφήτη εδώ υποδηλώνει ότι ο Ησαΐας παρακολουθεί αόρατος το δρώμενο αυτό επί της γης, για το οποίο είχε προφητέψει.

Ο Ησαΐας και το ειλητάριό του με το ελληνικό επίγραμμα εικονίζεται και στην Capella Palatina[56], σε σφαιρικό τρίγωνο που ανοίγεται στο κεντρικό τετράγωνο και σχετίζεται φανερά με την παράσταση του Ευαγγελισμού, που εικονίζεται στον ανατολικό τοίχο του τετραγώνου, καθώς στρέ-

53. A. Goldschmidt, Die Elfenbeinskulpturen, Βερολίνο - Οξφόρδη 1969, I, σ. 10, πίν. III, 5.

54. Hugo Buchtal, Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem, Οξφόρδη 1957, σ. 42, πίν. 52 a.

55. A. Grabar, L'art de la fin de l'antiquité et du moyen âge, Παρίσι 1968, I, σ. 607-613.

56. Anne-Mette Gravgaard, Inscriptions of the Old Testament Prophecies in Byzantine Churches, Museum Tusculanum, Κοπεγχάγη 1979, σ. 51. O. Demus, ό.π., εικ. 13.

φει και κοιτάζει προς αυτή την κατεύθυνση.

Από τα παλιά βυζαντινά πρότυπα η παρουσία του Ησαΐα στον Ευαγγελισμό περνάει στη Δύση και γίνεται κανόνας στη ζωγραφική των Σιεννέζων ζωγράφων του 14ου αιώνα. Το φαινόμενο ερμηνεύτηκε και αποδόθηκε στην επίδραση σύγχρονων λατινικών κειμένων, όπως το Meditationes vitae Christi του Pseudo-Bonaventura[57]. Εκεί λέγεται ότι η Παναγία την ώρα του Ευαγγελισμού της από τον άγγελο διάβαζε την προφητεία του Ησαΐα για τη Θεία Ενσάρκωση.

Αντίθετα στην ορθόδοξη εικονογραφία, από τα παλαιολόγεια χρόνια φαίνεται να δίνει τη θέση του στο Σολομώντα, που μαζί με το Δαβίδ αποτελούν το συνηθέστερο εικονογραφικό συμπλήρωμα του Ευαγγελισμού. Παρά το γεγονός ότι η Ερμηνεία εξακολουθεί να προτείνει την παρουσία του Ησαΐα στον Ευαγγελισμό[58], η απεικόνισή του περιορίζεται σε λίγα παραδείγματα της ζωγραφικής των εικόνων και των βημόθυρων.

Γενικότερα, οι απεικονίσεις των προφητών κοντά σε ευαγγελικές σκηνές, με τα κείμενα των προφητειών τους που αναφέρονται σ' αυτές, είναι πολύ παλιές[59]. Στην αρχή, όπως στην περίπτωση του παλιότερου παραδείγματός μας, του ελεφαντοστέινου της Bodleian Library, είναι έξω από την παράσταση. Ήδη, όμως, από τον 11ο αιώνα παίρνουν μέρος σ' αυτή, όπως στην τοιχογραφία του Αγίου Βλασίου της Απουλίας. Παραδείγματα υπάρχουν στη ζωγραφική των Παλαιολόγων, αλλά κυρίως στη Δύση σε ανάγλυφα περιθυρώματα και στη ζωγραφική όλων των Σιεννέζων ζωγράφων του 14ου αιώνα. Οι απεικονίσεις των προφητών μέσα ή κοντά στις ευαγγελικές σκηνές τις σχετικές με την πλήρωση των προφητειών τους, χαρακτηρίζουν και τη ζωγραφική των εικόνων της πρώιμης κρητικής ζωγραφικής του 15ου αιώνα, που δέχεται επιδράσεις και από τα δυτικά εικονογραφικά σχήματα.

Χαρακτηριστική η παρουσία του Ησαΐα ανάμεσα στους τέσσερις προφήτες που εικονίζονται στην εξωτερική όψη των δύο φύλλων στο αλτάρι της συλλογής Ρ. Ανδρεάδη, που στην εσωτερική πλευρά τους εικονίζεται ο Ευαγγελισμός[60]. Είναι όρθιος, κρατάει ανοιχτό ειλητάριο με ίχνη από το γνωστό μας επίγραμμα και στρέφεται προς τον απέναντι απ' αυτόν εικονιζόμενο Ιερεμία. Το έργο τοποθετείται σε καλό κρητικό εργαστήριο του 15ου αι., με εμφανή τα χαρακτηριστικά της πρώιμης κρητικής ζωγραφικής.

Δαβίδ

Στην αντίστοιχη θέση με τον Ησαΐα, στο δεξιό φύλλο του βημόθυρου εικονίζεται ο Δαβίδ σε προτομή επίσης, αλλά σε έντονο contraposto (ε ι κ. 10). Στρέφει το σώμα προς τα αριστερά και το πρόσωπό του προς τα δεξιά. Το ειλητάριο που κρατάει στο δεξί χέρι ξεδιπλώνεται πάνω και αριστερά, και το αριστερό του χέρι ζωγραφίζεται

57. D. Robb, ό.π., σ. 485. Pseudo-Bonaventura, Meditationes vitae Christi, κεφ. III και Vrjö Hirn, ό.π., σ. 279-280.

58. Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης, υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 218.

59. G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'évangile, σ. 268.

60. Νανώ Χατζηδάκη, ό.π., αριθ. 40, εικόνα σ. 47.

Εικ. 10. Ο Δαβίδ του παλιότερου στρώματος ζωγραφικής του βημόθυρου Τ. 737.

μπροστά στο στήθος, με την παλάμη προς τα έξω. Πάνω στο ειλητάριο το επίγραμμα: *ΑΚΟΥΣΟΝ ΘΥΓΑΤΕΡ ΚΑΙ ΙΔΕ ΚΑΙ ΚΛΙΝΟΝ ΤΟ ΟΥΣ ΣΟΥ* (ψαλμός μδ΄ΙΙ).

Η απεικόνιση του Δαβίδ κοντά στον Ευαγγελισμό ερμηνεύεται από το γεγονός ότι πολλοί ψαλμοί του Δαβίδ έχουν θεωρηθεί ότι αναφέρονται στην Παναγία και στο ρόλο της στη Θεία Ενσάρκωση. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η επιγραφή του ειλητα-

ρίου *Ἄκουσον θύγατερ καὶ ἴδε...* απευθύνεται στην Παναγία[61].

Φοράει βαθυπράσινο μανδύα που φωτίζεται με λεπτά, ανήσυχα και εύκαμπτα γραμμικά φώτα σε δυο ή τρεις διαβαθμίσεις ανοιχτότερου πράσινου, που καλύπτει και τους δυο ώμους, πορπώνεται ψηλά στο

61. Ντ. Μουρίκη, Αι βιβλικαί απεικονίσεις, σ. 236.

λαιμό και αφήνει να φαίνεται ο κόκκινος βασιλικός χιτώνας του με τα χρυσά παραγαύδια μπροστά στο στήθος.

Φοράει στέμμα, που αποτελείται από μια σειρά χρυσά ελάσματα συναρμοσμένα σε πέντε διάχωρα, με το μεσαίο μεγαλύτερο από τα άλλα. Το στέμμα του είναι όμοιο με εκείνο του αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά της μικρογραφίας του χειρογράφου 342 της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, που χρονολογείται στο 15ο αι.[62].

Όμοια στέμματα και σε άλλες κρητικές εικόνες, όπως στους προφήτες του Βυζαντινού Μουσείου Δαβίδ[63] και Σολομώντα, που χρονολογούνται επίσης στο 15ο αι.

Με την εικόνα του προφήτη Δαβίδ του Βυζαντινού Μουσείου (ε ι κ. 11), εκτός από τις στιλιστικές διαφορές που οφείλονται σε διαφορά εργαστηρίων και όχι εποχής, παρουσιάζει και άλλα κοινά: ανάλογο ειλητάριο, ίδια γραφή, ανάλογη χρωματική κλίμακα.

Νικόλαος και Ανδρέας

Τέλος, οι μικρές προτομές των δύο αγίων στην κορυφή του βημόθυρου παρουσιάζουν ανάλογο ενδιαφέρον. Ο ιεράρχης με το λευκό στρογγυλό γένι, που ταυτίζεται με το Νικόλαο (ε ι κ. 12), φαίνεται να είναι ο τιμώμενος άγιος του ναού στον οποίο αφιερώθηκε το βημόθυρο. Στην αντίστοιχη θέση, στο δεξιό φύλλο, εικονίζεται ο δεύτερος άγιος, σε προτομή επίσης, γυρισμένος όμως προς τα αριστερά (ε ι κ. 13). Είναι υπερήλικας, με μακρύ διχαλωτό γένι και σγουρά μαλλιά. Κρατάει κλειστό ειλητάριο στο δεξί χέρι και φέρνει το αριστερό μπροστά στο στήθος με την παλάμη προς τα έξω.

Το εικονογραφικό στοιχείο του χεριού μπροστά στο στήθος με την παλάμη προς τα έξω χρησιμοποιείται στις απεικονίσεις μαρτύρων, οι οποίοι κρατούν στο δεξί το σταυρό του μάρτυρα. Το κλειστό από την άλλη ειλητάριο χαρακτηρίζει τους αποστόλους, κυρίως όταν εικονίζονται σε προτομή σε αποστολάρια ή σε σειρές Δεήσεων. Ο συνδυασμός των δύο στοιχείων εφαρμόζεται και πάλι σε μορφές αποστόλων σε παραστάσεις της Πεντηκοστής ή της Ανάληψης[64], όπου εκεί η κίνηση του χεριού με την παλάμη προς τα έξω παίρνει περισσότερο το νόημα της έκπληξης. Στις σειρές, όμως, των Δεήσεων σε επιστύλια και αλλού η κίνηση αυτή του χεριού στις προτομές των αποστόλων είναι χειρονομία δέησης.

Από τα παλιότερα παραδείγματα αυτού του εικονογραφικού σχήματος, ο Πέτρος στην ελεφαντοστέινη πλάκα της συλλογής του Dumbarton Oaks, που χρονολογείται στο 10ο αι. Η σειρά των αποστόλων εκεί θεωρήθηκε[65] ότι επηρεάζεται από σειρά Δέησης σε επιστύλιο τέμπλου, αλλά η συγκεκριμένη κίνηση του δεξιού χεριού του Πέτρου ερμηνεύτηκε ως χειρονομία συνομιλίας με τον απέναντι από τον Πέτρο

62. M. Chatzidakis, Εικόνες της Πάτμου, σ. 67, πίν. 19, 83.

63. M. Chatzidakis, Musée Byzantin d'Athènes. Icones, Αθήνα, πίν. 21.

64. Ν. Γκιολές, Η Ανάληψη του Χριστού βάσει μνημείων της Α΄ χιλιετηρίδος, διατριβή επί διδακτορία, Αθήνα 1981, σ. 325.

65. K. Weitzmann, Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. The Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies. Trustees for Harvard University, Ουάσιγκτον, D.C. 1972, 3, σ. 73, πίν. XLIX, F.

Εικ. 11. Ο Δαβίδ, εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου.

Εικ. 12. Ο άγιος Νικόλαος, λεπτομέρεια του παλιότερου στρώματος ζωγραφικής του βημόθυρου Τ. 737.

εικονιζόμενο Παύλο.

Η κίνηση αυτή του χεριού με την παλάμη προς τα έξω και με καθαρή την έννοια της δέησης εφαρμόζεται στις προτομές αποστόλων επιστυλίου του Σινά, που χρονολογείται στο 13ο αι.[66].

66. Γ. και Μ. Σωτηρίου, Εικόνες της Μονής Σινά, Ι, εικ. 117-124 και ΙΙ, σ. 112 κ.ε. K. Weitzmann, ό.π., σ. 76.

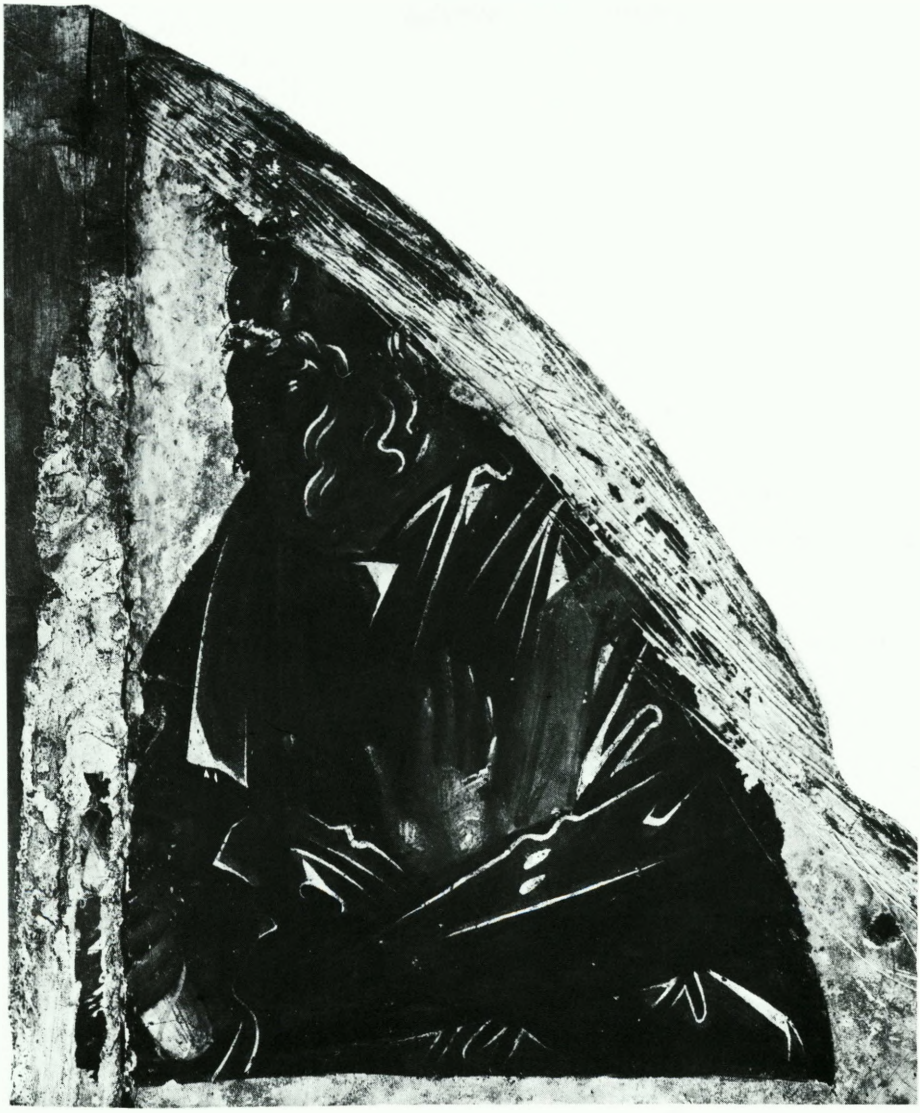

Εικ. 13. Λεπτομέρεια του παλιότερου στρώματος ζωγραφικής του βημόθυρου Τ. 737.

Το ίδιο εικονογραφικό σχήμα του αποστόλου σε προτομή, με το ειλητάριο στο ένα χέρι και το άλλο σε δέηση με την παλάμη προς τα έξω, χρησιμοποιεί και ο Paolo Veneziano στην Pala d'oro του Αγίου Μάρκου της Βενετίας[67]. Ο Πέτρος της Δέη-

67. Michelangelo Murano, Varie fasi di influenza bizantina a Venezia nel Trecento, Θησαυρίσματα 9 (1972), πίν. Θ΄.

σης του Paolo Veneziano, πέρα από την εικονογραφική ταύτιση με τον άγιο του βημόθυρου του Βυζαντινού Μουσείου, παρουσιάζει και κάποιες τεχνοτροπικές συγγένειες.

Αλλά και στην υπόλοιπη ζωγραφική της Δύσης υπάρχουν πολλά παραδείγματα σε τρίπτυχα και πολύπτυχα, όπου οι απόστολοι ζωγραφίζονται με τη συγκεκριμένη στάση και κίνηση δέησης.

Σε προτομή και με την ίδια κίνηση δέησης και ο απόστολος Ανδρέας στην εικόνα του Κρητικού ζωγράφου Αγγέλου του 15ου αι., με θέμα «*Ἐγὼ εἰμὶ ἡ ἄμπελος*»[68], που σημαίνει ότι το εικονογραφικό αυτό στοιχείο χρησιμοποιείται και από Κρητικούς ζωγράφους του 15ου αι., εποχή που χρονολογούμε και το βημόθυρο του Βυζαντινού Μουσείου. Είναι φανερό, μετά τα παραπάνω, ότι ο ανώνυμος άγιος που εικονίζεται δίπλα στον άγιο Νικόλαο είναι απόστολος.

Απόστολοι γέροντες με λευκά μαλλιά και μακρύ γένι είναι ο Ιωάννης ο Θεολόγος, ο ευαγγελιστής Ματθαίος και ο Ανδρέας ο Πρωτόκλητος, αδελφός του Πέτρου. Όταν αποκλείσουμε τον Ιωάννη, που ζωγραφίζεται *φαλακρὸς μακρυγέννης οὐ πολλά*[69], και το Ματθαίο, με τη γνωστή διευθέτηση των μαλλιών του σε κάθετες προς το μέτωπο τούφες, απομένει ο Ανδρέας με τα μακριά και φλογώδη[70] μαλλιά, *κατζαρομάλλης*[71], και το μακρύ και διχαλωτό γένι του, στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη μορφή του βημόθυρού μας. Δε φαίνονται πολύ καθαρά τα άτακτα μαλλιά του από τη φθορά που προξενήθηκε εκεί με τη μεταγενέστερη μεταποίηση του βημόθυρου, όταν με αιχμηρό εργαλείο ξύστηκε και σ' αυτό το σημείο, όπως και σε όλο το περίγραμμα, η ζωγραφική για να κολλήσει ευκολότερα το νέο ανάγλυφο πλαίσιο. Προσεκτικότερη, όμως, παρατήρηση μας έδειξε το παλιό χαραγμένο σχέδιο για τα μικρά κυματιστά μαλλάκια που πετούσαν αριστερά από το μέτωπο του αποστόλου.

Η παρουσία του αποστόλου Ανδρέα στο βημόθυρο λογικά ερμηνεύεται, όταν θυμηθούμε ότι το όνομα του αφιερωτή είναι επίσης Ανδρέας. Τούτο σημαίνει ότι ο απόστολος ήταν ο προστάτης άγιος του αφιερωτή, που τον τιμάει εξίσου με τον τιμώμενο άγιο του ναού στον οποίο αφιέρωσε το βημόθυρο.

Μετά την παραπάνω ανάλυση της ζωγραφικής, θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε τα κυριότερα στοιχεία που θα μας οδηγούσαν στην ένταξη του έργου σε στενότερο καλλιτεχνικό και ιστορικό πλαίσιο.

Ένα από τα καθοριστικά για την τοποθέτηση του βημόθυρου σε εργαστήριο και εποχή στοιχεία είναι η εικονογραφία του και ιδιαίτερα του Ευαγγελισμού.

Η παράσταση παρακολουθεί αποκρυσταλλωμένο και καθορισμένο τύπο που φέρνει στοιχεία από την παλαιολόγεια ζωγραφική, είναι λιτότερος και κλασικότερος από τον παλαιολόγειο τύπο και επαναλαμβάνεται ο ίδιος, όπως είδαμε, σε σειρά εικόνων και βημόθυρων που αποδίδονται στην κρητική ζωγραφική του 15ου αιώνα. Τούτο σημαίνει ότι ο ζωγράφος ανήκει σε καλλιτεχνικό χώρο που εργάζεται με πρότυπα και οδηγούς εικονογραφικούς τύπους που δημιουργούνται στην Κρήτη και επαναλαμβάνονται πανομοιότυπα, με μικρές και ασήμαντες παραλλαγές. Οι μικρές α-

68. Νανώ Χατζηδάκη, ό.π., σ. 24, εικ. 10.
69. Ερμηνεία, σ. 150.
70. Ν. Γκιολές, ό.π., σ. 324.
71. Ερμηνεία, σ. 151.

νησυχίες του ζωγράφου μας για νεωτεριστικά εικονογραφικά στοιχεία λειτουργούν ανώδυνα στο τελικό αποτέλεσμα.

Στην κρητική ζωγραφική του 15ου αιώνα οδηγούν και τα δυτικά στοιχεία, που μπαίνουν στην εικονογραφία του βημόθυρου δειλά και διακριτικά, ενδεικτικά όμως για την εποχή και τη σχολή του.

Το στοιχείο του κίονα με τη γλάστρα, που αποδείχθηκε ότι προέρχεται από κάποια προτίμηση σε δυτικά εικονογραφικά σχήματα, η επιλογή του Ησαΐα, που με κάποιο τρόπο εισάγει τον Ευαγγελισμό, στοιχείο που επιχωριάζει στη Δύση, ακόμη και η εικονογραφία του Ανδρέα, που συνδέεται περισσότερο με δυτικές Δεήσεις, όπως και η κίνηση σε έντονο θεατρικό contraposto του Δαβίδ, δείχνουν τουλάχιστον μια οικειότητα με μορφές και θέματα της δυτικής ζωγραφικής. Μετά τις τελευταίες έρευνες και μελέτες που φώτισαν αρκετά αυτή τη δημιουργική πρώτη φάση της κρητικής ζωγραφικής, είναι γνωστό ότι η πελατεία των ζωγράφων της Κρήτης αυτή την εποχή, που ούτε φανατικά καθολική ήταν ούτε ορθόδοξη ανεπηρέαστη από δυτικές επιδράσεις, επιβάλλει τη χρήση αυτών των στοιχείων, που από το πρώτο μισό του 15ου αι. εμφανίζονται και διανθίζουν την ορθόδοξη εικονογραφία. Αυτός ο εκλεκτικισμός που έχει αποδειχθεί ότι χαρακτηρίζει τα έργα της πρώιμης κρητικής ζωγραφικής, φάνηκε και στην τεχνοτροπική ανάλυση του έργου. Γνωστά εκφραστικά μέσα και στοιχεία της Δύσης ενσωματώνονται στα παλιά και αποκρυσταλλωμένα ζωγραφικά μέσα της κρητικής ζωγραφικής. Η δυτική βαθμιδωτή σκιά στο γκριζόλευκο ειλητάριο των προφητών είναι κοντά στην ωραία κεφαλαιογράμματη ελληνική επιγραφή. Η ρεαλιστική έκφραση του Δαβίδ πάει παράλληλα με την κλασικά στοχαστική μορφή του Ανδρέα. Το αυστηρό ήθος του Ησαΐα κοντά στο διακριτικά γλυκασμένο από μνήμες της δυτικής αβρότητας πρόσωπο της Παναγίας και του αγγέλου. Και πάλι, τα μαλακά με τα θαμπά φωτίσματα δυτικά υφάσματα, όπως του χιτώνα του Δαβίδ και του Ησαΐα, κάτω από μανδύες που αποδίδονται με τη γνωστή ανήσυχη και γεωμετρική παλαιολόγεια πτυχολογία.

Πέρα από τα παραπάνω, προς την κρητική σχολή μας οδήγησαν και οι τεχνοτροπικές συγκρίσεις του Ησαΐα με το Συμεών στο Βροντίσι, του Δαβίδ με την εικόνα του ίδιου προφήτη στο Βυζαντινό Μουσείο, που χρονολογείται στο 15ο αι. και τοποθετείται σε κρητικό εργαστήριο, όπως και του Ευαγγελισμού με σειρά κρητικών εικόνων και βημόθυρων της ίδιας εποχής.

Η αντίρρηση που θα μπορούσε να τεθεί για την παραπάνω ένταξη του βημόθυρου σε κρητικό εργαστήριο, θα μπορούσε να προκύψει από την ίδια την καταγωγή του βημόθυρου, που αποδεικνύεται όχι μόνο από το γεγονός ότι το έργο μεταφέρθηκε από τη Μεσσήνη, αλλά και από το όνομα του αφιερωτή με δεύτερο συνδετικό *-γαλο*, που επιχωριάζει στην περιοχή της Μεσσήνης.

Μετά, όμως, και πάλι από τις έρευνες των αρχείων της Βενετίας[72], γίνεται γνωστό ότι

72. M. Cattapan, Nuovi documenti riguardanti pittori Cretesi dal 1300 al 1500, Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, III, Αθήνα 1968, σ. 29-46. Ο ίδιος, Nuovi elenchi e documenti dei pittori in Creta dal 1300 al 1500, Θησαυρίσματα 9 (1972), σ. 202-235. Ο ίδιος, I pittori Andrea e Nicola Rizo da Candia, Θησαυρίσματα 10 (1973), σ. 238 κ.έ. Ο ίδιος, I pittori Pavia, Rizo, Zafuri da Candia e Papadopoulo dalla Canea, Θησαυρίσματα 14 (1977), σ. 199-238.

οι ζωγράφοι του Χάνδακα αυτή την εποχή δέχονται παραγγελίες για εκατοντάδες εικόνες όχι μόνο από τα μεγάλα μοναστικά κέντρα, αλλά και από την Ιταλία και τη Δαλματία. Αποδείχθηκε, έτσι, ότι ένα πλήθος εικόνων που στολίζουν ναούς και μουσεία της Ιταλίας, και που παλιότερα αποδίδονταν σε Έλληνες ζωγράφους που ζουν και εργάζονται αυτή την εποχή στη Δύση, έγιναν από Κρητικούς ζωγράφους που ζουν και εργάζονται στο Χάνδακα[73].

Τίποτα, λοιπόν, δεν εμποδίζει να υποθέσουμε ότι και το βημόθυρό μας παραγγέλθηκε, ίσως μαζί με τις υπόλοιπες εικόνες κάποιου τέμπλου της Μεσσήνης, στην Κρήτη από τον πλούσιο αφιερωτή του, όπως αποδεικνύεται από το καλό ξύλο, το ακριβό χρύσωμα, τα στιλπνά και ψιλόκοκκα χρώματα της ζωγραφικής του βημόθυρου, και σε κάποιο μάλιστα επώνυμο ζωγράφο της αυτή την εποχή που τα εργαστήρια του Χάνδακα είναι γνωστά ασφαλώς και στη Μεσσήνη, όπως στη Βενετία, το Μπάρι, τις Συρακούσες, το Οτράντο και αλλού.

73. M. Chatzidakis, Les débuts, σ. 147-161.

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΜΠΑΛΤΟΓΙΑΝΝΗ

THE ANNUNCIATION UNDER A LATER PAINTING ON THE ROYAL DOOR T. 737 IN THE BYZANTINE MUSEUM

The two painted panels of the Royal Door are divided into two zones; the upper is occupied by the Annunciation and the lower by two standing Prophets, Moses and Aaron, on a larger scale.

On the evidence of their stylistic trends, the panels are related to the post-Byzantine painting of the 18th-19th century in Northern Greece.

In 1980, the panels were transferred to the Museum laboratory to consolidate their painted surface. After the first investigation, however, an earlier layer of painting was revealed under the visible surface. It was, therefore, out of the question to consolidate the later layer of painting onto the earlier one and it was decided to transfer the new layer. The process and the method of the removal are not the subject of this article. The sole purpose of the present study is to record some observations on the revealed painting, which we believe is dated to the 15th century and related to the first phase of Cretan painting.

The subject of the revealed surface is again the Annunciation, but on a much larger scale than the previous painting. It is the main and dominant subject of the two wings of the Royal Door. Two busts of Prophets, in this case Isaiah and David, are painted in the upper left and right parts. On the top segment, under the trefoil termination, the bust of St. Nicholas is depicted on a rather miniature scale, matched on the other wing by that of another Saint.

The Virgin of the Annunciation on the

right wing is depicted standing in front of her throne and turning to the left. She holds in her left hand the skein of purple wool and the distaff and her right hand points to the Angel with the palm turned outwards. In front of her stands a marble column, on the impost block of which is a vase containing thick foliage.

The iconography of this Annunciation is ascribed to an old Byzantine type, which was popular both in the Palaeologan painting and in the Cretan painting after the fall of Constantinople. It can be hardly considered accidental that a series of magnificent examples of that type occur on icons, Royal Doors and manuscripts, the features of which correspond to the Cretan painting. Apart from the iconographical similarities that this scene has with the Annunciations of that series, it displays a feature which is extremely rare. The representation of the column as depicted here is almost unique in Byzantine and post-Byzantine painting. In searching for a model, one might think of similar scenes in paintings of the West, where the columns separating the two figures are almost never absent, even as late as the end of the 15th century.

In addition, our Annunciation is accompanied by two Prophets, who point to the scene and hold enormous scrolls. On that of Isaiah is written his prophecy predicting the event shown nearby, while the words of David are references to the Virgin. The link between the prophecy and the event of Incarnation is confirmed by the texts and appears in certain Byzantine and Latin Annunciations. It is more frequently encountered later in Italian painting, especially of the 14th and 15th century. The same element is also noted in Cretan icons of the 15th century.

What needs to be explained is the representation of the two small figures under the trefoil termination of the panels. The Saint on the left may well be identified with St. Nicholas, as it is reasonable to assume from his principal features. The explanation for this representation is that the Saint is depicted here as patron of the church, to which the Royal Door has been dedicated. Regarding the representation of the other Saint, we believe that it portrays St. Andrew, as namesake of the donor who had commissioned the Royal Door.

As far as stylistic trends are concerned, it is obvious that this icon is firmly within the Paleologan tradition, since it displays features from the mature Cretan painting and at the same time presents some other elements, distinct enough to suggest some influences from Western painting.

In the light of these observations, we would assume that this painting reflects an eclectic multiformity, characteristic of the Cretan painting of the 15th century, the period when the Cretan school was beginning to take shape.

From this point of view the Royal Door, which is related to that style and period, is extremely important.

CHRYSANTHE BALTOYANNIS

ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΑ ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Τα πρωτογεωμετρικά ευρήματα της Θεσσαλίας που έχουν αποκαλυφθεί ως τώρα, προέρχονται από θέσεις της ανατολικής θεσσαλικής λεκάνης κατά κύριο λόγο, όπως φαίνεται από τις μέχρι τώρα δημοσιεύσεις, όπου γίνεται λόγος για πρωτογεωμετρικές θέσεις της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας (Μαρμάριανη, περιοχή Φαρσάλων) και της Μαγνησίας (Θεοτόκου, Άλος, Φερές, Καπακλί Βόλου)[1].

Από τη δυτική Θεσσαλία ήταν ως τώρα γνωστά μόνο τα πρωτογεωμετρικά ευρήματα των δύο τάφων του τύμβου του Εξαλόφου, 12 χλμ. δυτικά των Τρικάλων[2].

Ο V. R. d' A. Desbourough[3] επισημαίνει την ανάγκη για δημοσίευση συνόλων αγγείων από την περιοχή των Τρικάλων, γεγονός που θα έδινε κάποιες πληροφορίες σχετικά με την κατοίκηση του χώρου αυτή την εποχή. Η ευκαιρία για τη δημοσίευση ευρημάτων από την περιοχή αυτή δόθηκε το καλοκαίρι του 1980, όταν ανακαλύφθηκαν τυχαία, κατά τη διάνοιξη χαντακιών από την ΥΕΒ Λαρίσης, δύο τάφοι ανατολικά του οικισμού Δροσοπηγή της κοινότητας Φήκης Τρικάλων, στη θέση Κούντζελα, 8,5 χλμ. δυτικά των Τρικάλων και 3,5 χλμ. περίπου νοτιοανατολικά του τύμβου του Εξαλόφου (βλ. σ χ έ δ. 1, όπου σημειώνονται οι δύο θέσεις)[4].

Οι δύο τάφοι, που αποκαλύφθηκαν σε βάθος 2,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, αποτελούν ένα ελάχιστο τμήμα από το εκτεταμένο νεκροταφείο, όπως αποδεικνύουν κι άλλες σχιστολιθικές πλάκες πεταμένες σε απόσταση 150-200 μ. ανατολικότερα από τη θέση των αποκαλυφθέντων τάφων. Οι τάφοι είναι κιβωτιόσχημοι, όπως συμβαίνει να είναι η πλειονότητα των θεσσαλικών τάφων αυτή την εποχή, με ίδιες περίπου διαστάσεις (2,30 μ. μήκος, 0,90 μ. πλάτος και 0,60 μ. βάθος). Το μήκος και το πλάτος είναι μετρημένα από τις εξωτερικές παρειές· πάχος σχιστόπλακας 0,12 μ. Είναι κατασκευασμένοι με δύο σχιστολιθικές πλάκες στις κατά μήκος πλευρές και μία στις στενές. Οι καλυπτήριες πλάκες του τάφου Α έσπασαν από το εκσκαπτικο μηχάνημα.

Ο τάφος Β ήταν σκεπασμένος με τρεις άνισες σε διαστάσεις καλυπτήριες πλάκες. Οι δύο τάφοι είναι παράλληλοι, σε απόσταση 0,50 μ. ο ένας από τον άλλο και με κατεύθυνση από ΝΑ. προς ΒΔ.

Τάφος Α

Ο πρώτος τάφος (Α), που αναμοχλεύτηκε

1. V. R. d' A. Desborough, Protogeometric Pottery, Οξφόρδη 1952, σ. 127 "... The Thessalian district comprises those sites which are clustered round the almost land-locked Pagasean Gulf, with a few outliers inland". Ν. Βερδελής, Ο πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας, Αθήναι 1958, σ. 1-3. A. M. Snodgrass, The Dark Age of Greece, Εδιμβούργο 1971, σ. 62. V. R. d' A. Desborough, The Greek Dark Ages, Λονδίνο 1972, σ. 206-214 (στο εξής: G.D.A.).

2. ΑΑΑ Ι (1968), σ. 291, εικ. 1. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 263-265.

3. G.D.A., σ. 214.

4. Ευχαριστώ θερμά τον Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Κ. Γαλλή για την παραχώρηση της άδειας δημοσίευσης του υλικού, καθώς και τον καθηγητή κ. Γ. Χουρμουζιάδη για τις παρατηρήσεις του. Θερμές ευχαριστίες οφείλω και στο ζωγράφο κ. Χρ. Σαμαρά για τα σχέδια των περονών και του ανοιχτού δίωτου αγγείου.

και καταστράφηκε εν μέρει από τον εκσκαφέα, όπως και ο δεύτερος (Β), περιείχε μία ταφή και ο νεκρός βρισκόταν σε ύπτια θέση, με το κεφάλι προς τα ΝΑ.

Το δεξί χέρι του νεκρού ήταν λυγισμένο στον αγκώνα και ακουμπισμένο στο σώμα, στο ύψος περίπου της μέσης[5]. Ανάμεσα στα οστά του στέρνου, δεξιά, βρέθηκε ένα χάλκινο δαχτυλίδι[6] (ε ι κ. 1), το οποίο δεν είναι εντελώς κυκλικό και το ένα άκρο του επικαλύπτει το άλλο. Το κόσμημα αυτό, πολύ συνηθισμένο στους τάφους αυτής της εποχής[7], βρέθηκε περασμένο σε δάχτυλο του δεξιού χεριού. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν και επτά μικρά χάλκινα θραύσματα που ανήκαν μάλλον σ' ένα δεύτερο δαχτυλίδι. Τα τέσσερα απ' αυτά συγκολλήθηκαν, καθώς και τα υπόλοιπα τρία, και αποτελούν τώρα δύο τμήματα χωρίς σημείο επαφής μεταξύ τους[8] (ε ι κ. 1).

Αριστερά από το κεφάλι του νεκρού βρέθηκε η κύλικα της ε ι κ. 2[9]. Σώθηκε σχεδόν ακέραιη, με μικρές αποκρούσεις που έχουν συμπληρωθεί σε δύο σημεία του χείλους. Συμπληρωμένη είναι και η μία

5. Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα Ι, Το νεκροταφείο των τύμβων, Αθήναι 1969, σ. 159.

6. Αρ. Ευρ. Μουσείου Λαρίσης: 80/58. Διαστάσεις: μεγ. διάμ. 0,018, πλ. 0,005 μ.

7. G.D.A., σ. 303.

8. Αρ. Ευρ. Μουσείου Λαρίσης: 80/59. Διαστάσεις: διάμ. 0,023 μ. περίπου, πλ. 0,01 μ.

9. Αρ. Ευρ. Μουσείου Λαρίσης: 80/57. Διαστάσεις: συνολ. ύψ. 0,144, διάμ. χείλους 0,081, διάμ. βάσης 0,045, ύψ. ποδιού 0,062 μ. (ως τον πλαστικό δακτύλιο, στην άρθρωση με το σώμα).

Σχέδ. 1. Χάρτης Νομού Τρικάλων.

Εικ. 1. Τάφος Α. Χάλκινο δαχτυλίδι και τα κομμάτια δεύτερου.

Εικ. 2. Τάφος Α. Υψίποδη κύλικα.

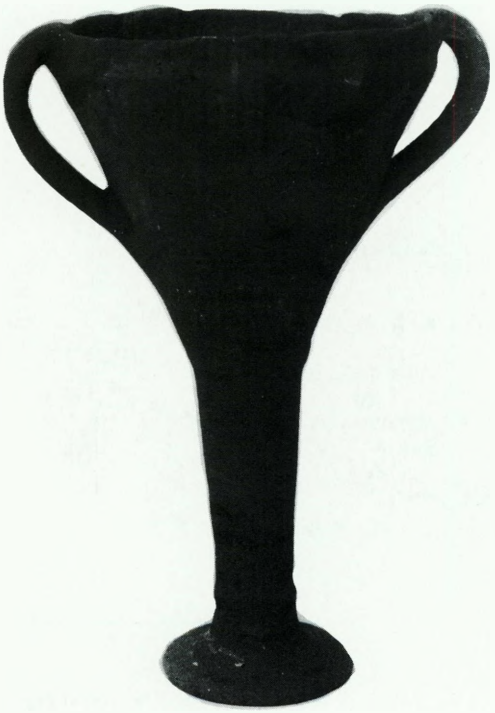

Σχέδ. 2. Η υψίποδη κύλικα της εικ. 2.

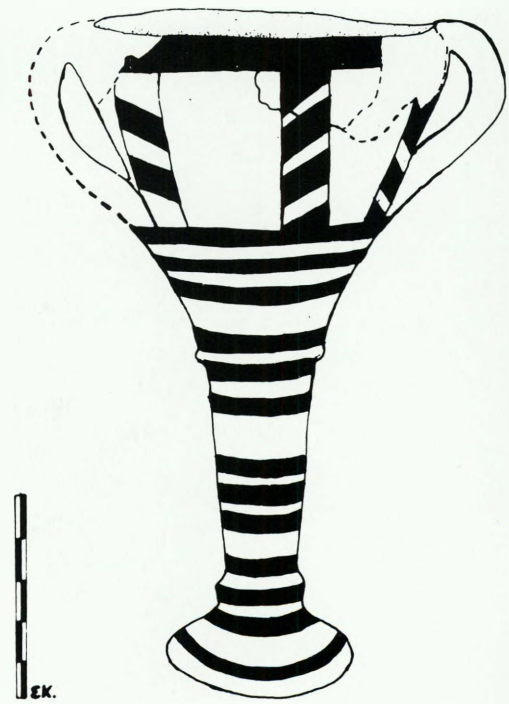

λαβή. Ο πηλός έχει έντονο πορτοκαλί χρώμα και είναι εύθρυπτος. Το αγγείο φέρει λεπτό επίχρισμα στο χρώμα του πηλού. Γραπτή διακόσμηση σκούρου καφέ χρώματος υπάρχει στην εσωτερική και την εξωτερική πλευρά του ταινιωτού χείλους. Οι ταινιωτές λαβές διακοσμούνται με μικρές λοξές γραμμές, ενώ στο σώμα της κύλικας υπάρχουν μεταξύ των λαβών τρεις κάθετες ταινίες που σχηματίζονται από δύο παράλληλες ευθείες, το ενδιάμεσο τμήμα των οποίων γεμίζει με μικρές λοξές γραμμές (σ χ έ δ. 2). Το κάτω τμήμα του σώματος της κύλικας και το πόδι φέρουν γραπτούς δακτυλίους. Το πόδι της κύλικας είναι ψηλό, κυλινδρικό, με πλαστικούς δακτυλίους, δύο κοντά στη βάση και ένα στην άρθρωση του ποδιού με το χωνοειδές σώμα. Η βάση έφερε γραπτή διακόσμηση σ' όλη την πάνω επιφάνειά της, που τώρα στο μεγαλύτερο μέρος της είναι απολεπισμένη, και μια ταινία στην κάτω επιφάνεια περιμετρικά. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης υπάρχει κοίλανση. Το χρώμα και το επίχρισμα είναι σε πολλά σημεία απολεπισμένα.

Στον ίδιο τάφο βρέθηκαν τμήματα από τρεις ακόμη κύλικες του ίδιου τύπου, καθώς και όστρακα τυφλά από σώμα και πόδια κυλίκων. Οι τρεις κύλικες σώζονται αποσπασματικά, γιατί έσπασαν κατά τις εργασίες του συνεργείου της ΥΕΒ.

Η πρώτη απ' αυτές (ε ι κ. 3) πρέπει να ήταν μεγαλύτερη από την προηγούμενη, αν κρίνουμε από τη διάμετρο του χείλους, που είναι 0,09 μ. Το τμήμα αυτό συγκολλήθηκε από πέντε κομμάτια. Ο πηλός έχει σκούρο πορτοκαλί χρώμα και δεν είναι εύθρυπτος, όπως της προηγούμενης κύλικας. Φέρει επίχρισμα στο χρώμα του πηλού και διακόσμηση με μαύρο χρώμα. Το ταινιωτό χείλος κλίνει ελαφρά προς τα μέσα και διακοσμείται εσωτερικά και εξωτερικά με μια ταινία μαύρου χρώματος. Η μια ταινιωτή λαβή που σώζεται, κοσμείται με λοξές μαύρες γραμμές. Μεταξύ των λαβών, και στις

Εικ. 3. Τάφος Α. Τμήμα υψίποδης κύλικας.

Εικ. 4. Τάφος Α. Τμήματα από υψίποδες κύλικες.

δύο πλευρές, επαναλαμβάνεται τρεις φορές το θέμα των τριών επάλληλων ομόκεντρων κύκλων.

Από τη δεύτερη σώζεται, συγκολλημένο από δύο κομμάτια, μέρος του χείλους και του σώματος (εικ. 4, πάνω). Το χείλος, που κλίνει προς τα μέσα, φέρει γραπτή μαύρη ταινία στην εσωτερική και την εξωτερική πλευρά. Η διακόσμηση, όπως φαίνεται από το μικρό τμήμα που σώζεται, είναι παρόμοια με της προηγούμενης κύλικας.

Η τρίτη κύλικα σώζεται ακόμα πιο αποσπασματικά (εικ. 4, κάτω). Σώζεται μόνο μέρος του χείλους, συγκολλημένο από δύο κομμάτια. Το ταινωτό χείλος, που κλείνει προς τα μέσα, φέρει ταινία καστανού χρώματος εσωτερικά και εξωτερικά.

Η μορφή αυτή των κυλίκων ήταν άγνωστη μέχρι το 1967 στη Θεσσαλία. Παρόμοιες κύλικες βρέθηκαν το 1967 στους δύο τάφους που σκάφτηκαν στον τύμβο του Εξαλόφου Τρικάλων. Το ίδιο περίπου σχήμα συναντάται στην Κεφαλληνία, την Ιθάκη και την Αχαΐα[10] και χρονολογείται από τον Furumark[11] στην ΥΕ ΙΙΙΓ1 (ι.).

Η ύπαρξη των κυλίκων αυτού του τύπου στη δυτική Θεσσαλία, οφείλεται σε επίδραση ή εισαγωγή από τη δυτική Ελλάδα. Η διαφορά των θεσσαλικών κυλίκων απ' αυτές της Ηπείρου, του Ιονίου και της Αχαΐας έγκειται: α) Στο σχήμα και το μέγεθος της λαβής. Οι λαβές των θεσσαλικών έχουν μεγαλύτερο μήκος απ' αυτές των τριών προηγούμενων περιοχών. β) Οι κύλικες της Θεσσαλίας έχουν, όπως και οι άλλες, χωνοειδές σώμα, αλλά διαφέρουν ως προς την αναλογία της διαμέτρου προς το ύψος του σώματος. Οι θεσσαλικές έχουν ψηλότερο σώμα και μικρότερη διάμετρο απ' αυτές της δυτικής Ελλάδας. Οι κύλικες της Φήκης αποτελούν το πρώτο θεσσαλικό παράλληλο προς τις κύλικες του Εξαλόφου και βρέθηκαν σε γειτονική προς αυτόν περιοχή. Χρονικά πρέπει να τοποθετηθούν λίγο αργότερα απ' αυτές της Κεφαλληνίας, δηλαδή στα πρωτογεωμετρικά χρόνια, λόγω των διαφορών που αναφέρθηκαν πιο πάνω, αν βασιστούμε στην κατάταξη του Furumark[12], σύμφωνα με την οποία με το πέρασμα των χρόνων οι κύλικες αποκτούν πιο ραδινή μορφή (ψηλότερο πόδι, σώμα χωνοειδές χωρίς καμπυλότητα).

Τάφος Β

Κατά τον καθαρισμό του τάφου Α, επισημάνθηκε στα νότια και σε απόσταση 0,50 μ. ο τάφος Β.

10. G.D.A., σ. 87, πίν. 14 Β, σ. 89, πίν. 15 Α, σ. 93, πίν. 16 Β.

11. A. Furumark, Mycenaean Pottery, Analysis and Classification, Στοκχόλμη 1941, εικ. 17, αρ. 275-276.

12. Ό.π., εικ. 16-17.

Ο σκελετός, γυναικείος όπως φαίνεται από το είδος των ευρημάτων[13], βρέθηκε σε ύπτια θέση με τα χέρια κατά μήκος των πλευρών. Πάνω από το δεξιό ώμο και κοντά στη σπονδυλική στήλη βρέθηκε χρυσός σφηκωτήρας από διπλό σύρμα σε τρεις περιελίξεις (ε ι κ. 5). Οι χρυσοί σφηκωτήρες, γνωστοί στη Θεσσαλία και από το Ομόλιο[14], είναι συνηθισμένο κόσμημα στους τάφους του βόρειου[15] και του κεντρικού ελλαδικού χώρου[16] κατά την πρωτογεωμετρική εποχή.

Κατά μήκος των πλευρών της νεκρής και ανάμεσα στα πλευρά και τους βραχίονες ήταν τοποθετημένες από μία δεξιά και αριστερά, σε ελαφρά λοξή θέση, οι χάλκινες περόνες (σ χ έ δ. 3, ε ι κ. 6)[17]. Ανήκουν στον τύπο Β[18] που είναι γνωστός από τις Μυκήνες[19], την Αθήνα[20], την Ήλιδα[21] και τη Βεργίνα[22]. Οι περόνες ΑΓΧα και ΑΒβ από τη Βεργίνα[23] θυμίζουν το εγχάρακτο διακοσμητικό θέμα των περονών της Φήκης (οκταγωνική άτρακτος, ψαροκόκαλο και δακτύλιοι). Από το θεσσαλικό χώρο δεν έχουν δημοσιευθεί ως τώρα παρόμοιες στο σχήμα και το μέγεθος. Ωστόσο, υπάρχουν αδημοσίευτες πολλές περόνες διάφο-

Εικ. 5. Τάφος Β. Χρυσός σφηκωτήρας.

Εικ. 6. Τάφος Β. Χάλκινες περόνες.

Σχέδ. 3. Η διακόσμηση των χάλκινων περονών της ε ι κ. 6.

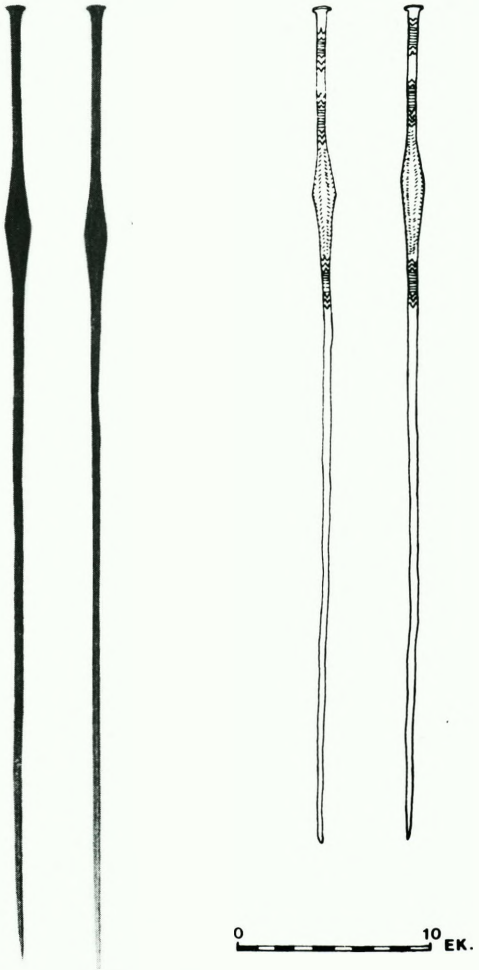

13. Μ. Ανδρόνικος, ό.π., σ. 162.
14. G.D.A., σ. 214.
15. Μ. Ανδρόνικος, ό.π., σ. 99.
16. G.D.A., σ. 304-305.
17. Αρ. Ευρ. Μουσείου Λαρίσης: 80/64 α-β. Διαστάσεις της αρ. 80/64 α: μήκ. 0,422, διάμ. κεφαλής 0,01 μ. Διαστάσεις της αρ. 80/64 β: μήκ. 0,42, διάμ. κεφαλής 0,01 μ.
18. G.D.A., σ. 66.
19. G.D.A., σ. 69, πίν. 10.
20. Ό.π., σ. 68.
21. Ό.π., σ. 74.
22. Ό.π., σ. 218-219, εικ. 21.
23. Μ. Ανδρόνικος, ό.π., σ. 234, εικ. 74.

ρων μεγεθών από την ανασκαφή του ιερού της Φίλιας το 1962, ανάμεσα στις οποίες υπάρχουν και περόνες με μέγεθος όσο περίπου των περονών της Φήκης. Πρόσφατα βρέθηκαν σε τάφους της Νέας Ιωνίας Βόλου δύο παρόμοιες σε μέγεθος και σχήμα, αλλά χωρίς διακόσμηση. Έτσι, μπορεί να προστεθεί και η Θεσσαλία στον κατάλογο των περιοχών όπου διαδόθηκε αυτό το είδος των περονών[24].

Η κεφαλή της περόνης αρ. 80/64α είναι κυκλική και ελαφρά κυρτή στην πάνω επιφάνεια. Σε μικρή απόσταση από την κεφαλή υπάρχει ατρακτοειδές έξαρμα οκταγωνικής τομής. Σε απόσταση 0,007 μ. από την κεφαλή αρχίζει η χαρακτή διακόσμηση, που έχει μήκος 0,15 μ. Η διακόσμηση αποτελείται από δύο εναλλασσόμενα θέματα, ψαροκόκαλο και δακτυλίους (σχέδ. 3). Στις ακμές του ατρακτοειδούς οκταγωνικού εξάρματος υπάρχουν λοξές χαρακτές γραμμές σε σχήμα ψαροκόκαλου. Η περόνη απολήγει σε οξύ πέρας.

Η κεφαλή της δεύτερης περόνης είναι κυκλική και επίπεδη. Η χαρακτή διακόσμηση αρχίζει σε απόσταση 0,01 μ. από την κεφαλή, έχει μήκος 0,145 μ. και αποτελείται από ψαροκόκαλο και δακτυλίους, αλλά σε διαφορετική διάταξη απ' ό,τι στην προηγούμενη περόνη. Στις ακμές του οκταγωνικού ατρακτοειδούς εξάρματος υπάρχουν, όπως και στην προηγούμενη, λοξές χαρακτές γραμμές σε σχήμα ψαροκόκαλου.

Ο V. R. d' A. Desborough[25] αναφέρει ότι οι μακριές περόνες βρίσκονται ανά ζεύγη σε τάφους, στη θέση όπου ήταν τοποθετημένες όταν ο νεκρός βρισκόταν στη ζωή, δηλαδή πάνω από τους ώμους. Πιστεύει ότι μ' αυτές τις περόνες οι γυναίκες κυρίως συγκρατούσαν στους ώμους τον πέπλο. Σημειώνει, ωστόσο, ότι παρόμοιες περόνες βρέθηκαν και σε ανδρικές ταφές, όχι όμως ανά ζεύγη, αλλά μεμονωμένες και τοποθετημένες στο στήθος. Συμπεραίνει, λοιπόν, ότι χρησιμοποιούνταν εξίσου από άνδρες και γυναίκες, αλλά για την πόρπωση διαφορετικού κάθε φορά ενδύματος. Εν τούτοις, συνδέει άρρηκτα την εμφάνισή τους με το νέο γυναικείο ένδυμα, τον πέπλο.

Οι D. Kurtz και J. Boardman[26] έχουν την ίδια γνώμη, ότι δηλαδή οι περόνες εμφανίζονται για να στηρίξουν στους ώμους το δωρικό πέπλο[27]. Ο P. Jacobsthal[28], μιλώντας για τις περόνες που βρέθηκαν στους υπομυκηναϊκούς τάφους του Κεραμεικού, αναφέρει ότι οι μακριές περόνες βρέθηκαν στις εξής τρεις θέσεις: τοποθετημένες λοξά ή λυγισμένες ή παράλληλες, μία δεξιά και μία αριστερά ανάμεσα στα πλευρά και τους βραχίονες.

Η σχέση των περονών με το ένδυμα δεν μπορεί βέβαια να αμφισβητηθεί. Παραμένει, ωστόσο, προβληματική η λειτουργία τους λόγω του μεγάλου μεγέθους. Η χρησιμοποίηση των μικρών σε μέγεθος περονών, π.χ. μήκους μέχρι 0,20 μ., δε δημιουργεί ερμηνευτικά προβλήματα. Οι παραστάσεις των πρωτοαττικών, αρχαϊκών και κλασικών αγγείων δείχνουν με σαφήνεια τους τρόπους με τους οποίους συγκρα-

24. Ό.π., σ. 235.

25. G.D.A., σ. 294-296.

26. D. Kurtz - J. Boardman, The Greek Burial Customs, Λονδίνο και Σαουθάμπτον 1971, σ. 33.

27. Μ. Ανδρόνικος, ό.π., σ. 235.

28. P. Jacobsthal, Greek Pins, Οξφόρδη 1956, σ. 94.

τούσαν τα ενδύματα[29] κατά τις αντίστοιχες εποχές. Αν οι υπομυκηναϊκές και πρωτογεωμετρικές περόνες χρησιμοποιούνταν για τη στερέωση του πέπλου στους ώμους, όπως υποστηρίζουν πολλοί μελετητές (βλ. παραπάνω), θα ήταν άραγε εύχρηστο το μήκος των 0,42 μ., ή ακόμη μεγαλύτερο σε ορισμένες περιπτώσεις, γι' αυτό το σκοπό, όταν μάλιστα είναι τόσο βαριές και ίσιες; Σχετικά με τη χρήση αυτών των πολύ μεγάλων περονών θα μπορούσαν να προταθούν και οι εξής απόψεις: α) Θα μπορούσαν να είναι στερεωμένες κοντά στον ένα ώμο και να λυγίζουν με κατεύθυνση προς την άλλη πλευρά του στήθους, σύμφωνα με το παράδειγμα που βρέθηκε στον Κεραμεικό (τάφος 27, βλ. υποσημ. 28), ενώνοντας ίσως το απόπτυγμα με τον πέπλο. β) Οι ίσιες περόνες ίσως χρησιμοποιούνταν κατά μήκος των πλευρών του σώματος για να συνδέσουν τις παρυφές ενός χοντρού και σχετικά αραιοϋφασμένου υφάσματος, στις άκρες τουλάχιστον, που θα χρησίμευε ως εξωτερικό ένδυμα και θα είχε ανοίγματα στο πλάι. Η μνεία των περονών στα παρακάτω τέσσερα χωρία του Ηροδότου (V, 87.2): *...λαβούσας καὶ κεντεύσας τῇσι περόνῃσι τῶν ἱματίων εἰρωτᾶν ἑκάστην αὐτέων ὅκου εἴη ὁ ἑωυτῆς ἀνήρ,* (V, 87.3): *... μετέβαλον ὧν ἐς τὸν λίνεον κιθῶνα, ἵνα δὴ περόνῃσι μὴ χρέωνται,* (V, 88.2): *... τὰς περόνας ἡμιολίας ποιέεσθαι τοῦ τότε κατεστεῶτος μέτρου, καὶ ἐς τὸ ἱρὸν τῶν θεῶν τουτέων περόνας μάλιστα ἀνατιθέναι τὰς γυναῖκας,* (V, 88.3): *Ἀργείων μὲν νῦν καὶ Αἰγινητέων αἱ γυναῖκες ἐκ (τε) τόσου κατ' ἔριν τὴν Ἀθηναίων περόνας ἔτι καὶ ἐς ἐμὲ ἐφόρεον μέζονας ἢ πρὸ τοῦ,* δεν είναι δυνατό να μας πληροφορήσει για το ποιο ήταν το ακριβές μήκος των περονών, καθώς και για το αν βρίσκονταν σε καθημερινή χρήση ή αποτελούσαν μέρος επίσημης ενδυμασίας.

Στη βορειοδυτική πλευρά του τάφου, γύρω από τα πόδια της νεκρής, ήταν τοποθετημένα τα αγγεία.

1. Στην αριστερή γωνία ήταν τοποθετημένος ο αμφορέας (ε ι κ. 7)[30]. Σώθηκε σχεδόν ακέραιος· έλειπε μόνο η μία λαβή και το χείλος είχε σπάσει σ' ένα μικρό τμήμα,

29. Αρκετές τέτοιες παραστάσεις αγγείων βρίσκονται συγκεντρωμένες στο βιβλίο του P. Jacobsthal, ό.π., βλ. ιδιαίτερα σ. 106 κ.ε., όπου δίνονται παραπομπές για περισσότερες παραστάσεις στην αγγειογραφία.

30. Αρ. Ευρ. Μουσείου Λαρίσης: 80/61. Διαστάσεις: ύψ. 0,245, διάμ. βάσης 0,078, διάμ. χείλους (εξωτ.) 0,10 μ.

Εικ. 7. Τάφος Β. Αμφορέας.

που αποκαταστάθηκε με τα δικά του όστρακα. Ο πηλός είναι σκούρος πορτοκαλόχρωμος και το επίχρισμα λίγο σκουρότερο. Το αγγείο είναι χειροποίητο και φέρει γραπτή διακόσμηση από σκούρο καστανό χρώμα. Η διακόσμηση και το επίχρισμα έχουν απολεπιστεί σε ορισμένα σημεία. Το χείλος, που έχει ελάχιστη κλίση προς τα έξω, δεν είναι απόλυτα κυκλικό· σ' ένα σημείο πρέπει να χτυπήθηκε πριν από το ψήσιμο του αγγείου και εξέχει σαν προχοή. Ο λαιμός είναι χοντρός και ψηλός. Στην ένωση του λαιμού με το σφαιρικό σώμα υπάρχει πλαστικός δακτύλιος. Η βάση του αμφορέα είναι χαμηλή, δακτυλιοειδής.

Μια καφέ ταινία περιτρέχει το χείλος εσωτερικά και εξωτερικά. Κάτω απ' αυτή υπάρχει μια κυματοειδής γραμμή, που επαναλαμβάνεται άλλες δύο φορές. Μια παχιά καφέ ταινία σκεπάζει τον πλαστικό δακτύλιο στη βάση του λαιμού. Ακολουθεί μια ζώνη, μέσου πλάτους 0,04 μ., όπου επαναλαμβάνεται, από τρεις φορές σε κάθε πλευρά του αγγείου, το θέμα των τριών επάλληλων ομόκεντρων κύκλων. Οι κύκλοι της μιας πλευράς είναι γραμμένοι σε ίσες αποστάσεις· απέχουν ο ένας από τον άλλο 0,038 μ., ενώ στην άλλη πλευρά οι αποστάσεις είναι άνισες. Κάτω απ' αυτή τη ζώνη τρεις οριζόντιες ταινίες σε άνισες αποστάσεις μεταξύ τους περιτρέχουν την κοιλιά του αγγείου, και πιο κάτω, στην κοιλιά του αγγείου, επαναλαμβάνεται έξι φορές το ίδιο θέμα των τριών επάλληλων ομόκεντρων κύκλων, πιο αραιά τοποθετημένων απ' ό,τι στην παραπάνω ζώνη. Στο ύψος της ζώνης αυτής βρίσκονται οι λαβές. Μια ταινία περιτρέχει το πάνω και εξωτερικό τμήμα της ένωσης της λαβής με το σώμα. Τέσσερις ταινίες κλείνουν τη ζώνη από την κάτω πλευρά, γραμμένες με μεγαλύτερη σταθερότητα από τις προηγούμενες τρεις. Έχουν κανονικότερες αποστάσεις και δεν κάνουν κυματισμούς. Μια καστανή ταινία υπάρχει και στη βάση. «Η γωνιώδης τομή του περιγράμματος στη στροφή της κοιλιάς προς τον ώμο», «το σχεδόν σφαιροειδές σχήμα του σώματος»[31] και ο πλαστικός δακτύλιος στη βάση του λαιμού, προσγράφουν το αγγείο στη θεσσαλική πρωτογεωμετρική παράδοση.

2. Οπισθότμητη προχοΐσκη (ε ι κ. 8)[32], χειροποίητη, ακέραιη. Ο πηλός είναι ακάθαρτος, πορτοκαλόχρωμος, επιχρισμένος και απολεπισμένος σε αρκετά σημεία. Ο παχύς λαιμός ευρύνεται προς τη βάση του

31. Ν. Βερδελής, ό.π., σ. 41-42.

32. Αρ. Ευρ. Μουσείου Λαρίσης: 80/63. Διαστάσεις: ύψ. 0,085, μέγ. διάμ. (κοιλιάς) 0,065 μ.

Εικ. 8. Τάφος Β. Οπισθότμητη προχοΐσκη.

και η λαβή ξεκινάει από το χείλος και φτάνει στον ώμο του αγγείου. Το σχήμα αυτό είναι διαδεδομένο στις βόρειες περιοχές της Θεσσαλίας, όπως δείχνουν τα πρόσφατα ευρήματα στο Μουσείο Λαρίσης, που προέρχονται από το Λυκούδι Ελασσόνας και το Αργυροπούλι Τυρνάβου. Ο εντοπισμός του σχήματος αυτού στις βόρειες και δυτικές περιοχές της Θεσσαλίας φανερώνει τη στενή σχέση των περιοχών αυτών με το βορρά[33] και πιο άμεσα με τη Μακεδονία[34], αφού στην υπόλοιπη Θεσσαλία το σχήμα αυτό δεν απαντά.

3. Πυξίδα (ε ι κ. 9)[35] τροχήλατη, ακέραιη. Πάνω στον ανοιχτόχρωμο πορτοκαλή πηλό υπάρχει επίχρισμα του ίδιου χρώματος και γραπτή διακόσμηση με καστανό χρώμα, που έχουν απολεπιστεί σε αρκετά σημεία. Η βάση της πυξίδας είναι ελαφρά κυρτή. Μια στενή ταινία καστανοκόκκινη περιτρέχει εξωτερικά το χείλος, που είναι συμπληρωμένο σ' ένα μικρό τμήμα, ενώ η εσωτερική του πλευρά διακοσμείται με μια πλατιά καστανή ταινία. Στην άρθρωση του λαιμού με τον ώμο, καθώς και στην άρθρωση του ώμου με την κοιλιά του αγγείου, υπάρχει από μια κόκκινη ταινία. Από τρεις μικρές χαμηλές λαβές σε κανονικές σχεδόν αποστάσεις μεταξύ τους (0,08-0,075-0,075 μ.), σώζεται μόνο η μία. Οι άλλες έχουν συμπληρωθεί. Αυτή που σώζεται, φέρει γραπτή διακόσμηση από τέσσερις πινελιές κάθετες προς το μήκος της λαβής.

Εικ. 9. Τάφος Β. Πυξίδα.

Ανάμεσα στις λαβές κάθετες πινελιές, συνδυασμένες ανά τρεις-δύο-τρεις (δύο φορές) και δύο-δύο-δύο (μία φορά), χωρίζουν τον ενδιάμεσο χώρο σε μετόπες. Το θέμα αυτό, που θυμίζει εκφυλισμένο «θύσανο», χρονολογείται[36] στην ΥΕ ΙΙΙΓ1 και ΥΕ ΙΙΙΓ2. Μια καστανοκόκκινη ταινία, στον πυθμένα του αγγείου εξωτερικά, σχηματίζει μια μεγάλη σπείρα που ελίσσεται έξι φορές.

4. Ανοιχτό δίωτο αγγείο (ε ι κ. 10)[37], χειροποίητο. Το αγγείο έχει πλατύ χείλος (πλ. 0,011 μ.), ψηλό και χοντρό λαιμό, βαθιά κοιλιά χωρίς ιδιαίτερη βάση και λαβές που εκφύονται από το πάνω μέρος

33. R. Vasić, The Chronology of the Early Iron Age in Serbia, Οξφόρδη 1977, πίν. 18, αρ. 21.

34. G.D.A., σ. 216, εικ. 20. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, Πίν. 293 δ.

35. Αρ. Ευρ. Μουσείου Λαρίσης: 80/60. Διαστάσεις: ύψ. 0,083, διάμ. ώμου 0,107, εξωτ. διάμ. χείλους 0,065 μ.

36. A. Furumark, ό.π., εικ. 71 (72. Tassel Pattern, αρ. 12 και 13) αντίστοιχα στις χρονολογίες.

37. Αρ. Ευρ. Μουσείου Λαρίσης: 80/62. Διαστάσεις: ύψ. 0,101, εξωτ. διάμ. χείλους 0,078, εσωτ. διάμ. χείλους 0,056 μ. Μέγ. διάμ. (κοιλιάς) 0,103, διάμ. βάσης 0,064 μ.

Εικ. 10. Τάφος Β. Ανοιχτό δίωτο αγγείο.

Σχέδ. 4. Το ανοιχτό δίωτο αγγείο της εικ. 10.

της κοιλιάς και έχουν λοξή κατεύθυνση προς τα πάνω[38].

Ο πηλός έχει έντονο πορτοκαλί χρώμα και είναι εύθρυπτος. Το κάτω μέρος του σώματος (κάτω από τη γένεση των λαβών) έχει διαφορετικό χρώμα και υφή απ' ό,τι το πάνω μέρος. Το κάτω τμήμα είναι εξαιρετικά στιλπνό και το χρώμα του είναι αχνό γκριζόλευκο. Το αγγείο φέρει λεπτό και εύθρυπτο επίχρισμα και γραπτή διακόσμηση από καστανό χρώμα σε δύο δυσδιάκριτες ζώνες. Η πρώτη καλύπτει περιμετρικά την άρθρωση του λαιμού με τον ώμο και η δεύτερη βρίσκεται στην ευθεία που ενώνει τις λαβές, συνεχίζεται δε και πάνω σ' αυτές. Το διακοσμητικό θέμα είναι το ίδιο και στις δύο ταινίες, όπως φαίνεται στο σχέδ. 4, δηλαδή συνεχείς ρόμβοι, και τοποθετείται χρονικά στην ΥΕ ΙΙΙΓ1[39].

Παρόμοια δίωτα ανοιχτά αγγεία έχουν βρεθεί στην Αιανή[40] και τη Βεργίνα[41], καθώς και στο Siroko της Σερβίας[42]. Για τη χρονολόγησή του προτείνουμε το τέλος του 11ου αι.

Συμπεράσματα

Η τυχαία ανακάλυψη των τάφων της Φήκης είναι σημαντική για τους εξής λόγους:

α) Από την ίδια περιοχή της Θεσσαλίας, δυτικά των Τρικάλων και σε απόσταση 3,5 χλμ. από τη θέση όπου βρέθηκαν οι τάφοι της Φήκης, ήταν γνωστή η παρουσία υστερομυκηναϊκών και πρωτογεωμετρικών ευρημάτων, που προέρχονται επίσης από τάφους στη θέση Εξάλοφος. Η διαφορά των

38. Για την ονομασία του αγγείου ακολουθήσαμε τον ορισμό που χρησιμοποίησε ο καθηγητής Μ. Ανδρόνικος σε παρόμοια αγγεία της Βεργίνας (Μ. Ανδρόνικος, ό.π., σ. 213).

39. A. Furumark, ό.π., εικ. 71 (73. Lozenge, αρ. 7).

40. ΑΔ, ό.π., Πίν. 294 δ και ζ.

41. Μ. Ανδρόνικος, ό.π., σ. 213.

42. R. Vasić, ό.π., πίν. 15, αρ. 18.

τάφων του Εξαλόφου από αυτούς της Φήκης δεν είναι μόνο η χρονική απόσταση (έστω μικρή), αλλά και το ότι οι πρώτοι προέρχονται από ταφικό τύμβο, ενώ αυτοί της Φήκης φαίνεται πως ανήκουν σε οργανωμένο νεκροταφείο. Η διαφορά αυτή κάνει δύσκολη κάθε υπόθεση που θα μπορούσε να προταθεί για το αν υπήρχε, και κοντά σε ποια από τις δύο θέσεις, οικισμός ΥΜΠΓ ή αν υπήρχαν δύο οικισμοί, ένας στην περιοχή του Εξαλόφου και ένας στην περιοχή της Φήκης.

β) Τα μυκηναϊκά στοιχεία των αγγείων της Φήκης έχουν ατονίσει, αλλά παράλληλα μ'αυτά παρατηρείται μια τάση έντονης επικοινωνίας των κατοίκων της βορειοδυτικής Θεσσαλίας με τους γειτονικούς της Ηπείρου και της Μακεδονίας, όπως αποδεικνύεται από τα σχετικά ευρήματα. Οι υψίποδες κύλικες με το χωνοειδές σώμα και το ταινιωτό χείλος, που βρέθηκαν στον τάφο Α της Φήκης, στους τάφους του Εξαλόφου, αλλά και στα Τρίκαλα[43], αποτελούν σχήμα που δεν έχει βρεθεί σε καμιά άλλη θέση της Θεσσαλίας ως τώρα. Η ύπαρξη του σχήματος αυτού ήταν γνωστή μόνο στη δυτική Ελλάδα. Εξάλλου, και τα υπόλοιπα σχήματα των αγγείων που βρέθηκαν στους τάφους του Εξαλόφου και της Φήκης, δεν έχουν καμιά σχέση ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση με τα σύγχρονα αγγεία της ανατολικής θεσσαλικής λεκάνης. Παρατηρούμε δηλαδή ότι, έχοντας ως άξονα ορισμένα βασικά θεσσαλικά χαρακτηριστικά, όπως τα διακοσμητικά θέματα (ομόκεντροι κύκλοι, ρόμβοι), την τεχνική (πηλός κόκκινος ή πορτοκαλής, βερνίκι μαύρο ή σκούρο καστανό), τα σχήματα (οπισθότμητη πρόχους), κάθε περιοχή δέχεται επιδράσεις από τις περιφέρειες με τις οποίες έρχεται σε στενότερη επαφή. Έτσι, στα αγγεία της βορειοδυτικής Θεσσαλίας παρατηρούμε έντονες επιδράσεις από την κεραμική της Ηπείρου και της Μακεδονίας, ενώ η περιοχή Ιωλκού-Θεοτόκου, δηλαδή γύρω από τον Παγασητικό κόλπο, δέχεται επιδράσεις από την Εύβοια και την Αττική, και αργότερα (τέλος 10ου-αρχές 9ου αι.) φτάνουν εδώ οι επιδράσεις της μακεδονικής τεχνικής (σχήματα και διακόσμηση). Παρόμοια ανάμεικτα στοιχεία χαρακτηρίζουν και τους δέκα τάφους της Αγριλιάς, εκτείνονται δηλαδή σε μία ζώνη που ορίζει την ακρότατη και σχετικά απομονωμένη περιοχή της δυτικής και βορειοδυτικής Θεσσαλίας, όπου έφτασε η μυκηναϊκή επίδραση[44].

γ) Όσον αφορά στο χρονικό προσδιορισμό των ευρημάτων της Φήκης, παρατηρούμε ότι σε σχέση με αυτά του Εξαλόφου, τα μυκηναϊκά στοιχεία έχουν ατονίσει και συνυπάρχουν με καθαρά θεσσαλικά χαρακτηριστικά, καθώς και μακεδονικά. Η ύπαρξη των περονών, της πυξίδας, του ανοιχτού δίωτου, καθώς και των υψίποδων κυλίκων, οδηγούν με αρκετές πιθανότητες στο α΄ μισό του 10ου αι.

δ) Οι κάτοικοι της δυτικής Θεσσαλίας θα πρέπει να ανήκουν στους Θεσσαλούς, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των αρχαίων συγγραφέων Ηροδότου (VII, 176.27): ... *ἐπεὶ Θεσσαλοὶ ἦλθον ἐκ Θεσπρωτῶν οἰκήσοντες γῆν τὴν Αἰολίδα τήν περ νῦν ἐκτέαται,* και

43. Μ. Παπαδοπούλου-Θεοχάρη, Θεσσαλικά Β΄, Βόλος 1959, σ. 74, εικ. 5.

44. Bryan Avery Feuer, The Northern Mycenaean Border in Thessaly, Λος Άντζελες 1981, σ. 232, 312, 313.

Θουκυδίδη (Ι, 12.6): *Βοιωτοί τε γὰρ οἱ νῦν ἐξηκοστῷ ἔτει μετὰ Ἰλίου ἅλωσιν ἐξ Ἄρνης ἀναστάντες ὑπὸ Θεσσαλῶν τὴν νῦν μὲν Βοιωτίαν, πρότερον δὲ Καδμηίδα γῆν καλουμένην ᾤκησαν (ἦν δὲ αὐτῶν καὶ ἀποδασμὸς ἐν τῇ γῇ ταύτῃ πρότερον, ἀφ' ὧν καὶ ἐς Ἴλιον ἐστράτευσαν).* Οι πληροφορίες αυτές ήταν οι μόνες που υπήρχαν για τον τόπο προέλευσης και το χρόνο έλευσης των Θεσσαλών στο χώρο της σημερινής δυτικής Θεσσαλίας. Τα πρώτα ευρήματα που στήριξαν αρχαιολογικά τις παραπάνω πληροφορίες, ήταν αυτά που προήλθαν από τους τάφους του Εξαλόφου.

Οι αρχαιολόγοι και οι ιστορικοί που ασχολήθηκαν με το πρόβλημα της καταγωγής των Θεσσαλών, μετά από την ανασκαφή στον Εξάλοφο, εξέφρασαν απόψεις που ενισχύουν τις πληροφορίες των αρχαίων συγγραφέων. Ο καθηγητής Μιχ. Σακελλαρίου[45] εκφράζει την άποψη ότι οι Θεσσαλοί ξεκίνησαν κατά το β΄ μισό του 12ου αι. από μια περιοχή της κεντρικής Πίνδου, όπου γειτόνευαν με τους Θεσπρωτούς, από τους οποίους είχαν δεχτεί τις μυκηναϊκές επιδράσεις από τη δυτική Ελλάδα. Ο καθηγητής Δημ. Θεοχάρης[46] συμφωνεί με την προηγούμενη άποψη· οι V. R. d' A. Desborough[47] και N. Hammond[48] έχουν την ίδια γνώμη επίσης και υποστηρίζουν ότι οι Θεσσαλοί εισήλθαν στη Θεσσαλία ακολουθώντας το δρόμο από τον κόλπο της Άρτας προς τα Τρίκαλα.

ΑΝΘΗ ΜΠΑΤΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

45. Ιστορία του Ελλην. Έθνους Α΄, σ. 379.

46. AAA I (1968), σ. 289-294.

47. G.D.A., σ. 98.

48. N. Hammond, The Cambridge Ancient History II², 1962, σ. 678-712. Βλ. στη σ. 682 χάρτη, όπου σημειώνεται η είσοδος των Θεσσαλών από τη Θεσπρωτία προς τον Εξάλοφο και την Άρνη (Κιέριο). Στη σ. 691 αναφέρεται ότι οι Θεσσαλοί ακολούθησαν το δρόμο από τη Θεσπρωτία προς τους Γόμφους, γύρω στα 1140 π.Χ.

PROTOGEOMETRIC TOMBS IN WEST THESSALY

The Protogeometric sites marked out so far in West Thessaly are quite few, in contrast to those in the East Thessalian plain and, especially, Magnesia. This rarity, which has already been noted by the archaeologists who have studied the area (Desborough, The Greek Dark Ages, London 1972, p. 214), convinced us of the need to publish the finds of two cist-graves discovered by chance in the village Fiki near Trikala.

Tomb A

It contained one burial lying on the back. The funerary gifts were a bronze ring, per-

haps part of another, and three kylikes. The shape of these three vases is common in Kephallenia and Achaia and has been found in Thessaly only in Exalofos, 3.5 km. from Fiki.

Tomb B

It included one burial, also lying on the back, one gold spiral hair-ornament, two bronze long pins with incised decoration and four intact vases, an amphora, a pyxis, an oinochoe with cut-away neck and an open vase with two handles. We have noticed that the last two vases show similarities and influences from Macedonia (Vergina).

The two graves are dated in the first half of the 10th century B.C.

ANTHI BATZIOU-EFSTATHIOU

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΟΥ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ*

Οι δέκα επιγραφές που δημοσιεύονται εδώ για πρώτη φορά φυλάγονται στο Επιγραφικό Μουσείο Αθηνών (Ε.Μ.), η προέλευσή τους όμως (εκτός της αριθ. 10), καθώς και ο χρόνος ανεύρεσής τους, μας είναι άγνωστα.

Ο επιτύμβιος χαρακτήρας όλων των επιγραφών βεβαιώνεται από την κοινή χρήση του κατεξοχήν χριστιανικού όρου *κοιμητήριον* ή *κυμητήριον*, που εισάγει κατά κανόνα το σύνολο σχεδόν των αθηναϊκών παλαιοχριστιανικών επιγραφών του τύπου αυτού[1]. Τα επιγραφικά κείμενα παρέχουν το όνομα του νεκρού ή και της συζύγου του, σε μία δε περίπτωση (αριθ. 1) σημειώνεται και η επαγγελματική του ιδιότητα.

Η λακωνικότητα που χαρακτηρίζει τις επιγραφές δε μας επιτρέπει ν' αποκομίσουμε ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες πληροφορίες ούτε κάποιες εσωτερικές ενδείξεις για πιθανή χρονολόγησή τους.

* Εκφράζονται ευχαριστίες στην κ. Ντ. Πέππα-Δελμούζου, Διευθύντρια του Επιγραφικού Μουσείου, που με πολλή προθυμία μου παραχώρησε τις επιγραφές για δημοσίευση.

1. Για τον όρο βλ. σχετικά: J. Creaghan - A. Raubitschek, Early Christian Epitaphs from Athens, Hesperia 16 (1947), σ. 5-6. Στο ίδιο άρθρο (σ. 1-4) αναφέρονται οι μέχρι το 1947 δημοσιεύσεις παλαιοχριστιανικών αθηναϊκών επιγραφών.

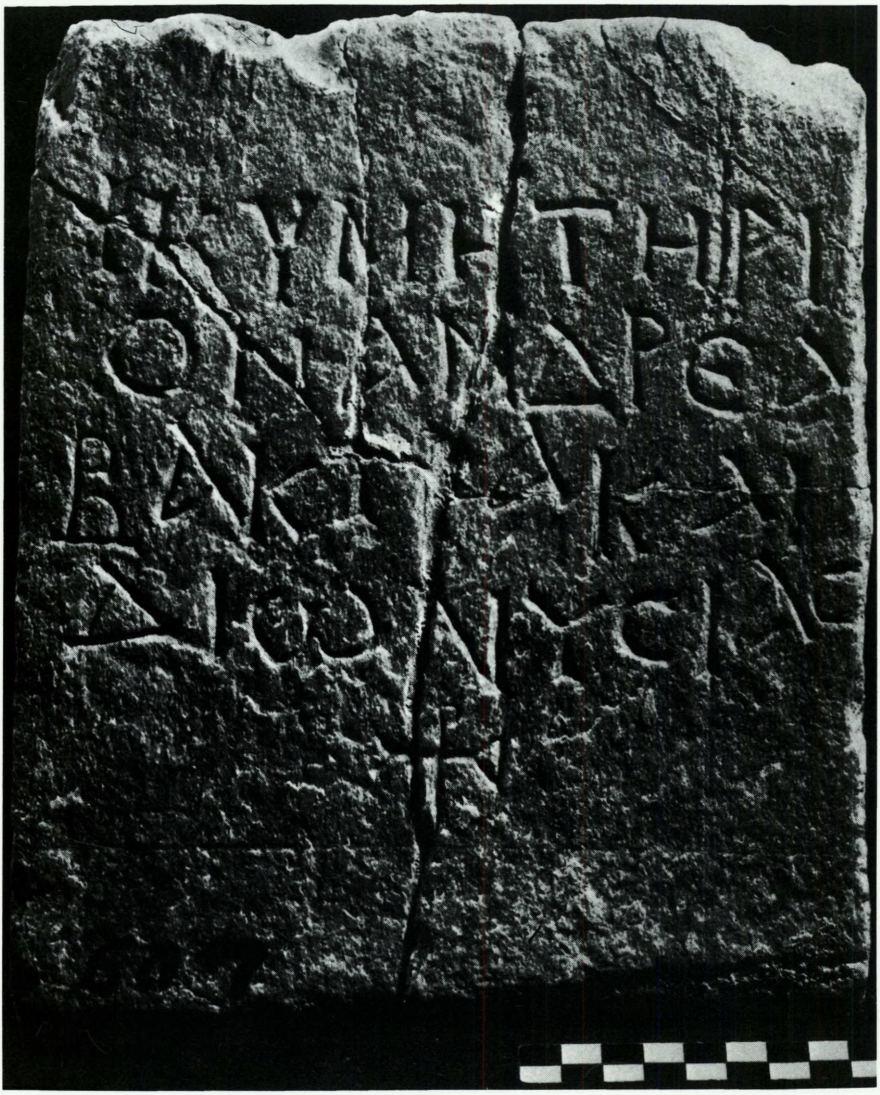

Εικ. 1. Ε.Μ. 402.

1. Ενεπίγραφη πλάκα από τεφρόχρωμο μάρμαρο σε έξι κομμάτια συγκολλημένα (Ε.Μ. 402) (ε ι κ. 1). Την ύπαρξη της επιγραφής γνώριζαν οι Creaghan και Raubitschek[2]. Ύψ. 0,27, πλ. 0,223, πάχ. 0,018 μ. Ύψ. γραμμ. 0,03-0,015 μ.

+ *Κυμητήρι*
ον 'Ανδρέα
βακτρὰ καὶ
Διωνυσίας
+

Μόλις διακρίνονται οριζόντια και κάθετη χαραγμένες γραμμές, που τέμνονται

2. Ό.π., σ. 16, 21.

στην κάτω δεξιά γωνία της πλάκας και δεν έχουν σχέση με την επιγραφή, αλλά μάλλον προϋπήρχαν.

Η επιτύμβια επιγραφή εισάγεται και κατακλείεται με σταυρό. Ο κάτω σταυρός μάλιστα είναι μονογραμματικού τύπου με κλειστό το ρο, χαρακτηριστικό που παρατηρείται από το δεύτερο μισό του 4ου αι. ως τις αρχές του 6ου αι.[3]. Από παλαιογραφική άποψη αξίζει να υπογραμμιστεί ο τρόπος χάραξης του βήτα στην αρχή του στίχου 3. Η κάποια αποσύνθεση που παρατηρείται στο κάτω μέρος του γράμματος αυτού νομίζουμε ότι συνιστά στοιχείο οψιμότητας της επιγραφής[4].

Το όνομα *Ἀνδρέας* απαντά συχνότατα στις χριστιανικές επιγραφές του ελληνικού χώρου[5], και ιδιαίτερα στις αθηναϊκές επιγραφές, περισσότερο από κάθε άλλο κύριο όνομα[6]. Η συχνότητα αυτή δεν οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι το όνομα αυτό έφερε ένας δημοφιλής απόστολος του Χριστού, καθώς και στη διαπιστωμένη ύπαρξη κατά τους πρωτοχριστιανικούς χρόνους ομώνυμου ναού στην Αθήνα[7], αλλά και επειδή ήταν συχνή η χρήση του εκεί και κατά τους προχριστιανικούς χρόνους[8]. Η κατάληξη της γενικής του ονόματος σε *-α* αντί του *-ου* δεν είναι καθόλου σπάνια[9].

Συνήθης είναι στις αθηναϊκές επιγραφές η παράθεση στο όνομα του άνδρα και της επαγγελματικής του ιδιότητας[10]. Έτσι και εδώ η λέξη *βακτρὰς* πιστεύουμε ότι αναφέρεται στο επάγγελμα του Ανδρέα[11]. Δεν έγινε δυνατό να διευκρινιστεί το αντικείμενο του παραπάνω επαγγέλματος. Ίσως πρόκειται για ιδιότητα που αποδίδεται στον κατασκευαστή βάκτρων (βακτηριών).

Το όνομα *Διονυσία*, που είναι αρκετά συνηθισμένο και στην υπόλοιπη Ελλάδα, απαντά στην Αττική τόσο κατά την προχριστιανική[12], όσο και κατά τη χριστιανική εποχή.

2. Ενεπίγραφη πλάκα από λευκό μάρμαρο (Ε.Μ. 657) (ε ι κ. 2). Ύψ. 0,446, πλ. 0,22, πάχ. 0,075 μ. Ύψ. γραμμ. 0,029-0,014 μ.

+ *Κυμητήρι*
ον Ἔρωτος
κ(αὶ) Ἀνασ{σ}τα
σίας +

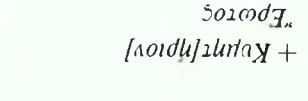

Το πρόβλημα της επιτύμβιας αυτής επιγραφής συνίσταται στο γεγονός ότι φέρει στην ίδια όψη, και στις δύο απέναντι στενές πλευρές αντίστοιχα δύο επιγραφές. Αρχικά υποθέτουμε ότι η πλάκα έφερε χαραγμένο σε γενική μόνο το κύριο όνομα: *Ἔρωτος*, γνωστό τρόπο εκφοράς του ονόμα-

3. Ν. Πλάτων, ΑΕ 1937, σ. 666. Creaghan - Raubitschek, ό.π., σ. 16.

4. Πρβλ. A. Bandy, The Greek Christian Inscriptions of Crete, 1970, σ. 24 και 25, αρ. 36 επιγραφή, όπου παρουσιάζεται παρόμοιος χαρακτήρας, και την οποία η M. Guarducci χρονολογεί στον 6ο αι.

5. Κόρινθος: N. Bees, Die griechisch-christlichen Inschriften des Peloponnes, 1941, αρ. 32, 33, 34, 35, 36 κ.ά., Κρήτη: Bandy, ό.π., αρ. 25. 104. Θεσσαλονίκη: IG X 2, 1, 404, 793.

6. Creaghan - Raubitschek, ό.π., αρ. 3, 4, 5, κ.ά.

7. Ό.π., σ. 39.

8. I. Kirchner, Prosopographia Attica, I, σ. 64, IG II-III 3, 2, 10660.

9. Creaghan - Raubitschek, ό.π., σ. 20-21.

10. Πρβλ. IG III 3441, 3454, 3455 κ.α.

11. Για τα εις -ας επαγγελματικά επίθετα βλ. J. et L. Robert, Hellenica 11-12, σ. 43 και υποσημ. 9.

12. Kirchner, ό.π., σ. 274.

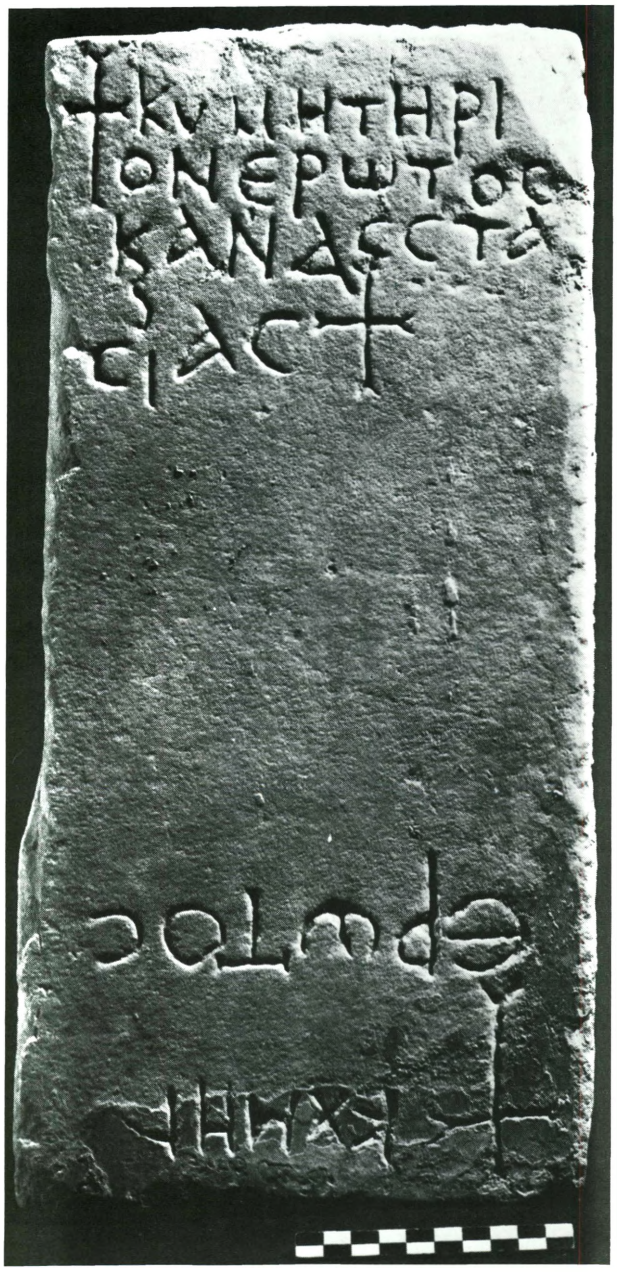

Εικ. 2. Ε.Μ. 657.

τος του νεκρού από τις επιτύμβιες στήλες της κλασικής περιόδου, χωρίς καμιά ένδειξη χριστιανικότητας. Την πλάκα αυτή τοποθέτησε ασφαλώς η *Ἀναστασία* μετά το θάνατο του συζύγου της, και όταν ακόμη δεν είχε γίνει χριστιανή. Αργότερα, από την ίδια, χριστιανή πλέον, που ετοίμαζε τον τάφο της —κατά τη συνήθεια της εποχής— ή από τους συγγενείς, με εντολή της, αντιμετωπίζεται η ανάγκη να τοποθετηθεί επιτύμβια στήλη στον κοινό τάφο των δύο συζύγων. Για λόγους οικονομίας δίνεται παραγγελία χάραξης νέας επιγραφής πάνω στην προϋπάρχουσα μαρμάρινη πλάκα. Ο τεχνίτης, έχοντας ως δεδομένο πάνω στην πλάκα το όνομα του *Ἔρωτος*, επιχειρεί να χαράξει τη νέα επιγραφή, κατά το υπόδειγμα που του δόθηκε, αρχίζοντας πάνω από το όνομα αυτό. Ο πρόχειρος όμως υπολογισμός του χώρου, αλλά και σφάλμα στο οποίο πέφτει μετά τη χάραξη του τέταρτου χαρακτήρα της λέξης *Κυμητ(ήριον)*, τον αναγκάζει να εγκαταλείψει την προσπάθεια και να δοκιμάσει απαρχής τη χάραξη της επιγραφής στο απέναντι μέρος της ίδιας όψης της στήλης.

Το παραπάνω γεγονός πιστοποιείται από απλή σύγκριση των χαρακτήρων των δύο επιγραφών, που προέρχονται ασφαλώς από διαφορετικό χέρι. Η αρχική επιγραφή: *Ἔρωτος* χαρακτηρίζεται από τα επιμελημένα και σε ευθεία χαραγμένα γράμματα, τους ακρέμονες του ταυ και το κυκλικό σχεδόν έψιλον. Ενώ, τόσο η ημιτελής κάτω, όσο και η πάνω πλήρης επιγραφή, προέρχονται από το χέρι άλλου χαράκτη, ο οποίος, τόσο από την προχειρότητά του, όσο και από τα συνεχή λάθη, αποδεικνύεται αγράμματος και κακός τεχνίτης.

Ο Ἔρωτας δεν ήταν μάλλον χριστιανός, ενώ η σύζυγός του ήταν ή έγινε αργότερα. Έτσι ο σύζυγος γίνεται δεκτός στη χριστιανική επιγραφή, ίσως κάτω από την επίδραση της υπόθεσης που διατυπώνει ο

απόστολος Παύλος[13]. Το κύριο όνομα *Ἔρως* ήταν πολύ συνηθισμένο στην Αττική κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους[14], ενώ δεν ήταν άγνωστο στο χριστιανικό εορτολόγιο και ονοματολόγιο. Έτσι είναι γνωστός ο μάρτυρας Έρως, που μαρτύρησε επί Μαξιμιανού (248-305) και γιορτάζει στις 25 Ιουνίου, ο πέμπτος επίσκοπος της Αντιόχειας με το ίδιο όνομα και πολλοί χριστιανοί, όπως μας πληροφορούν οι επιγραφές[15]. Το όνομα *Ἀναστασία* απαντά σε χριστιανικές και ιουδαϊκές επιγραφές[16].

Το αξιόλογο πάχος της πλάκας (0,075 μ.) και η εκφορά του ονόματος του πρώτου νεκρού σε απλή γενική, σύμφωνα με την

13. *Τοῖς δὲ λοιποῖς ἐγὼ λέγω, οὐχ ὁ Κύριος... γυνή τι τις ἔχει ἄνδρα ἄπιστον καὶ αὐτὸς συνευδοκεῖ οἰκεῖν μετ' αὐτῆς, μὴ ἀφιέτω αὐτόν, ἡγίασται γὰρ ὁ ἀνὴρ ὁ ἄπιστος ἐν τῇ γυναικί* (Α΄ Κορινθ. 7, 12-14).

14. IG III, 1053, 1128, 1133 κ.ά.

15. IG II-III 3, 2, 11346, 11347 κ.ά.

16. Bandy, ό.π., σ. 39, αρ. 7b. I. Kajanto, Onomastic Studies in the Early Christian Inscriptions of Rome, 1963, σ. 111-112.

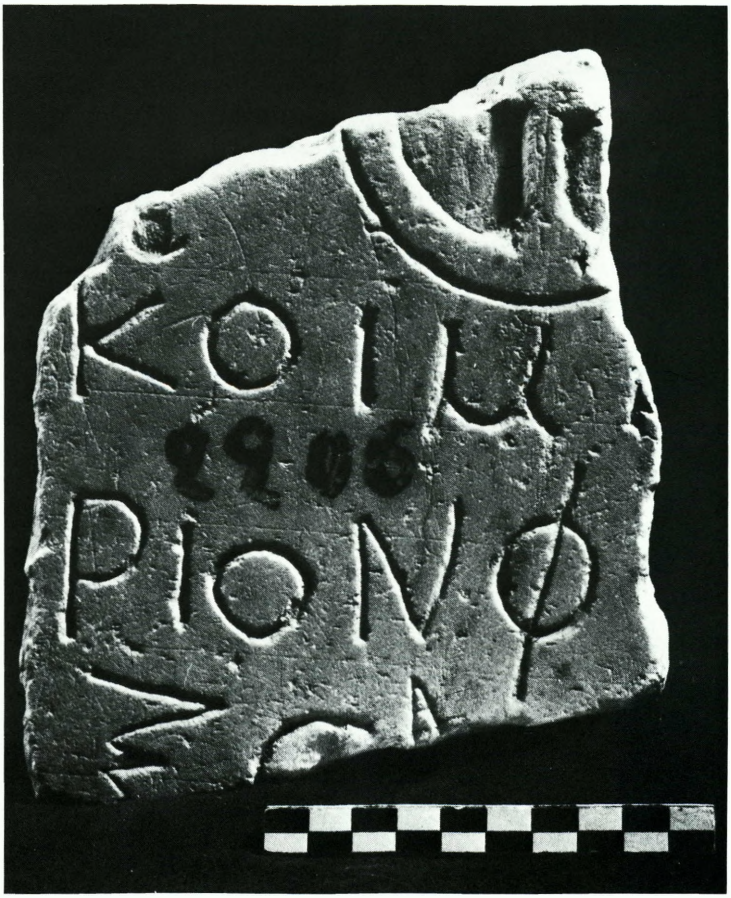

Εικ. 3. Ε.Μ. 2206.

κλασική συνήθεια, συνηγορούν σε μια πρώιμη χρονολόγηση της επιγραφής.

3. Τεμάχιο ενεπίγραφης στήλης από λευκό μάρμαρο. Στην πάνω δεξιά γωνία σώζεται τμήμα ανάγλυφου σταυρού, εγγεγραμμένου σε κυκλικό πλαίσιο (Ε.Μ. 2206) (ε ι κ. 3). Ύψ. 0,15, πλ. 0,15, πάχ. 0,047 μ. Ύψ. γραμμ. 0,058-0,022 μ.

Κοιμη[τή]
ριον Φ[ιλο]
ξέν[ου]

Μόλις διακρίνονται πέντε παράλληλα τμήματα από χαραγμένες ευθείες γραμμές (οδηγοί), που απέχουν μεταξύ τους περίπου 0,03 μ. και τις οποίες δεν έλαβε σοβαρά υπόψη του ο τεχνίτης της επιγραφής. Ιδιαίτερα ο τρίτος στίχος χαράσσεται αμέσως μετά το δεύτερο, χωρίς διάστιχο κενό, όπως έγινε πιο πάνω.

Το κύριο όνομα *Φιλόξενος* ήταν πολύ κοινό στην Αττική κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους[17] και έφεραν αυτό χριστιανοί, λαϊκοί[18] και επίσκοποι[19].

4. Πάνω αριστερό τμήμα ενεπίγραφης πλάκας από λευκό μάρμαρο. Στην πίσω επιφάνειά της υπάρχουν ίχνη από ασβεστοκονίαμα (Ε.Μ. 2209) (ε ι κ. 4). Ύψ. 0,096, πλ. 0,122, πάχ. 0,042 μ. Ύψ. γραμμ. 0,03-0,019 μ.

Κυμ[ητή]
ρϊον [– –]
[– – – – – – –]

Η επιγραφή είχε ασφαλώς και τρίτο τουλάχιστο στίχο, με το όνομα του νεκρού. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία πάνω στο γιώτα δύο στιγμών, φαινόμενο γνωστό από το 2ο αιώνα μ.Χ. στις αττικές επιγραφές, ενώ σπανιότερα παρουσιάζονται πάνω στο ύψιλον[20].

5. Το πάνω τμήμα ενεπίγραφης πλάκας από κυανοπράσινο μάρμαρο. Στην πίσω επιφάνειά της διατηρούνται ίχνη από ασβεστοκονίαμα (Ε.Μ. 2213) (ε ι κ. 5). Ύψ. 0,258, πλ. 0,314, πάχ. 0,021 μ. Ύψ. γραμμ. 0,04-0,025 μ.

Κυμητήριν

Ελαφρά χαραγμένο περίγραμμα σταυρού με ακανόνιστες τριγωνικές απολήξεις καταλαμβάνει σχεδόν ολόκληρη την επιφάνεια της πλάκας[21]. Στο κάτω μέρος της κάθετης κεραίας του σταυρού γίνεται προσπάθεια διαπλάτυνσής της, με σκοπό μάλλον να σχηματιστεί ένα είδος βάσης.

Ο σχετικά σπάνιος τύπος *Κυμητήριν* μας είναι γνωστός και από μερικές άλλες επιγραφές[22]. Ας υπογραμμιστεί η σκόπιμη έ-

17. IG II 4, 741, 758 κ.ά.

18. D. Pallas, Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959-1973 (1977), σ. 298. IG X 2, 1, 338.

19. M. Le Quien, Oriens Christianus, 1958, II, σ. 980.

20. Α. Σιγάλας, Ιστορία της ελληνικής γραφής, 1974, σ. 338. Σχετικά βλ. W. Larfeld, Handbuch der griechischen Epigrafik II, σ. 564. IG X 2, 1, 786 σε γιώτα και ύψιλον. B. D. Meritt, Corinth VIII (1), αρ. 170. J. H. Kent, Corinth VIII (3), αρ. 613, 729. Bees, ό.π., αρ. 44, 58. Δ. Παλλάς - Σ. Ντάντης, Επιγραφές από την Κόρινθο, ΑΕ 1977, αρ. 4, 7. Bandy, ό.π., σ. 13. Παρακάτω, επιγραφή αρ. 6. Διπλές στιγμές σε σύμφωνο βλ. IG X 2, 1, 404.

21. Πρβλ. Creaghan - Raubitschek, ό.π., αρ. 16, 19. Ανάλογα παραδείγματα απαντούν σε επιτύμβιες στήλες της Μ. Ασίας, MAMA I, 251, III, 408, IV, 101, 102 κ.ά.

22. IG X 2, 1, 366: *κοιμητήρειν*, 793 (Θεσσαλονίκη). S. Sahin, Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik, 1979, αρ. 558 (Νίκαια). Βλ. επίσης σχετικά:

Εικ. 4. Ε.Μ. 2209.

ξαρση του γράμματος ταυ που χαράσσεται στο μέσο της κάτω κεραίας του σταυρού, ψηλότερα από τα άλλα γράμματα, σαν άλλος μικρός σταυρός. Το γράμμα μι αποδίδεται σαν ένα μεγαλύτερο ήτα.

Βέβαιη πρέπει να θεωρείται η ύπαρξη δεύτερου στίχου με το όνομα του νεκρού.

6. Αριστερό μισό περίπου τμήμα ενεπίγραφης πλάκας από κυανότεφρο μάρμαρο με θραυσμένη την πάνω αριστερή γωνία. Το σωζόμενο ύψος της πλάκας πρέπει να είναι και το πραγματικό (Ε.Μ. 2216) (ε ι κ. 6). Ύψ. 0,105, πλ. 0,11, πάχ. 0,034 μ. Ύψ. γραμμ. 0,032-0,017 μ.

Κοϊμ[ητήρι]
ον Αβ[ασκάντ;]
οϋ

Η προτεινόμενη συμπλήρωση του ονόματος δεν είναι βέβαιη. Πάντως το κύριο όνομα *Ἀβάσκαντος* ήταν πολύ συνηθισμένο στην προχριστιανική Αθήνα[23], ενώ θα πρέπει να ήταν σπάνιο στους χριστιανικούς χρόνους[24]. Για τις διπλές στιγμές

Bees, ό.π., σ. 71. Με κατάληξη σε *-ιν* απαντούν και οι τύποι: *μνημόριν* (IG II² 11782) και *μημόριν* (IG X 2, 1, 332).

23. IG III, 1057, 1163, 1169 κ.ά.
24. MAMA III, 515.

Εικ. 5. Ε.Μ. 2213.

πάνω στο γιώτα και το ύψιλον, βλ. σχετικά στην επιγραφή αριθ. 4.

7. Αριστερό μισό τμήμα ενεπίγραφης πλάκας από λευκό μάρμαρο με ελλιπή τα πάνω και κάτω άκρα. Στην πίσω λεία επιφάνεια διατηρούνται υπολείμματα από ασβεστοκονίαμα (Ε.Μ. 2227) (ε ι κ. 7). Ύψ. 0,293, πλ. 0,115, πάχ. 0,032 μ. Ύψ. γραμμ. 0,034-0,021 μ.

+ Κυ[μη]
τήρι[ον]
Ἀγά[πης]

Αμυδρά διακρίνονται τέσσερις οριζόντιες χαραγές (οδηγοί), όπου ακουμπούν οι στίχοι της επιγραφής. Πάνω αριστερά μόλις διακρίνονται ακρέμονες κεραιών σταυρού, η παρουσία του οποίου πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη.

Προτείνεται η συμπλήρωση της επιγραφής με το κατεξοχήν χριστιανικό όνομα της *Ἀγάπης*, τόσο για λόγους χώρου όσο και γιατί το όνομα αυτό συναντάται σε

επιγραφές της χριστιανικής Αθήνας[25].

8. Ενεπίγραφη πλάκα από λευκό πεντελικό μάρμαρο, θραυσμένη ελαφρά στην πάνω δεξιά γωνία. Στην πίσω όψη της διακρίνονται ίχνη από ασβεστοκονίαμα (Ε.Μ. 2228) (εικ. 8). Η επιγραφή που φέρει η πλάκα ήταν γνωστή στους Creaghan και Raubitschek[26]. Ύψ. 0.197, πλ. 0.15, πάχ. 0,04-0.055 μ. Ύψ. γραμμ. 0.028-0,015 μ.

+++
Κοιμητή
ριον Ἁγα
θοκλῆ κὲ
Σωσάννας

Το κείμενο της επιγραφής επιστέφεται με ομάδα τριών σταυρών, συνηθισμένο φαινόμενο στις αττικές επιγραφές[27]. Του τρίτου

25. IG III. 3470, 3529. Creaghan - Raubitschek, ό.π., σ. 41, αρ. 8. Πρβλ. IG II-III 3, 2, 10564: *Ἀγαπίς* (Αττική, 3ος αι. μ.Χ.).

26. Ό.π., σ. 14, υποσημ. 74 με αφορμή την ύπαρξη τριών σταυρών στο πάνω μέρος της επιγραφής.

27. Σχετικά παραδείγματα βλ. Creaghan - Raubitschek, ό.π., σ. 14, 25, αρ. I, III, σ. 47, αρ. 25 (Αθήνα). Bandy, ό.π., αρ. 1, 61, 84, 102, 104 (Κρήτη). Bees, ό.π., αρ. 7 (Κόρινθος).

Εικ. 6. Ε.Μ. 2216

Εικ. 7. Ε.Μ. 2227.

σταυρού μόλις διακρίνονται ίχνη από ακρέμονες, πάνω δεξιά.

Για λόγους οικονομίας χώρου ο χαράκτης προτίμησε τη γραφή *κὲ* αντί του ορθού *καὶ* στο στίχο 3, καθώς και τη λύση του μικρού σίγμα στο τέλος του στίχου 4.

Το κύριο όνομα *Ἀγαθοκλῆς*, κοινότατο κατά τη ρωμαϊκή περίοδο στις αττικές επιγραφές[28], παρουσιάζεται επίσης σχετικά συχνά σε χριστιανικές επιγραφές του ελληνικού χώρου[29]. Η εκφορά του ονόματος σε γενική με κατάληξη *-η* αντί *-εους* δεν είναι φαινόμενο σπάνιο στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους[30]. Γνωστό, τόσο στην εθνική Αθήνα[31], όσο και στη χριστιανική[32], ήταν το αντίστοιχο θηλυκό κύριο όνομα *Ἀγαθόκλεια*. Όπως είναι γνωστό, στην Αθήνα κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους υπήρχε ναός αφιερωμένος στην τιμή της ομώνυμης αγίας[33]. Το όνομα της *Σωσάννας* διασώθηκε πάνω σε μία χριστιανική[34] και σε μία ιουδαϊκή[35] αθηναϊκή στήλη.

9. Τμήμα ενεπίγραφης πλάκας από λευκό μάρμαρο, θραυσμένο από όλες σχεδόν τις πλευρές. Πάνω από τον 1ο στίχο παρατηρείται ίχνος οριζόντιας χαραγής, υπόλειμμα ίσως από πλαίσιο τετράγωνο ή του τύπου taboula ansata που περιέβαλλε την

28. SEG 21, αρ. 392, 412, 594 κ.ά.

29. Pallas, ό.π., σ. 22 (Φωκίδα). Bandy, ό.π., αρ. 10, 95 (Κρήτη). MAMA I, 155 (Μ. Ασία). J. H. Kent, Corinth VIII (3), 531 (Κόρινθος).

30. Σχετικά βλ. Creaghan - Raubitschek, ό.π., σ. 21.

31. F. Bechter, Die attischen Frauennamen, σ. 1.

32. Σ. Κουμανούδης, Αττικής επιγραφαί επιτύμβιοι, αρ. 3593. Πρβλ. Kent, ό.π., 532. Corpus Inscriptionum Iudaicarum II, 782.

33. Creaghan - Raubitschek, ό.π., σ. 1, 39-40.

34. IG III, 3446.

35. IG III, 3452.

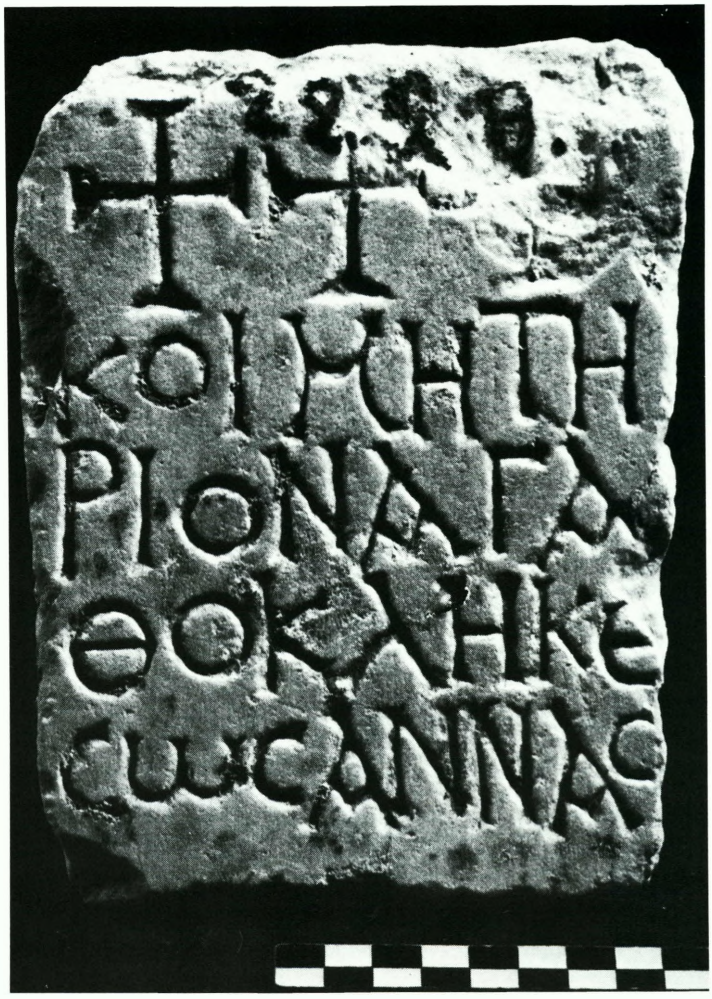

Εικ. 8. Ε.Μ. 2228.

επιγραφή (Ε.Μ. 2230) (ε ι κ. 9). Ύψ. 0,14, πλ. 0,207, πάχ. 0,039 μ. Ύψ. γραμμ. 0,035-0,013 μ.

+ Κοιμ[ητή]
ριον Ἠλ[αρί]
[ο]υ̣ κ̣ὲ̣ Ἀνα[στα]
[σίας] α̣μ̣[----]

Η επιγραφή αναφέρεται σε ταφή άνδρα και της συζύγου του. Η συμπλήρωσή της είναι πάντως αβέβαιη. Το κείμενό της εκτεινόταν στον τρίτο ή και σε τέταρτο στίχο, που πιθανώς καταλάμβανε η επαγγελματική ιδιότητα του συζύγου[36].

10. Ενεπίγραφη πλάκα από λευκό πεντελικό μάρμαρο, θραυσμένη στην πάνω ημικυκλική της απόληξη. Βρέθηκε στην τοποθεσία Χασάνι της Αττικής (Ε.Μ. 12874)

36. Πρβλ. SEG 13, 224: *Οἰκητήριον Ὀνησίμου καὶ Χρυσαμπελίδος, πλακουντα̣ρίου.*

Εικ. 9. Ε.Μ. 2230.

(εικ. 10). Ύψ. 0,40, πλ. 0,19, πάχ. 0,066 μ. Ύψ. γραμμ. 0,029-0,02 μ.

Κυμητή
ριον Θε
οδοσεί
ου

Διακρίνονται πέντε παράλληλες γραμμές (οδηγοί), που απέχουν περίπου 0,03 μ. μεταξύ τους.

Το όνομα *Θεοδόσιος* ήταν συνηθισμένο στην προχριστιανική[37], όπως και στη χριστιανική Αθήνα[38].

Αξιοσημείωτη είναι η ορθογώνια απόδοση των γραμμάτων έψιλον και σίγμα.

37. IG II 4, 377, 445, 469 κ.ά.

38. B. D. Meritt, Greek Inscriptions, Hesperia 32 (1963), σ. 56, αρ. 111. Κ. Κωνσταντόπουλος, Ανέκδοτοι επιγραφαί χριστιανικών χρόνων, Αρμονία 1 (1900), σ. 24, αρ. 7.

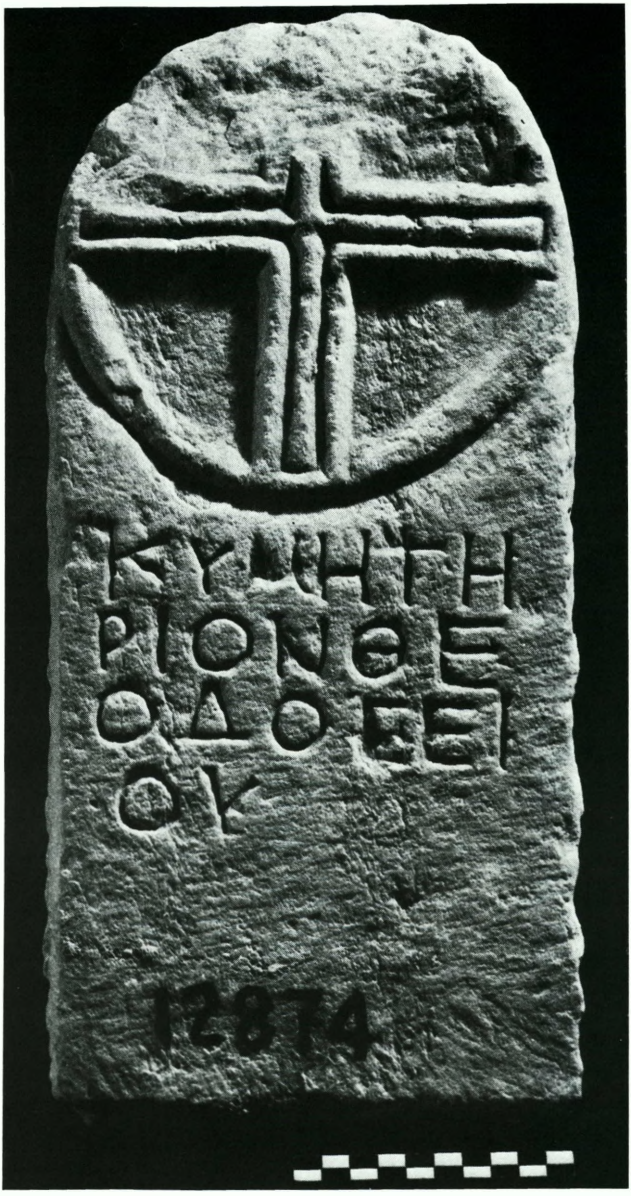

Εικ. 10. E.M. 12874.

Δεν πρέπει να διαφύγει την προσοχή μας η επιμελημένη κατασκευή του σταυρικού κοσμήματος που κατέχει το πάνω μέρος της πλάκας και σχηματίζει την ημικυκλική απόληξή της. Τόσο οι κεραίες του σταυρού όσο και η κυκλική ταινία που τον περιβάλλει είναι έξεργες με ημικυκλική διατομή[39].

39. Πρβλ. Creaghan-Raubitschek, ό.π., σ. 49, αρ. 33.

ΣΤΕΛΙΟΣ Π. ΝΤΑΝΤΗΣ

EARLY CHRISTIAN INSCRIPTIONS IN THE EPIGRAPHICAL MUSEUM OF ATHENS

Ten Early Christian grave inscriptions kept in the Epigraphical Museum of Athens are published here for the first time. With the exception of No. 1, both the time and the place of their discovery are unknown. A common feature is that all ten inscriptions are introduced by the term *κυμητήριον* customary in Athenian inscriptions of this kind.

Inscription No. 1 includes a reference to the deceased's occupation —notably that of *βακτράς*, which is unknown to us but must have been assigned to a maker of *βάκτρα* (sticks, staffs). Also noteworthy is inscription No. 2 for the three phases of its carving. Initially the tombstone was engraved with the name of *Eros*, a heathen. Later an unsuccessful attempt was made to engrave this face again with a new inscription recording that same name. Finally, an inscription was carved on the opposite side of this face with the names of Eros and of his Christian wife *Anastasia*.

In the last inscription (No. 10) we should draw attention to the carefully executed cruciform ornament which forms the semicircular finial of the grave stele.

ST. P. NTANTIS

ΤΡΕΙΣ ΣΤΑΥΡΟΣΧΗΜΟΙ ΝΑΟΙ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΒΟΝΙΤΣΑΣ*

Στην Βόνιτσα και τα περίχωρά της σώζονται δύο ναοί σχήματος ελευθέρου σταυρού, ενώ ένας τρίτος ναός, πολύ αλλοιωμένος, ανήκει πιθανότατα στον ίδιο τύπο, που γνώρισε περιορισμένη διάδοση κατά τους βυζαντινούς χρόνους και την μεταβυζαντινή περίοδο στη Δυτική Στερεά Ελλάδα[1].

* Ανακοίνωση στην «Συνάντηση Προυσού», που είχε οργανώσει η Εταιρεία Στερεοελλαδικών Μελετών στις 26-28 Ιουνίου 1981. Ελάχιστες αλλαγές έγιναν στο κείμενο, που πλουτίσθηκε με υποσημειώσεις. Τα σχέδια φιλοτέχνησε το 1971 ο αρχιτέκτων Πλούταρχος Θεοχαρίδης. Ευχαριστώ θερμά τον π. Θεόφιλο Κοσσυβάκη για την βοήθειά του κατά τις επισκέψεις μου στα μνημεία της Βόνιτσας.

1. Για τον τύπο αυτό βλ. Α. Ορλάνδου, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου, ΑΒΜΕ Ϛ΄ (1948), σ. 85-92· Ν. Μουτσοπούλου, Η Παληαχώρα της Αιγίνης, Αθήναι 1962, σ. 235-240· Π. Λ. Βοκοτοπούλου, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνος, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 107-109· P. Miljković-Pepek, L'église de la Vierge du village Teranci dans les environs de Kočani, Rayonnement Grec. Hommages à Charles Delvoye, Βρυξέλλες 1982, σ. 449-457· Β. Κατσαρού, Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων της αιτωλικής Σταμνάς

Εικ. 1. Βόνιτσα. Παναγία στο Κανάλι. Άποψη από τα ΒΑ.

Ο πρώτος από τους ναούς αυτούς βρίσκεται στους πρόποδες του λόφου, όπου υψώνεται το κάστρο της Βόνιτσας, κοντά στο Κανάλι που ενώνει την λιμνοθάλασσά της με τον Αμβρακικό, και πανηγυρίζει τα εννιάμερα της Παναγίας[2] (σχέδ. 1-2, εικ. 1-6). Μήκους 11,15 μ., μαζί με την καμπύλη αψίδα, και πλάτους 8,85 μ., είναι κτισμένος με χοντροπελεκημένους λίθους, τοποθετημένους σε στρώσεις ύψ. 0,12-0,20 μ., ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται πού και πού, στους οριζοντίους ιδίως αρμούς, κομμάτια πλίνθων ή κεράμων, πάχους περίπου 0,025, 0,035 και 0,07 μ. Οι θόλοι είναι λίθινοι. Η γένεση των καμαρών εξέχει κατά 0,05-0,10 μ. των τοίχων. Ο ογκώδης τρούλλος είναι κυλινδρικός, με κωνική στέγη. Η εγκάρσια κεραία του σταυρού είναι κατά τι βραχύτερη από την κατά μήκος (8,85 έναντι 10,10 μ.) και στενεύει ελαφρά

και ο «ανεικονικός» του διάκοσμος, Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 117-133. Για την διάδοση του τύπου στην Δυτική Στερεά πρβλ. Κ. Καλαμαρτζή-Κατσαρού, Άγνωστος βυζαντινός ναός από την Αιτωλία, ό.π., σ. 78-79.

2. Β. Κατσαρός, ό.π., σ. 120-121. Αθ. Παλιούρα, Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη μελέτη βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων, Ιωάννινα 1981, σ. 326. Οι μελέτες αυτές κυκλοφόρησαν μετά την «Συνάντηση Προυσού».

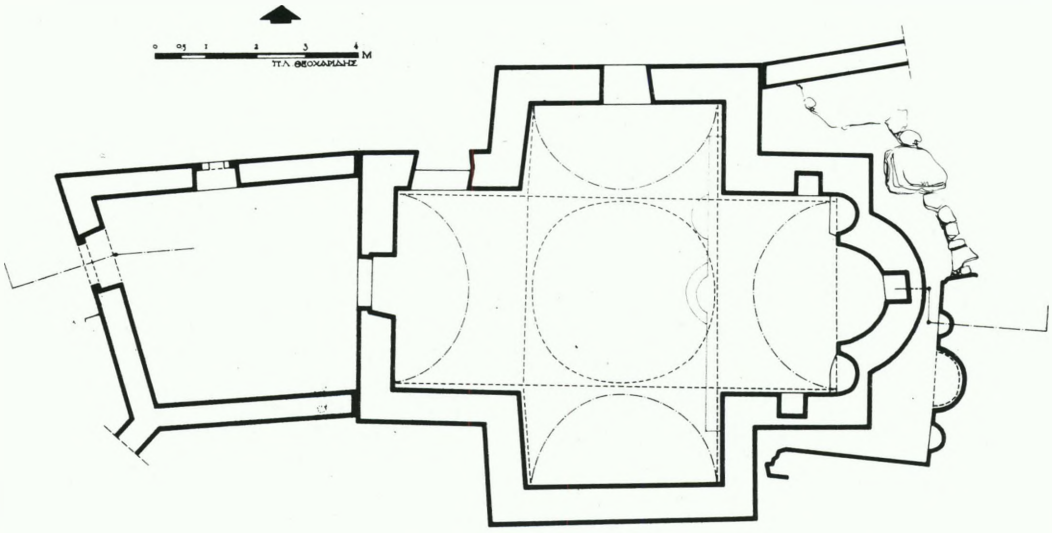

Σχέδ. 1. Βόνιτσα. Παναγία στο Κανάλι. Κάτοψη.

Εικ. 2. Βόνιτσα. Παναγία στο Κανάλι. Νότια όψη του τρούλλου.

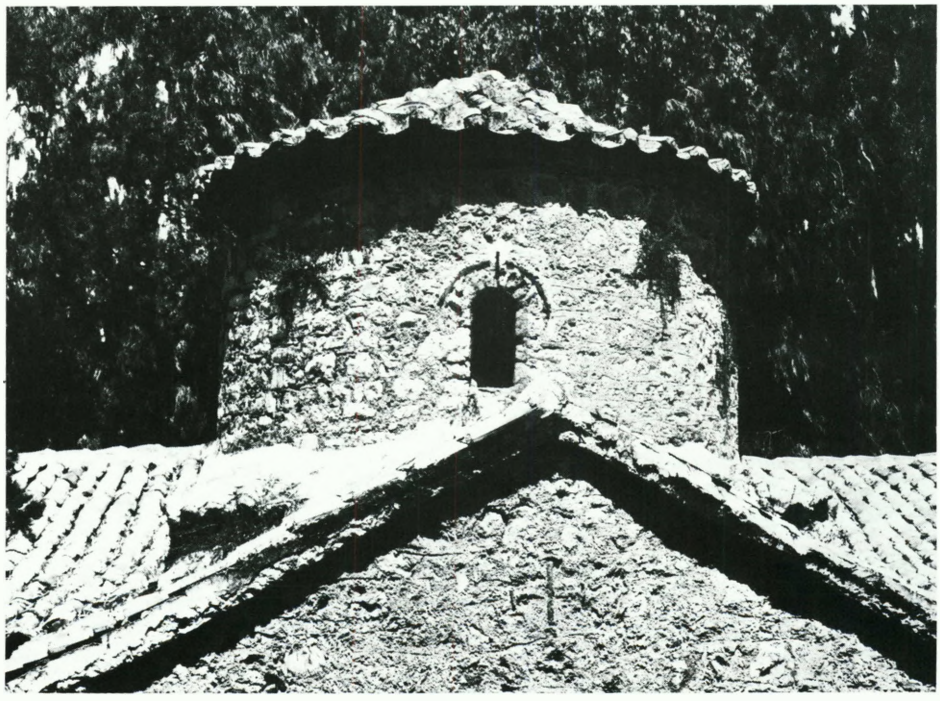

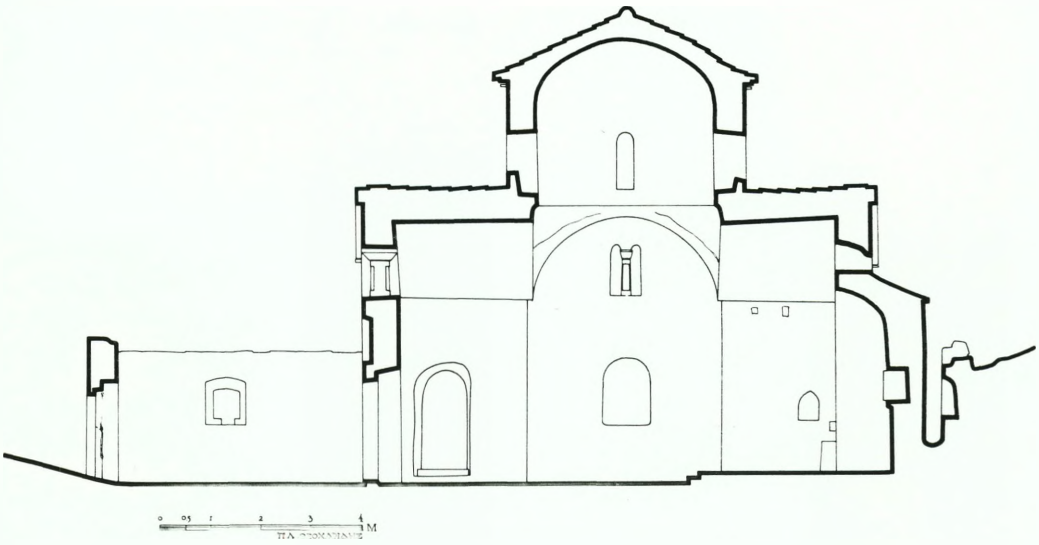

Σχέδ. 2. Βόνιτσα. Παναγία στο Κανάλι. Τομή κατά μήκος.

στα άκρα. Οι κόγχες των παραβημάτων ανοίγονται στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Στο βόρειο σκέλος του σταυρού υψώνεται κωδωνοστάσιο, ενώ δυτικά του ναού σώζονται σε αρκετό ύψος οι τοίχοι μεταγενεστέρου νάρθηκα.

Η είσοδος στο μνημείο γίνεται από δύο θύρες, που βρίσκονται στην δυτική και την βόρεια πλευρά του δυτικού σκέλους του σταυρού, πάνω από τις οποίες ανοίγονται τοξωτές κόγχες (ε ι κ. 3), βάθους αντιστοίχως 0,17 και 0,22 μ. Ο ναός φωτίζεται από σχετικά λίγα και στενά παράθυρα: από ένα δίλοβο στο τύμπανο του δυτικού και του βορείου σκέλους, ένα μονόλοβο στο ανατολικό αέτωμα, τέσσερα μονόλοβα στον τρούλλο και, τέλος, ένα μεγάλο παράθυρο στο βόρειο σκέλος, που ίσως αντικατέστησε θύρα. Παράθυρο ανοιγόταν και στην αψίδα, έχει όμως τοιχισθεί. Τα ανοίγματα είναι όλα τοξωτά. Τα τόξα είναι άλλοτε λίθινα (ανατολικό και βόρειο παρά-

Εικ. 3. Βόνιτσα. Παναγία στο Κανάλι. Λεπτομέρεια της δυτικής πλευράς.

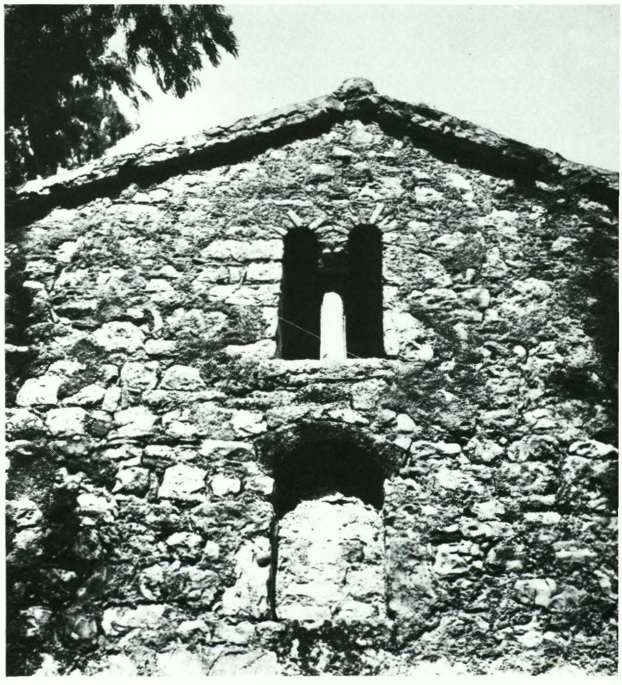

Εικ. 4. Βόνιτσα. Παναγία στο Κανάλι. Η Άκρα Ταπείνωση στην πρόθεση.

θυρο τρούλλου, κόγχες πάνω από τις θύρες) και άλλοτε πλίνθινα (δίλοβα παράθυρα βορείου και δυτικού σκέλους, νότιο και δυτικό παράθυρο τρούλλου)[3]. Τον τρούλλο και την αψίδα κοσμούν πλίνθινα οδοντωτά γείσα, ενώ στις κεραίες του σταυρού το γείσο

3. Δεν είναι σαφές από τι υλικό είναι κατασκευασμένα τα τόξα των θυρών, του κάτω παραθύρου του βορείου σκέλους και των παραθύρων της ανατολικής πλευράς, διότι καλύπτονται από νεότερα επιχρίσματα.

Εικ. 5. Βόνιτσα. Παναγία στο Κανάλι. Ο ευαγγελιστής Ιωάννης στο βορειοδυτικό λοφίο.

σχηματίζεται με χοντροπελεκημένες λίθινες πλάκες. Πλίνθινοι σταυροί είναι πακτωμένοι στα αετώματα του δυτικού, του βορείου και του νοτίου σκέλους. Στην δυτική πλευρά του βορείου σκέλους είναι εντοιχισμένος μαρμάρινος πεσσίσκος.

Μαρμάρινος αμφικιονίσκος χωρίζει τους λοβούς του παραθύρου της προσόψεως και πεσσίσκος ορθογωνίου διατομής τους λοβούς του παραθύρου του βορείου σκέλους. Και τους δύο στέφουν κολουροπυραμιδοειδή κιονόκρανα, που κοσμούνται στην εξωτερική πλευρά με ανάγλυφο ισοσκελή σταυρό.

Λείψανα μόνο του γραπτού διακόσμου σώζονται σήμερα. Το κατώτερο τμήμα των τοίχων του κυρίως ναού και ολόκληρο σχεδόν το ιερό είναι ασβεστωμένα· μόνο στην κόγχη του διακονικού σώζεται παράσταση αγενείου μετωπικού διακόνου και στην πρόθεση το αρχικό σχέδιο (sinopia) Άκρας Ταπεινώσεως, κάτω από την οποία είναι ζωγραφισμένα επτά τοξωτά διάχωρα για την αναγραφή ονομάτων (ε ι κ. 4). Ελάχιστα σπαράγματα σώζονται από τον στηθαίο Παντοκράτορα, στο κέντρο του τρούλλου. Γύρω του εικονίζονται σε δύο ζώνες προφήτες, που κρατούν ανεπτυγμένα ειλη-

Εικ. 6. Βόνιτσα. Παναγία στο Κανάλι. Οι άγιοι Δημήτριος και Σπυρίδων και αδιάγνωστος ιεράρχης.

τάρια. Την βάση του τρούλλου διατρέχει πλέγμα. Στα σφαιρικά τρίγωνα οι ευαγγελιστές εικονίζονται ενώ γράφουν, καθισμένοι μπροστά σε παλαιολογίζοντα οικοδομήματα· δίπλα τους στέκονται τα πτερωτά τους σύμβολα (ε ι κ. 5). Οι τοιχογραφίες των καμαρών και του αντιστοίχου τμήματος των τυμπάνων έχουν τελείως καταστραφεί. Όρθιοι μετωπικοί άγιοι σώζονται μέχρι την οσφύ στην εγκάρσια κεραία. Διακρίνονται η αγία Μαρίνα, που ετοιμάζεται να κτυπήσει τον Βεελζεβούλ, ο άγιος Παντελεήμων και αδιάγνωστος μάρτυς με γένια στον βόρειο τοίχο του βορείου σκέλους, ο άγιος Δημήτριος με στολή μάρτυρος, ο άγιος Σπυρίδων και αδιάγνωστος ιεράρχης στον ανατολικό τοίχο του ίδιου σκέλους (ε ι κ. 6) και, τέλος, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ο άγιος Νικόλαος και αδιάγνωστος στρατιωτικός άγιος στον ανατολικό τοίχο του νοτίου σκέλους.

Η Παναγία έχει κτισθεί στην θέση παλαιοτέρου ναΐσκου, του οποίου σώζονται ο ανατολικός και τμήμα του νοτίου τοίχου (σ χ έ δ. 1). Τρεις κόγχες ανοίγονται στον ανατολικό τοίχο του. Τα τεταρτοσφαίριά τους είναι κτισμένα με λαξευτούς θολίτες. Κοσμήτης από πλίνθους, πάχ. 0,08 μ., τονί-

ζει την γένεση του τεταρτοσφαιρίου της κεντρικής κόγχης, που διασώζει και αμυδρά λείψανα τοιχογραφιών. Εξάλλου, ο μανδρότοιχος που περιβάλλει τον ναό από τρεις πλευρές, πατάει βόρεια του σημερινού ναού, στο ύψος της αψίδας του, σε τμήμα τοίχου με μονόλοβο παράθυρο, που απολήγει σε τόξο από εισέχουσες πλίνθους (ε ι κ. 1).

Η τοιχοποιία που συναντήσαμε στην Παναγία ήταν σε χρήση όλη την βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο και δεν βοηθά στην χρονολόγηση του κτιρίου. Ογκώδεις αδιάρθρωτοι κυλινδρικοί τρούλλοι δεν ήταν σπάνιοι κατά την μέση βυζαντινή περίοδο, η ιδιότυπη όμως εξοχή των καμαρών δεν απαντά, όσο τουλάχιστον γνωρίζω, στην βυζαντινή ναοδομία, ενώ τα λίθινα τόξα, η άτεχνη κατασκευή των πλινθίνων τόξων, που δεν σχηματίζουν ημικύκλιο, και οι χονδροειδείς σταυροί των κιονοκράνων συνηγορούν για χρονολόγηση του μνημείου στον 17ο ή το αργότερο στις αρχές του 18ου αι., εποχή στην οποία χρονολογούνται και οι τοιχογραφίες του. Προς την χρονολόγηση αυτή συμφωνεί και το γεγονός ότι το σημερινό κτίσμα κατέχει την θέση ναϋδρίου, που δεν φαίνεται παλαιότερο της υστέρας βυζαντινής περιόδου.

Σε απόσταση έξι περίπου χιλιομέτρων από την Βόνιτσα, στο νότιο άκρο της λοφοσειράς που υψώνεται ανατολικά της, σώζεται άλλος ένας ναός του ίδιου τύπου, που τιμάται στην μνήμη της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και είναι γνωστός ως Παναγούλα[4] (σ χ έ δ. 3-4, ε ι κ. 7-9). Ανήκε σε μονύδριο, που διαλύθηκε λίγο μετά τον Α΄

4. Β. Κατσαρός, ό.π., σ. 120. Αθ. Παλιούρας, ό.π., σ. 327-328.

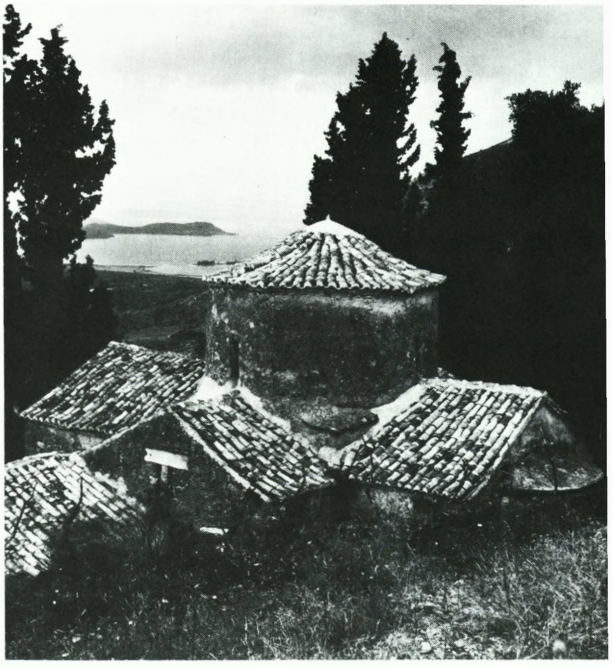

Εικ. 7. Βόνιτσα. Παναγούλα. Άποψη από τα ΝΑ. (φωτογραφία του 1967).

παγκόσμιο πόλεμο. Το κτίριο, διαστ. 12,50 ×8,70 μ., παρουσιάζει πολύ μεγάλες ομοιότητες με την Παναγία στο Κανάλι, που μόλις εξετάσαμε. Ο τρούλλος είναι και εδώ κυλινδρικός, ογκώδης, αδιάρθρωτος, με κωνική στέγη, και η αψίδα ημικυκλική. Χαμηλό κωδωνοστάσιο υψώνεται στην δυτική πλευρά του βορείου σκέλους. Μόνη σημαντική διαφορά αποτελεί η μικρή επιμήκυνση του δυτικού σκέλους του σταυρού.

Η τοιχοδομία είναι εγχώρηγη. Μία μόνο χαμηλή τοξωτή θύρα ανοίγεται στην δυτική πλευρά. Λίγα και στενά παράθυρα φωτίζουν το εσωτερικό: δύο δίλοβα ανοίγονται στα τύμπανα της εγκαρσίας κεραίας, τέσσερα μονόλοβα διατρυπούν τον τρούλλο, ενώ φωτιστική σχισμή ανοίγεται στο ανατολικό αέτωμα. Τους λοβούς των διλόβων

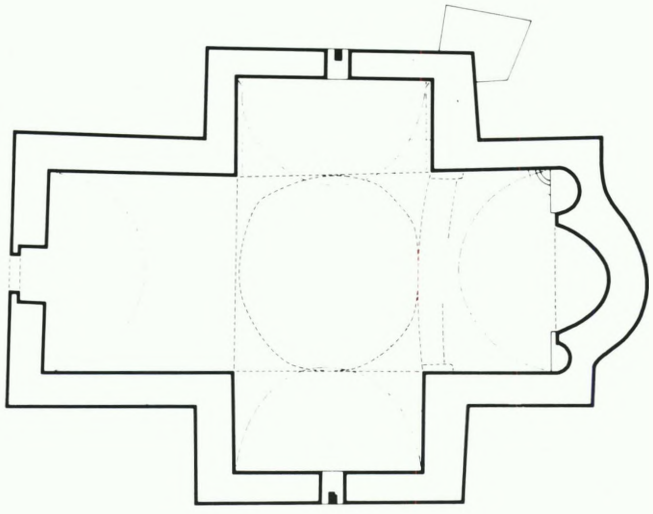

Σχέδ. 3. Βόνιτσα. Παναγούλα. Κάτοψη.

Σχέδ. 4. Βόνιτσα. Παναγούλα. Τομή κατά μήκος.

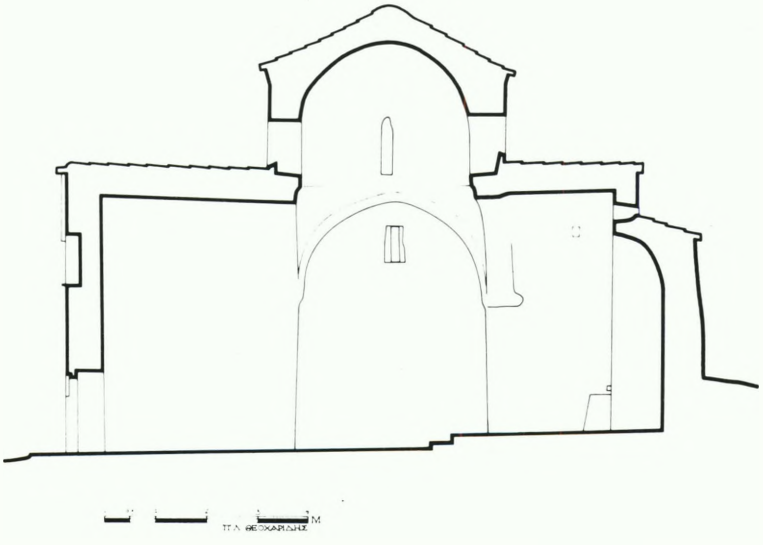

παραθύρων χωρίζουν χοντροπελεκημένοι λίθοι ορθογωνίου διατομής. Τα παράθυρα του τρούλλου απολήγουν σε λίθινα τόξα με δύο γλυφές, ενώ τα άλλα παράθυρα είναι ορθογώνια. Στο νότιο δίλοβο παράθυρο χρησιμοποιήθηκε ως υπέρθυρο μαρμάρινο μέλος, όπου είναι χαραγμένη η ακόλουθη μικρογράμματη επιγραφή των χρόνων της τουρκοκρατίας:

παρθενηως ηερομο
ναχος πτητορα [μο]
νατηριου - ετους
Μα[σ]τροπανος Μα[σ]τρο

Η επιγραφή είναι τοποθετημένη ανάποδα. Το ανώφλι τοποθετήθηκε λοιπόν εδώ σε δεύτερη χρήση, και η επιγραφή δεν αναφέρεται στην σημερινή εκκλησία. Κάτω από το δυτικό αέτωμα ανοίγεται τοξωτή κόγχη.

Ο γλυπτός διάκοσμος περιορίζεται σε τέσσερις ατέχνους αναγλύφους σταυρούς, εντοιχισμένους στην δυτική πλευρά, και σε άλλον ένα στην βόρεια πλευρά του δυτικού σκέλους, πάνω από τον οποίο υπάρχει ένα σχηματοποιημένο πουλί. Ο σταυρός στο κέντρο του δυτικού αετώματος περιβάλλεται από λόγχη και κάλαμο με σπόγγο. Πλίνθινο οδοντωτό γείσο στέφει τον τρούλλο, στην βόρεια πλευρά του οποίου είναι εντοιχισμένα δύο σκυφία.

Ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες, που έπαθαν σοβαρές ζημίες κατά τους σεισμούς του 1948 και καλύπτονται χαμηλά από ασβεστόχρισμα. Όπως διδάσκει η κτιτορική επιγραφή, που σώζεται σε κακή κατάσταση πάνω από την θύρα, ο ναός κτίσθηκε και ιστορήθηκε το 1726, επί μητροπολίτου Ναυπάκτου και Άρτης Ιωαννικίου. Ζωγράφοι ήταν ο Αλέξιος Σαμαράς από τον Αετό της Ακαρνανίας και ο Αναγνώστης από τα Άγραφα, του οποίου το όνομα αρχίζει με τα γράμματα *Στ*[5].

Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας εικονίζεται η Θεοτόκος δεομένη, με τον Χριστό σε μετάλλιο μπροστά στο στήθος· την πλαισιώνουν οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ σε μετάλλια. Χαμηλότερα παριστάνεται η Μετάληψη και η Μετάδοση και στην κατωτάτη ζώνη έξι συλλειτουργούντες ιεράρχες. Το μέτωπο του ανατολικού

Εικ. 8. Βόνιτσα. Παναγούλα. Άποψη από τα ΝΔ. (φωτογραφία του 1967).

5. Την επιγραφή δημοσίευσε και σχολίασε ο Β. Κατσαρός (Η κτητορική επιγραφή του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην περιοχή Αμαδερός της Βόνιτσας, Ελληνικά 30 (1977-78), σ. 424-433, εικ. 2, σχέδ. 1). Στην μεταγραφή της επιγραφής τα γράμματα που λείπουν περικλείονται από παρενθέσεις αντί για αγκύλες. Πρβλ. και Α. Τσοπανάκη, Γλωσσική σημείωση, Ελληνικά 31 (1979), σ. 502-503.

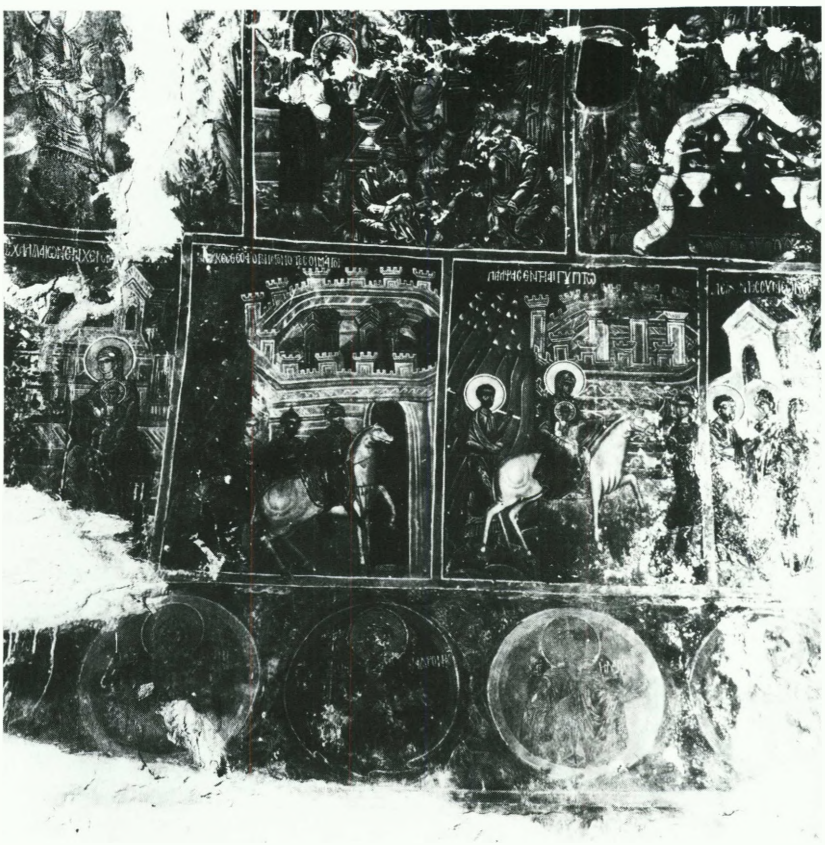

Εικ. 9. Βόνιτσα. Παναγούλα. Οίκοι του Ακαθίστου Ύμνου και στηθάρια αγίων.

τοίχου διαιρείται σε τέσσερις ζώνες. Την ανωτάτη καταλαμβάνει η Ανάληψη, την αμέσως κατωτέρα η Θεία Λειτουργία —που συνεχίζεται και στους πλαγίους τοίχους του Ιερού Βήματος—, την τρίτη στηθάρια αγίων και την κατωτέρα άγιοι διάκονοι. Στην κόγχη της προθέσεως εικονίζεται η Άκρα Ταπείνωση· τον Χριστό πλαισιώνουν η Θεοτόκος και ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος.

Το κέντρο του τρούλλου καταλαμβάνει ο Χριστός Παντοκράτωρ, που περιστοιχίζεται από αγγέλους, εξαπτέρυγα και τροχούς. Μεταξύ των παραθύρων στέκονται δεκαέξι προφήτες, που κρατούν ανοικτά ειλητάρια. Στα λοφία εικονίζονται οι ευαγγελιστές, καθισμένοι μπροστά σε παλαιολογίζοντα αρχιτεκτονήματα.

Ο διάκοσμος των κεραιών του σταυρού διαιρείται σε έξι ζώνες. Η κατωτέρα μιμείται ορθομαρμάρωση. Στην δεύτερη είναι ζωγραφισμένοι ολόσωμοι άγιοι, στην τρίτη στηθάρια αγίων, στην τετάρτη οι Οίκοι του Ακαθίστου Ύμνου (ε ι κ. 9), η Θεία Λειτουργία στο ανατολικό σκέλος και η Ιστορία των Πρωτοπλάστων στο τύμπανο

και τον ανατολικό τοίχο του βορείου σκέλους. Στην πέμπτη ζώνη εικονίζονται οι τάξεις των Ασωμάτων στο Ιερό Βήμα, η Θυσία του Αβραάμ και σκηνές του Βίου της Θεοτόκου στο βόρειο σκέλος, και σκηνές του Χριστολογικού κύκλου στο νότιο και στο δυτικό σκέλος. Στο κλειδί, τέλος, των καμαρών παριστάνονται στο μεν Ιερό Βήμα η αγία Τριάς, στην εγκάρσια καμάρα ο Νώε, ο Μελχισεδέκ και άλλες δύο αδιάγνωστες μορφές σε στηθάρια, στο δε δυτικό σκέλος τρεις μορφές του Χριστού μέσα σε μετάλλια. Σώζονται ο Εμμανουήλ στο κέντρο και ο Μεγάλης Βουλής Άγγελος στο δυτικό άκρο.

Οι σκηνές χωρίζονται με κόκκινες ταινίες. Οι μορφές, ανέκφραστες, είναι ζωγραφισμένες σε μικρή κλίμακα, το πλάσιμο είναι σκληρό, ο κάμπος μαύρος. Τα στηθάρια προβάλλονται πάνω σε φυτικό διάκοσμο.

Τρίτος σταυρόσχημος ναός, που τιμάται στο όνομα της Αγίας Σοφίας, βρίσκεται μέσα στο κάστρο της Βόνιτσας[6] (σ χ έ δ. 5-6, ε ι κ. 10). Εξωτερικά το κτίριο, που έχει σχήμα ακανονίστου επταπλεύρου και στεγάζεται με πυραμιδοειδή κεραμοσκεπή στέγη, δεν δίνει διόλου την εντύπωση εκκλησίας. Εσωτερικά έχει σχήμα ελευθέρου σταυρού, με τρούλλο που υψώνεται στην διασταύρωση των κεραιών, αψίδα στο ανατολικό σκέλος και δύο μικρές κόγχες που εγγράφονται στην ανατολική πλευρά της εγκαρσίας κεραίας. Η εγκάρσια κεραία είναι πλατύτερη από την κατά μήκος (περ. 2,5 έναντι 3 μ.). Το τύμπανο του τρούλλου έχει εσωτερικά σε τομή σχήμα ορθογωνίου με καμπύλες γωνίες. Ο θόλος του δεν σώζεται· στην θέση του κατασκευάσθηκε οριζόντια οροφή. Τα τόξα μετώπου των καμαρών εισέχουν κατά 0,10 μ. περίπου. Λοξότμητοι κοσμήτες τονίζουν την γένεση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας στα δύο άκρα του, τα οποία επίσης εισέχουν.

Το δυτικό σκέλος είναι επιμηκυσμένο και κάμπτεται προς νότο, όπου ανοίγεται η μοναδική θύρα. Όπως δηλώνει και το υπερβολικό πάχος των τοίχων, που κυμαίνεται μεταξύ 1,40 και 3,30 μ., η σημερινή μορφή του κτιρίου οφείλεται σε μεταγενέστερες μετασκευές, που αλλοίωσαν τελείως την εξωτερική του εμφάνιση και έγιναν για να μετατραπεί σε πυριτιδαποθήκη[7]. Το δυτικό σκέλος ήταν αρχικά πολύ βραχύτερο· η προσθήκη είναι χαμηλότερη και ο άξονάς της έχει διαφορετική κατεύθυνση. Στην αρχική φάση ανήκει πιθανότατα το δίλοβο παράθυρο, που ανοίγεται στο τύμπανο του βορείου σκέλους του σταυρού. Οι λοβοί χωρίζονται με αρράβδωτο κιονίσκο, του οποίου το κολουροπυραμιδοειδές κιονόκρανο είναι ακόσμητο. Το μήκος του κιονοκράνου (0,60 μ.) αντιστοιχεί στο αρχικό

6. Β. Κατσαρός, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 120.

7. Ο κ. Ν. Μοσχονάς έκανε στην «Συνάντηση Προυσού» ανακοίνωση για έναν βενετικό χειρόγραφο χάρτη της Λευκάδας και του Αμβρακικού, που φιλοτέχνησε ο Girolamo Delanges το 1757. Στο υπόμνημα του χάρτη αναφέρονται δύο παλιές ορθόδοξες εκκλησίες μέσα στο κάστρο της Βόνιτσας, από τις οποίες η μία είχε διασκευασθεί σε πυριτιδαποθήκη και η άλλη σε στέρνα. Η εκκλησία που είχε μετατραπεί σε πυριτιδαποθήκη είναι προφανώς η Αγία Σοφία. Ευχαριστώ τον κ. Μοσχονά, που μου έδωσε τις σχετικές πληροφορίες. Για τον χάρτη του Delanges βλ. Ν. Γ. Μοσχονά, Χειρόγραφος τοπογραφικός χάρτης Λευκάδας και Αμβρακικού του 18ου αιώνα στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη Βενετίας (Πρόδρομη ανακοίνωση), Πρακτικά του Δ΄ Πανιονίου Συνεδρίου, Α΄, Κέρκυρα 1980, σ. 274-279.

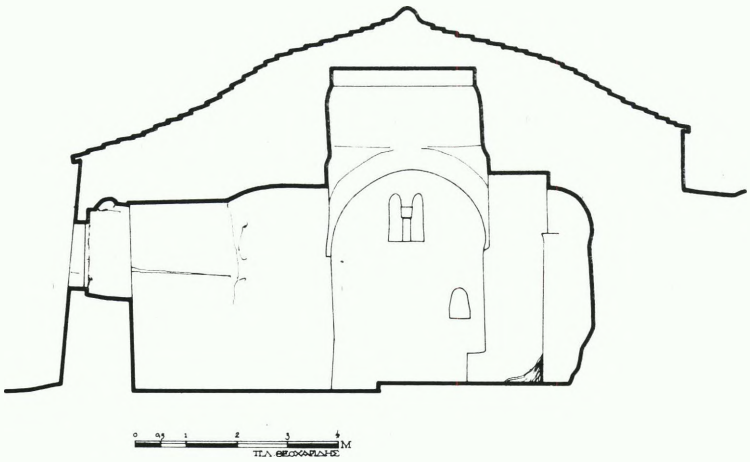

Σχέδ. 5. Βόνιτσα. Αγία Σοφία. Κάτοψη.

Σχέδ. 6. Βόνιτσα. Αγία Σοφία. Τομή κατά μήκος.

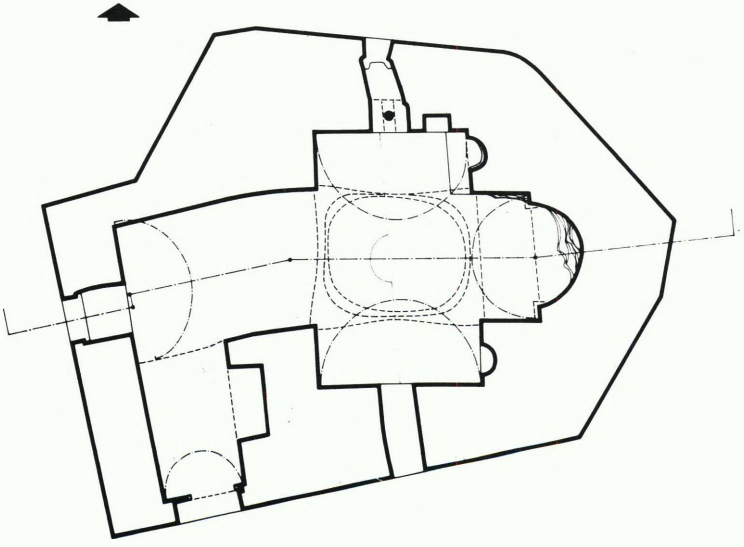

Εικ. 10. Βόνιτσα. Αγία Σοφία. Άποψη από τα ΝΔ.

πάχος των τοίχων. Ο αρχικός ναός θα είχε μήκος περίπου 8 και πλάτος 6,20 μ.

Η Αγία Σοφία ανήκει στον τύπο του ελευθέρου σταυρού ή στην παραλλαγή των σταυροειδών εγγεγραμμένων, όπου τα γωνιαία διαμερίσματα είναι γεμισμένα με τοιχοποιία[8]. Θεωρώ την πρώτη λύση πιθανότερη, διότι ναοί της δεύτερης κατηγορίας δεν έχουν, όσο ξέρω, επισημανθεί στην Δυτική Ελλάδα και διότι κόγχες που διαρθρώνουν την εγκάρσια κεραία είναι γνωστές σε ναούς σχήματος ελευθέρου σταυρού, και όχι στην παραλλαγή των σταυροειδών εγγεγραμμένων που ανέφερα[9].

Η τοιχοποιία του αρχικού ναού δεν είναι ορατή. Εσωτερικά το κτίριο είναι ασβεστόχριστο. Η έλλειψη μορφολογικών στοιχείων, γραπτού και γλυπτού διακόσμου, δυσχεραίνει την χρονολόγηση του μνημείου. Οι κόγχες της εγκαρσίας κεραίας και η υποχώρηση των τόξων μετώπου των καμαρών του σταυρού απαντούν σχεδόν αποκλειστικά σε ναούς που χρονολογούνται πριν από την Άλωση[10], ενώ το ακανό-

8. Για την παραλλαγή αυτή βλ. λ.χ. Α. Ορλάνδον, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 84-85.

9. Για τις κόγχες αυτές βλ. Π. Λ. Βοκοτόπουλον, ό.π., σ. 108-109.

10. Βλ. αυτ., σ. 159.

νιστο σχήμα του τυμπάνου του τρούλλου προσιδιάζει σε μνημεία της μέσης βυζαντινής περιόδου[11]. Με βάση αυτές τις πενιχρές ενδείξεις θα χρονολογούσα την Αγία Σοφία, μέχρις αποδείξεως του εναντίου, στην μέση βυζαντινή περίοδο[12].

Με την Αγία Σοφία προστίθεται άλλο ένα μνημείο των βυζαντινών χρόνων στα ήδη γνωστά του τύπου αυτού στην Δυτική Στερεά Ελλάδα. Όσον αφορά στους μεταγενεστέρους ναούς της Παναγίας και της Παναγούλας, είναι αξιοπαρατήρητο, ότι ενώ τουλάχιστον ο ένας από αυτούς, αν όχι και οι δύο, κτίσθηκε κατά την περίοδο της ενετοκρατίας στην Βόνιτσα, ακολουθεί την τοπική αρχιτεκτονική παράδοση και δεν επηρεάσθηκε από την ναοδομία της ενετοκρατουμένης Επτανήσου, όπως συνέβη στην Πρέβεζα ή την Πάργα, όπου, στα χρόνια της ενετικής κυριαρχίας, οικοδομούνται αποκλειστικά μονόκλιτες ξυλόστεγες βασιλικές επτανησιακού τύπου.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

11. Πρβλ. αυτ., σ. 156.

12. Η Βόνιτσα μνημονεύεται για πρώτη φορά στην Διατύπωση του Λέοντος του Σοφού, του 901/2. Για την μεσαιωνική ιστορία του οικισμού βλ. P. Soustal-J. Koder, Nikopolis und Kephallenia, Βιέννη 1981 (Tabula Imperii Byzantini, 3), σ. 128-129, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία και χρονολόγηση της Αγίας Σοφίας στους νεότερους χρόνους.

THREE CROSS-SHAPED CHURCHES IN THE REGION OF VONITSA

Three cross-shaped churches are preserved in the small town of Vonitsa, in Acarnania, and in its vicinity. The first, named after the Panayia (Virgin Mary) is situated between the mediaeval castle and the lagoon, on the western outskirts of the town (plans 1-2, figs. 1-6). Both the church and the frescoes which are preserved in a poor state in its interior belong to the 17th or early 18th cent. The church is built on the site of an older one, whose apses are visible east of the present building.

The second church, known as the Panaghoula, is located 6 km. to the south-east (plans 3-4, figs. 7-9). It is the only preserved building of a small monastery, and is very similar to the Panayia. According to an inscription, it was built and decorated with frescoes in 1726; the painters were Alexios Samaras, from the village of Aetos in Acarnania, and a certain Anagnostes from the region of Agrapha.

The third church, known to-day as Saint Sophia, stands within the castle of Vonitsa (plans 5-6, fig. 10). Its appearance was radically altered when it was converted into a powder-magazine. No frescoes are visible, as the interior is whitewashed. Saint Sophia may be tentatively dated to the middle Byzantine period. It was transformed into a powder-magazine before 1757.

P. L. VOCOTOPOULOS

ΠΓ ΑΓΓΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΛΑΚΟΝΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΤΡΙΑΣ

Το Μάιο του 1980 στη θέση «Καμάρα» Μαλακόντα, 4 χλμ. ΒΔ. της Ερέτριας, κατά τις εργασίες ισοπέδωσης αγρού ιδιοκτησίας Γ. Πετρογιάννη, βρέθηκαν και παραδόθηκαν στο Μουσείο της Ερέτριας από το Ν. Μπασινά δύο ακέραια αγγεία που προέρχονταν από καταστραμμένους τάφους[1].

1. Ακέραιο αγγείο, ύψ. 0,078, διαμ. χειλ. 0,125 μ. (αρ. ευρ. Μ. Ερετρίας 13123), ασυνήθιστου σχήματος, που θα μπορούσε να ονομαστεί «αβαθής λεκανίδα με πόδι κωνικό» (σχέδ. 1, εικ. 1). Φέρει δύο οριζόντιες κυλινδρικές λαβές στο ύψος του ώμου, που συνεχίζουν λοξά προς τα πάνω και έξω το περίγραμμα της κοιλιάς. Ο στενός ώμος κάμπτεται απότομα προς το εσωτερικό του αγγείου και καταλήγει σε χαμηλό, σχεδόν κατακόρυφο περιχείλωμα, λοξότμητο εσωτερικά. Είναι πιθανό να έφερε αρχικά και πώμα. Εξωτερικά και εσωτερικά καλύπτεται από καστανό, εξίτηλο σε πολλά σημεία, βερνίκι· το εσωτερικό του κώνου της βάσης είναι άβαφο, καθώς άβαφη είναι και ζώνη, πλ. 0,01 μ., μεταξύ των λαβών, που φέρει διακόσμηση από απλές κατακόρυφες καστανές γραμμές με ελαφρά προς τα δεξιά κλίση. Άβαφη παραμένει και η ράχη των λαβών.

2. Ακέραιος κάλαθος, ύψ. 0,069, διαμ. βάσης 0,05, διαμ. χείλους εξωτ. 0,13 μ. (αρ. ευρ. 13124). Φέρει δύο οπές ανάρτησης κάτω από το χείλος. Καλύπτεται ολόκληρος, μέσα κι έξω, από το ίδιο καστανό, εξίτηλο βερνίκι. Εξαιρείται και παραμένει άβαφος ο δίσκος της βάσης και η στενή οριζόντια επιφάνεια του χείλους, που κοσμείται από πέντε ομάδες εφτά εγκάρσιων ραβδιών, γραμμένων με πολλαπλό χρωστήρα. Γύρω στον κορμό του αγγείου πέντε επάλληλες σειρές με εμπίεστα τυφλά τρίγωνα (σχέδ. 1, εικ. 2).

Το σχήμα της λεκανίδας είναι, όπως σημειώσαμε, ασυνήθιστο, σπάνιο για την εποχή, η διαμόρφωση μάλιστα ώμου και χείλους, που απαντά συνήθως σε κρατήρες και σκύφους, κανθάρους και κύπελλα, το καθιστά μοναδικό. Στο γειτονικό Λευκαντί απαντούν δύο μόνο παραπλήσιου σχήματος αγγεία, που ο Desborough κατατάσσει στην κατηγορία των Shallow Bowls[2] και τα χρονολογεί στη Μέση Πρωτογεωμετρική περίοδο. Εμφανίζουν ωστόσο ουσιώδεις μορφολογικές διαφορές σε σχέση με το δικό μας: οι λαβές τους είναι ταινιωτές, ενώ η κοιλιά μεταβαίνει υπό γωνία σχεδόν κατακόρυφα προς το χείλος, που νεύει προς τα έξω. Μόνο ως προς τη γενική εντύπωση του σχήματος και το σύστημα της διακόσμησης (εξαιρεμένη ζώνη με γραμμικό κόσμημα σε σκουρόχρωμο κάμπο) μπορούν να παραβληθούν με το ερετριακό αγγείο.

Για αποτελεσματικότερη σύγκριση προσφέρονται δύο «βραχύπεζαι κύλικες», όπως τις αποκαλεί ο Ν. Βερδελής, που βρέθηκαν σε ΠΓ τάφο στο Καπακλί του Βόλου (περιοχή Ιωλκού), ιδιαίτερα η αρ. 139[3]. Ο

1. Ευχαριστώ θερμά την πρώην Έφορο Αρχαιοτήτων Εύβοιας Έβη Τουλούπα, που μου παραχώρησε τη δημοσίευσή τους.

2. Lefkandi I, Οξφόρδη 1981-82, σ. 303, εικ. 9 Β, πίν. 97, 18. 1. 210 a, 106, 51. 4. 210 b.

3. Ν. Βερδελής, Ο ΠΓ ρυθμός της Θεσσαλίας, Βιβλ. Αρχ. Ετ. 42, Αθήνα 1958, σ. 37 κ.ε., πίν. 12, αρ. 139, 140.

Εικ. 1. Πρωτογεωμετρική λεκανίδα με πόδι αρ. 13123 (φωτ. Β. Σταματόπουλου).

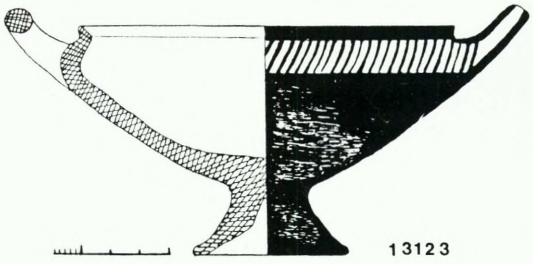

Εικ. 2. Πρωτογεωμετρικός κάλαθος αρ. 13124 (φωτ. Β. Σταματόπουλου).

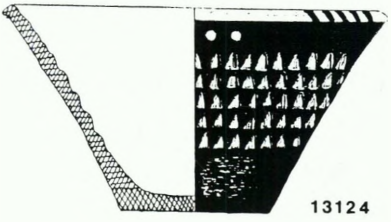

Σχέδ. 1. Ο κάλαθος και η λεκανίδα σε όψη και τομή (σχέδ. Ε. Λεμπιδάκη).

κορμός όμως των θεσσαλικών παραδειγμάτων είναι βαθύτερος του ερετριακού, η ιδιομορφία του περιχειλώματος απουσιάζει, ενώ η εξαιρεμένη ζώνη φέρει οριζόντιες ευθείες ή κυματοειδείς γραμμές. Η ερετριακή λεκανίδα φαίνεται ν' αποτελεί τοπική παραλλαγή, νεότερη του θεσσαλικού σχήματος, το οποίο χρονολογείται στην Ύστερη Πρωτογεωμετρική φάση, γύρω στο 900 π.Χ. σε απόλυτη τιμή. Είναι φυσικά πολύ νεότερη και από τα λευκαντιώτικα παραπλήσια παραδείγματα.

Μ' αυτά τα δεδομένα θα χρονολογούσαμε τη λεκανίδα μας γύρω στα 875-850 π.Χ. Η εκτίμησή μας είναι κατανάγκη υποκειμενική, μια και το αγγείο προέρχεται από νέα, ανεξερεύνητη θέση και παρουσιάζει τις ιδιομορφίες ενός περιθωριακού συντηρητικού εργαστηρίου. Συστηματική έρευνα της περιοχής και πλουσιότερο υλικό θα ανεβάσουν ή θα κατεβάσουν ελαφρά τα χρονικά μας όρια.

Ο κάλαθος είναι σχήμα κοινό για την εποχή και πολύ αγαπητό, ιδιαίτερα στο Λευκαντί, απ' όπου προέρχονται περισσότερα από εκατό παραδείγματα με γραπτή, εμπίεστη ή διάτρητη διακόσμηση[4]. Μπο-

4. Lefkandi, ό.π., σ. 304 κ.ε., εικ. 10.

ρει να συγκριθεί με τον κάλαθο από τον τάφο 4 (του 1982) της συστάδας στην Τούμπα του Λευκαντί[5], που χρονολογείται στην Ύστερη Πρωτογεωμετρική-Υποπρωτογεωμετρική περίοδο, καθώς και μ' έναν ακόμη από τον τάφο XII της Ιωλκού[6], λίγο πιο χαμηλό και με τρεις μόνο σειρές από εμπίεστα τρίγωνα.

Η χρονολόγηση του κάλαθου συμφωνεί μ' εκείνη της λεκανίδας, γεγονός που μας επιτρέπει να θεωρήσουμε και τα δύο αγγεία κτερίσματα του ίδιου τάφου, πιθανώς γυναίκας[7].

Σημαντική τέλος είναι η μαρτυρία των αγγείων αυτών για την παρουσία ενός επιπλέον οικισμού της Ύστερης Πρωτογεωμετρικής φάσης, περιορισμένης έστω έκτασης, ανάμεσα στο Λευκαντί και την Ερέτρια[8], της οποίας η νέα ίδρυση, ύστερα από την εγκατάλειψη της θέσης στα Ύστερα Μυκηναϊκά χρόνια, ανάγεται στην περίοδο ακριβώς αυτή[9].

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

5. BSA 77 (1982), σ. 231, πίν. 21.

6. ΠΑΕ 1960, πίν. 37 α-β, 38.

7. Κάλαθοι απαντούν συνήθως σε τάφους γυναικών: Hesperia 37, σ. 98 κ.ε.

8. Υπάρχουν ενδείξεις ότι πρέπει να αναμένουμε την εύρεση και περισσοτέρων.

9. Σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα ανασκαφικά δεδομένα. Βλ. ΠΑΕ 1982, σ. 168, σημ. 2.

TWO PG VASES FROM MALAKONDA NEAR ERETRIA

In 1981 two Sub-Protogeometric vases were found by accident in the field of Petroyiannis at Malakonda about 4 km NW of Eretria:

1. a shallow bowl with conical foot, incurved shoulder and low straight lip; monochrome except for a reserved band between the handles including a simple design of vertical parallel lines.

2. a kalathos with impressed triangles in five tiers and sets of bars on the reserved lip surface.

The vases probably come from a woman's burial, as the kalathos indicates, and seem to be products of a local workshop influenced by the contemporary major centers, esp. Lefkandi. The bowl is rather unique in form and decoration and has no close parallels; it is comparable to some slightly earlier examples of similar but not identical form and decoration from the cemeteries of Iolkos (Kapakli) in Thessaly and of Lefkandi.

Kalathoi with impressed triangles are very popular grave offerings at Lefkandi in LPG and SPG I contexts; parallels are also found in Skyros and Iolkos.

The existence of a LPG-SPG I cemetery certainly associated with a settlement (though rather contracted in size) between Lefkandi and Eretria and very close to the latter is of special interest.

Eretria itself, according to recent finds, seems to have been founded at about this date (9th c. B.C.).

PETROS G. THEMELIS

Fig. 1. The area of the classical naos, including the two parallel stylobate foundations for inner colonnades in the archaic temple.

THE ARCHAIC TEMPLE OF ATHENA ALEA AT TEGEA

In his description of the sanctuary for Athena Alea at Tegea (VIII. 45-47), Pausanias includes a mention of an archaic temple destroyed by fire in 395 B.C. and replaced some time afterwards by the famous temple constructed by Skopas[1]. The old cult-statue by the late archaic sculptor Endoios survived the fire and was still used in the later temple, so the destruction can hardly have been total. It seems probable that the statue was sheltered in a makeshift repair of the old building in the decades which elapsed before the construction of the new building was begun.

It would under these circumstances be surprising if no traces of the old building could be identified on the site of the new one,

1. Paus. VIII. 45, 4. The date of the classical temple has recently been discussed by A. F. Stewart, Skopas of Paros (New Jersey 1977), pp. 67-69.

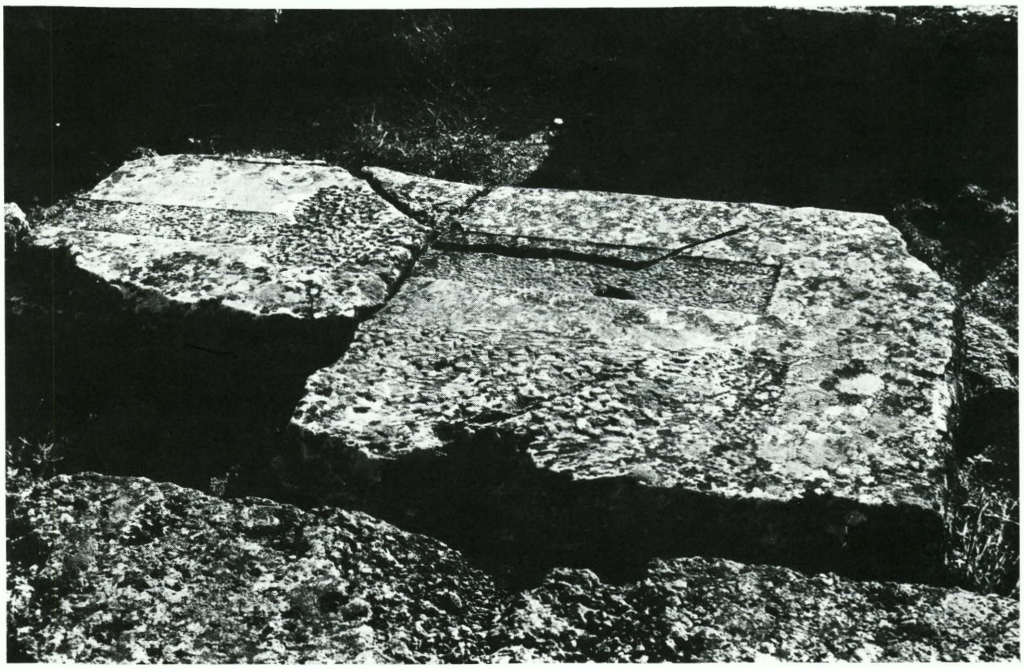

Fig. 2. The preserved marble blocks from the toichobate at the rear corner of the archaic cella.

as the French publication by Ch. Dugas and M. Clemmensen concluded[2]. They suggested that the extensive foundations of the classical temple precisely had covered all traces of the preceding building, a possibility which can hardly be disproved. It fails, however, to explain one point. The classical temple had no inner columns in the naos —only decorative half-columns at the walls—, but an archaic building of such dimensions could hardly be conceived without such inner columns. Traces of these colonnades would presumably be found, since no classical foundations ever replaced them.

Architectural remains not belonging to the classical temple have actually been discovered in the area of the cella (fig. 1). They consist of two narrow, parallel foundations through the classical naos and pronaos, and of two transverse foundations just in front of the classical pronaos and opisthodome. Seen together they give the shape of a rectangular building slightly longer than, but narrower than, the classical cella. Two blocks from the floor level, apparently carrying a wall, are preserved at the NW corner (fig. 2), and the foundations in the area of the naos carry four blocks from two parallel stylobates, with clear markings for columns (fig. 3). These blocks, all of local Doliana marble,

2. Ch. Dugas, Le sanctuaire d'Aléa Athéna à Tégée avant le IVe siècle, BCH 45 (1921), p. 336.

rest on a single layer of fairly large, but irregularly carved conglomerate blocks. The lower parts of the foundations consist of open trenches filled with uncarved fieldstones of different types.

The French excavators explained these remains as traces of a Byzantine church, built on the foundations of the destroyed, classical temple some time in the Middle Ages[3]. There is, however, no real evidence for this theory; there are no traces of such a church on the classical foundations themselves, and no indication of an apsis. An archaic date for these remains has occasionally been suggested, most emphatically by H. Schleif[4], who observed small, rectangular and trapezoid markings on the stylobate blocks at the circular, recessed fields for the columns and compared them with similar markings on the stylobates of the Heraion at Olympia, used as a help for raising wooden columns. The conclusion is proved by a large marble block, worked in precisely the same way as the preserved stylobate blocks, used as building material in the classical foundation just as a number of smaller marble —and limestone— blocks generally thought to come from the old temple (f i g. 4).

3. Ch. Dugas - J. Berchmans - M. Clemmensen, Le sanctuaire d'Aléa Athéna à Tégée (Paris 1924), pp. 11-13.

4. W. Dörpfeld, Alt-Olympia I (Berlin 1935), p. 182.

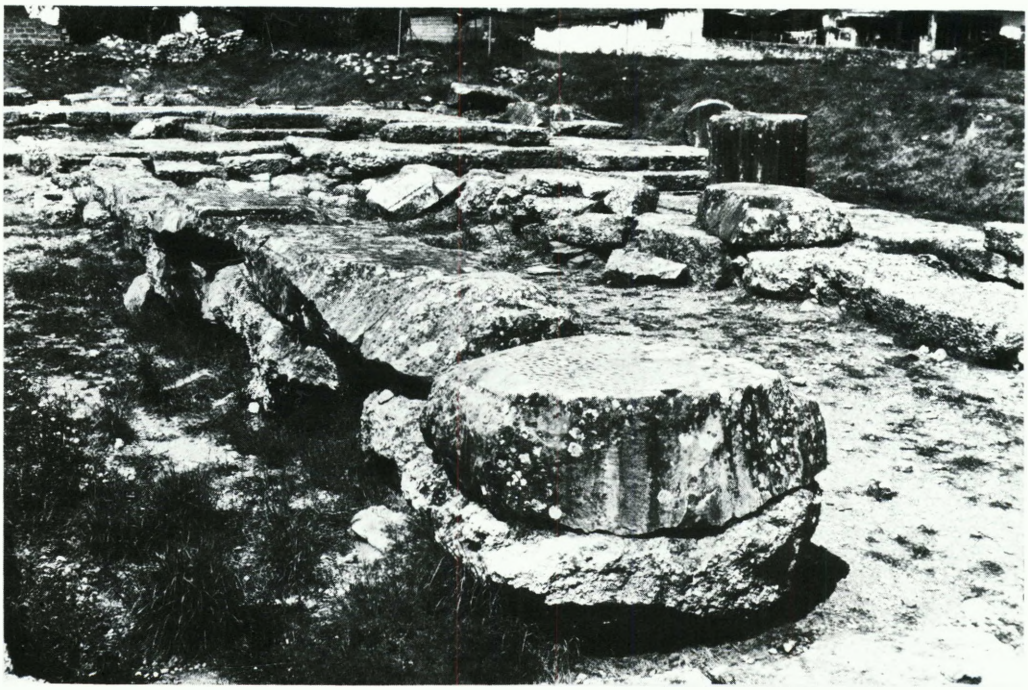

Fig. 3. Preserved blocks from the inner stylobates, with markings for columns.

My recent study of this building, concluded in May 1983 with a precision survey, has yielded material for a fairly precise reconstruction and dating of the archaic temple (f i g. 5)[5].

The preserved remains are all connected with a cella building, probably with a distyle pronaos in the eastern end, with a naos divided by the two inner colonnades in a nave and two aisles, and with a closed adyton in the western end. The dimensions in the toichobate can be fairly precisely established as *c.* 10.50 × 38.30 m. The position of the NW corner of the building is indicated by the anathyrosis markings on the two preserved toichobate blocks (f i g. 2), and admits a calculation of its width in the walls between 9.96 m. and 10.09 m. The length can be presumed between 37.50 and 37.80 m. The cella building seems to have precisely the same proportion as in the Heraion at Olympia, 4:15.

The anathyrosis markings on the toichobate are clearly for orthostate blocks, while the more roughly finished surface behind them most probably carried a wall of mud-

5. I owe particular thanks to the two successive Ephors of Antiquities of Laconia and Arcadia, G. Steinhauer and Th. Spyropoulos, and to the director of the Swedish Institute in Athens, Dr. Robin Hägg, for assistance and encouragement during this work. The survey in 1983 was made possible by a grant from the Norwegian Research Council and was carried out by two Norwegian architects, D. I. Sonerud and Sv. Svendsen. A full publication is to appear elsewhere.

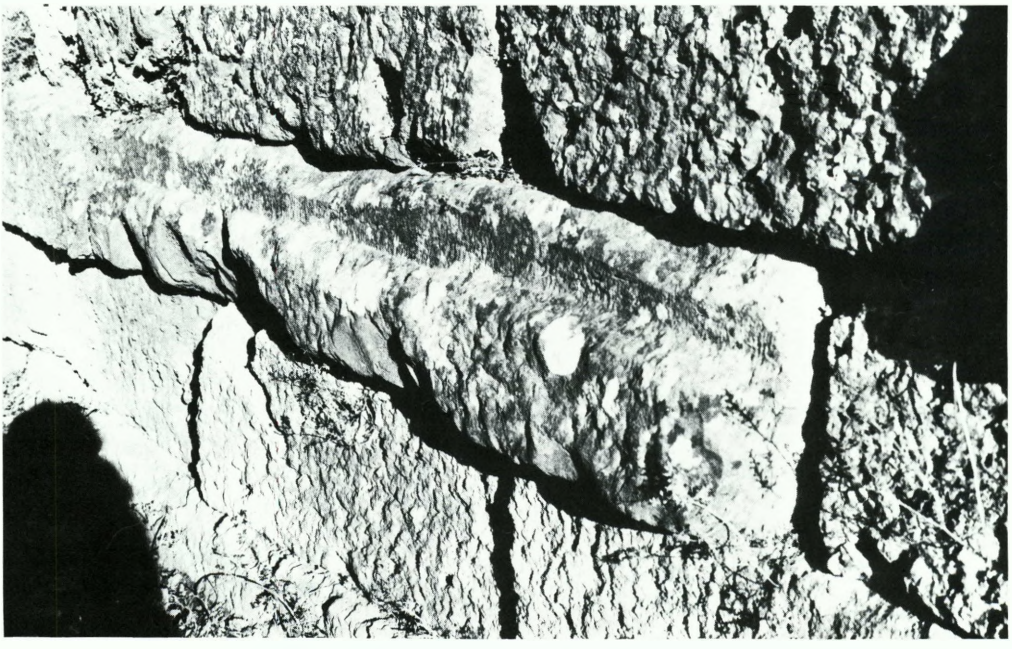

Fig. 4. A probable stylobate block from the archaic temple, reused in the classical foundations.

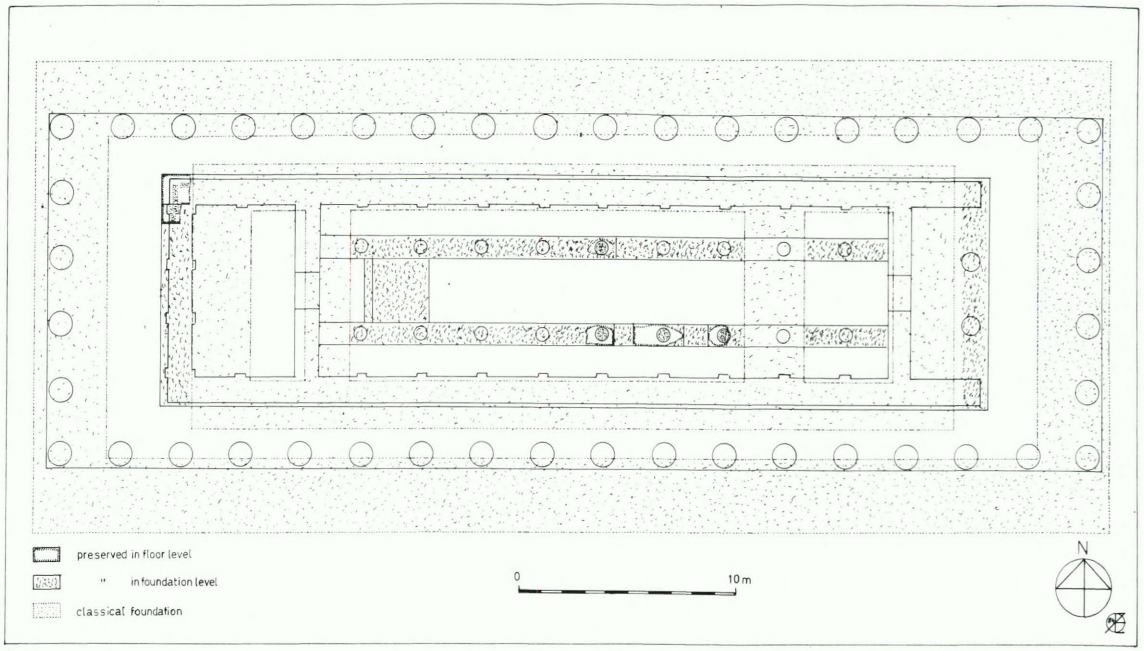

Fig. 5. Suggested reconstruction of the archaic temple-plan, with outlines of the classical temple.

brick covered in front by the orthostates. The anathyrosis channel is on one of the toichobate blocks interrupted by a separate and slightly deeper, rectangular marking, probably for a vertical, wooden beam set between the orthostates and projecting beyond them as a sort of pilaster. It must have made part of a wooden frame-work for the mud-brick wall above the orthostates. Since such vertical posts are more frequently attested on the inside of mud-brick walls (as e.g. in the temple of Artemis Orthia at Sparta and several others)[6], it seems likely that these external beams corresponded with similar beams on the inside of the wall. Possibly these double beams were limited to the rear wall of the cella; there is no such evidence for the construction of the lateral walls. The

6. The technique is fully discussed by H. Drerup, Griechische Baukunst in geometrischer Zeit (Archaeologia Homerica ch. O., Göttingen 1969), pp. 108-110. External as well as internal supports seem to occur at a later temple in Lousoi, Arcadia (W. Reichel - A. Wilhelm, Das Heiligtum der Artemis zu Lusoi, ÖJh 4 (1901), pp. 30f.) and the presumed Daphnephorion at Eretria from geometric times (P. Auberson, La reconstitution du Daphnéphoréion d'Eretrie, AntK 17 (1974), pp. 60-68); A. Mallwitz, Kritisches zur Architektur Griechenlands, AA 1981, pp. 608 f.).

markings give, however, difinite proof that the cella was furnished with a closed wall in its western end, not with an open opisthodome.

Each stylobate was constructed with blocks of two types: large, long ones, each carrying a marking for a column and resting directly on the conglomerate foundations (fig. 3), and thinner slabs covering the short intervals between these blocks. One such slab is partially preserved, and had a joint set at 100° angle to a neighbouring stylobate block; the four preserved blocks of the larger type all have right-angled joints. The circular, slightly sunk area for a wooden column on each of these blocks is supplied with one square and one trapezoid depression of the type mentioned above, and has a diameter of 0.55 m., 1/5 of the axial spacing (2.80 m). The width of the stylobates is about 0.98 m., and they appear to have divided the interior of the naos in three almost equally wide parts (probably proportioned as 5:6:5). The axial distance between the two parallel colonnades is 3.92 m. More easily than the external ones, these inner dimensions can be expressed as multiples of Doric feet (32.6 cm.).

It is likely that such a large and impressive temple building had a peristasis, but no trace of it remains, so a reconstruction must be highly tentative. It seems probable, however, that the inner columns of the naos corresponded with the columns in the flanks of the peristasis, as in the Heraion at Olympia; the unusually wide spacing of the inner columns, which would be more suitable for columns of larger diameter, argues for this. The flank of the peristasis can in this case be reconstructed with 18 columns, leaving deep ptera equal to two axial spacings in both fronts —a pattern mostly known from considerably later temples[7]. A hexastyle reconstruction seems likely for the fronts, so that the peristasis would be proportioned as 1:3 as in several temples of the 7th century[8].

Some simple and poorly built walls in the area of the temple are not connected with it, and are at some points overlaid by the archaic foundations. They must be connected with earlier activity on the site, some of them perhaps with an older temple building. It has not proved possible, however, to suggest a plan for such a building.

A date for the temple in the 7th century B.C. can be safely established by the comparison with the Heraion at Olympia, generally dated *c.* 600. Technique, planning and proportions are closely related in these two buildings, but where differences exist, the temple at Tegea has the older forms: simpler technique in the foundations, discontinuous stylobates with some slanted joints, mud-brick walls with stone only in the orthostates, and eventually the peristasis with 6 × 18 columns. For some details, such as the slanted joints and the recessed markings for the columns, better parallels are found in the remains of the old temple in the Heraion at Argos. If this is correctly dated to the middle

7. Apparently first attested in the smaller, archaic temple at Kalapodi (BCH 104 (1980), fig. 92 to p. 626), later in a group of early classical Sicilian temples (temple of "Heracles" at Agrigento, of Nike at Himera, and of Hera at Selinus) and in the classical temples at Kalapodi (H. J. Kienast in AA 1980, pp. 107 f., fig. 95). It recurs in the classical temples at Bassai and Tegea and in several 4th century temples.

8. Temple of Apollo at Thermon (5 × 15), Heraion at Samos (probably 6 × 18), etc. See A. Kalpaxis, Früharchaische Baukunst (Athens 1976), p. 100.

of the 7th century[9], a date in the second half seems compulsory for the temple at Tegea. It illustrates an important stage in the development of an early tradition for monumental Doric architecture, more probably based on Argos than on Corinth, and must be considered as the immediate forerunner for the famous temple at Olympia.

9. Kalpaxis, *op. cit.*, pp. 43 f., suggests a date in the second quarter of the 7th century; J. C. Wright, The old Temple Terrace at the Argive Heraeum, JHS 102 (1982), pp. 190 f., prefers the third quarter. Previous discussions are cited in both works.

ERIK ØSTBY
Norwegian Institute, Rome

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΜΟΛΥΒΔΟΥ ΑΠΟ ΛΙΘΑΡΓΥΡΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΡΟΔΟ

Μεταξύ των επιδόσεων των αρχαίων Ροδίων πρέπει ασφαλώς να καταταχθεί και η μεταλλοτεχνία τους, επειδή η άνθησή της ήταν σχεδόν διαχρονική και διακρίθηκε τόσο για την ποιότητα, όσο και για την ποσότητα της παραγωγής. Όπως φανερώνουν οι ιστορικές περιπέτειες του νησιού, το μέγεθος της ομώνυμης αρχαίας πόλης, η πολεμική δύναμή της και οι δραστηριότητες των κατοίκων της (αυτές που μαρτυρούνται από τους αρχαίους συγγραφείς ή διαπιστώνονται κάθε τόσο από την αρχαιολογική έρευνα), οι ανάγκες των Ροδίων σε μέταλλα ήταν οπωσδήποτε μεγάλες και επιτακτικές, δεν υπάρχει επομένως αμφιβολία ότι η ικανοποίησή τους θα είχε γι' αυτούς ζωτική σημασία. Δυστυχώς η φιλολογική παράδοση, αν και μνημονεύει διάφορα δημιουργήματα της αρχαίας ροδιακής μεταλλοτεχνίας, δε μας διδάσκει παράλληλα για τις πηγές που την τροφοδοτούσαν με τις σχετικές πρώτες ύλες και έτσι οι γνώσεις μας γι' αυτό το ζήτημα είναι περίπου μηδαμινές. Εκτός από τα παραπάνω, τα μέταλλα πρόσφεραν τη δυνατότητα για την πραγμάτωση πολλών εκδηλώσεων του βίου, δημόσιου και ιδιωτικού. Τα κύρια λοιπόν ερωτήματα, στα οποία πρέπει να απαντήσουμε, για να κερδίσουμε μια σαφέστερη εικόνα της οικονομίας του τόπου[1], είναι: α) εάν οι Ρόδιοι, κατά την εποχή τουλάχιστον της μεγάλης ακμής τους, διέ-

1. E. Ziebarth, Zur Handelsgeschichte der Insel Rhodos. Mélanges G. Glotz, Παρίσι 1932, II, σ. 909 κ.ε. M. Rostovtzeff, The Social and Economic History of the Hellenistic World, Οξφόρδη 1953, II, σ. 676 κ.ε.

θεταν δικά τους μεταλλεία και ποια μέταλλα εξασφάλιζαν απ᾽ αυτά, και β) εάν δεν είχαν, από πού προμηθεύονταν τις αναγκαίες πρώτες ύλες για την κατασκευή των ποικίλων και πολυάριθμων μετάλλινων αντικειμένων που χρησιμοποιούσαν.

Η αναζήτηση μεταλλείων κάθε είδους, που τυχόν εκμεταλλεύτηκε μια αρχαία κοινωνία, προϋποθέτει φυσικά τη γνώση των γεωγραφικών πολιτικών ορίων της· τα σύνορα όμως των πολιτειών δεν ήταν συνήθως σταθερά. Το ροδιακό κράτος, συγκεκριμένα, δεν περιοριζόταν πάντα στη «Νύμφη του Ηλίου», αλλά εκτεινόταν κατά καιρούς, ιδιαίτερα σε περιόδους ακμής, και σε άλλα νησιά, όπου δεν αποκλείεται να υπήρχαν μεταλλεύματα[2], καθώς και σε σημαντική έκταση της απέναντι μικρασιατικής ακτής και ενδοχώρας[3]. Όπως είναι γνωστό, σε εκείνα τα μέρη της ροδιακής επικράτειας, και μάλιστα στη Ροδιακή Περαία[4], η αρχαιολογική έρευνα δεν έχει ακόμη προχωρήσει ούτε και έχουν δημοσιευθεί ευρήματα σχετικά με αρχαία μεταλλεία σ᾽ αυτή την περιοχή, έτσι θα περιοριστούμε αναγκαστικά στην επισκόπηση των μεταλλευτικών[5] πραγμάτων μόνο του μητροπολιτικού νησιού. Αναμφίβολα, σημαντικό ρόλο στην τροφοδοσία της ροδιακής πολιτείας με μέταλλα θα έπαιξαν οι αποικίες της[6], που είχαν κύριο στόχο το εμπόριο, και μάλιστα οι λινδιακές[7], αλλά η συμβολή τους θα μειώθηκε ασφαλώς κατά πολύ μετά το 408 π.Χ.

Σύμφωνα με τις μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων[8], ορυκτά και μεταλλεύματα δεν έλειπαν από το ροδιακό υπέδαφος, δε γνωρίζουμε όμως ούτε την ποιοτική και την ποσοτική αξία τους ούτε το αν και το πότε έγιναν αντικείμενο συστηματικής εκμετάλλευσης· εξάλλου, δεν έχουν ως τώρα βρεθεί στο νησί σαφή ίχνη εξορύξεων μεταλλευμάτων παρόμοια με εκείνα του Λαυρείου[9],

2. Το όνομα της παρακείμενης Χάλκης, π.χ., θεωρείται ότι δηλώνει την εκεί ύπαρξη μεταλλείων χαλκού (Α. Ορλάνδος, Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων, 2, Αθήναι 1958, σ. 4).

3. Η δυτική Μικρά Ασία ήταν γενικά πλούσια σε μεταλλεύματα, που δεν τα άφησαν ανεκμετάλλευτα οι αρχαίοι (πρβλ. Α. Κορδελλάς, Η βιομηχανία της Εταιρίας των Μεταλλουργείων Λαυρίου και τα μεταλλευτικά και μεταλλουργικά αυτής προϊόντα εν τη Δ΄ Ολυμπιακή Εκθέσει, εν Αθήναις 1888, σ. 16 κ.ε.).

4. P. N. Fraser - G. E. Bean, The Rhodian Peraia and Islands, Οξφόρδη 1954.

5. Οι όροι μεταλλευτικός, μεταλλοτεχνία χρησιμοποιούνται συνήθως με εννοιολογική αλληλεπικάλυψη, εδώ όμως σημαίνουν ο πρώτος όσα σχετίζονται με την εξόρυξη μόνο των μεταλλευμάτων, ο δεύτερος όσα μόνο με την τήξη τους και με την παραγωγή των μετάλλων και ο τρίτος το στάδιο, αποκλειστικά, της κατασκευής των μετάλλινων αντικειμένων.

6. Χρ. Ι. Παπαχριστοδούλου, Ιστορία της Ρόδου, Αθήνα 1972, σ. 60 (Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Σειρά Αυτοτελών Εκδόσεων, αρ. 1).

7. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, Ο Ροδιακός Κόσμος, Ι. Λίνδος, Αθήναι 1972, σ. 58 (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 74).

8. H. Van Gelder, Geschichte der Alten Rhodier, Haag 1900, σ. 429 κ.ε. Ο Στράβων επίσης (V. 2, 6) αναφέρει την αναγέννηση πετρωμάτων στη Ρόδο: *...τοῦτο δὲ δὴ παράδοξον ἡ νῆσος* (ἡ Αἰθαλία) *ἔχει καὶ τὸ τὰ ὀρύγματα ἀναπληροῦσθαι πάλιν τῷ χρόνῳ τὰ μεταλλευθέντα, καθάπερ τοὺς πλαταμῶνας φασὶν τοὺς ἐν Ρόδῳ καὶ τὴν ἐν Πάρῳ πέτραν τὴν μάρμαρον καὶ τὰς ἐν Ἰνδοῖς ἅλας, ἃς φησὶ Κλείταρχος* (πρβλ. J. F. Healy, Mining and Metallurgy in the Greek and Roman World, Λονδίνο 1978, σ. 19).

9. Κ. Κονοφάγος, Το αρχαίο Λαύριο και η ελληνική τεχνική παραγωγής του αργύρου, Αθήνα 1980, σ. 167 κ.ε.

της Σίφνου[10], της Θάσου[11] κ.ά. Η ροδιακή μεταλλοτεχνία, αντίθετα, ήταν ξακουστή στον αρχαίο κόσμο και, κατά τους ελληνιστικούς ιδίως χρόνους, δημιούργησε έργα αξιομνημόνευτα όχι μόνο για την τέχνη ή το μέγεθός τους, αλλά και για την ποικιλία και τον αριθμό τους, ενώ παράλληλα θα δαπάνησε μεγάλες ποσότητες μετάλλων, πολύτιμων και μη, για την κατασκευή αντικειμένων κοινής χρήσης. Όλη αυτή η τεράστια παραγωγή, οφείλεται βέβαια στη μακραίωνη μεταλλοτεχνική παράδοση, στο καλλιτεχνικό δυναμικό και στις ανάγκες των Ροδίων, αναμφισβήτητα όμως θα στηρίχτηκε είτε στην επάρκεια του «ροδιακού» υπεδάφους σε μεταλλεύματα είτε στη δυνατότητα εύκολης προμήθειας πρώτων υλών από ξένους τόπους είτε, τέλος, στο συνδυασμό και των δύο, ανάλογα με τις περιπτώσεις.

Από την άποψη των αναγκών της σε μέταλλα, η ροδιακή μεταλλοτεχνία μπορεί να διακριθεί σε δύο μεγάλες περιόδους, που συμπίπτουν περίπου με τις αντίστοιχες της πολιτικής ιστορίας του νησιού. Η πρώτη απ' αυτές αρχίζει με την κατασκευή των πρώτων μετάλλινων αντικειμένων στη Ρόδο, ασφαλώς κατά τους προϊστορικούς χρόνους[12], και τελειώνει με το λεγόμενο «Ροδιακό Συνοικισμό» του 408/7 π.Χ.[13], ενώ η δεύτερη διαρκεί από τότε που θεμελιώθηκε η πόλη Ρόδος ως το τέλος του αρχαίου βίου της. Κατά την πρώτη περίοδο δεσπόζουν στο νησί τρεις πόλεις, η Ιαλυσός, η Λίνδος και η Κάμιρος, οι οποίες όμως ποτέ δεν εξελίχθηκαν σε μεγάλες δυνάμεις ή μεγαλουπόλεις, ενώ κατά τη δεύτερη κυριαρχεί ένα νέο οικιστικό, πολιτικό, οικονομικό, στρατιωτικό και πνευματικό κέντρο, που δημιουργήθηκε με την αυτόβουλη συνένωση των τριών παλαιοτέρων, χωρίς όμως να τα εξαφανίσει. Είναι η πόλη της Ρόδου, που χτίστηκε με το ιπποδάμειο πολεοδομικό σύστημα[14] και έγινε ευθύς εξαρχής μεγαλούπολη της εποχής, επειδή απορρόφησε μεγάλο μέρος των κατοίκων του νησιού και προσέλκυσε πλήθος ανθρώπων από πολλά άλλα, γειτονικά και μακρινά, μέρη. Η νέα πόλη αναδείχτηκε γρήγορα σε πολιτική δύναμη, που πρωταγωνίστησε στις εξελίξεις της νοτιοανατολικής Μεσογείου, καθώς και σε λαμπρό καλλιτεχνικό και πνευματικό κέντρο, που ακτινοβόλησε όχι μόνο στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, αλλά και πέρα απ' αυτόν. Αναδείχτηκε επίσης σε δύναμη οικονομική, με δικό της ισχυρό νόμισμα, καθώς και σε δύναμη ναυτική με ακμαίο στόλο, τόσο πολεμικό, όσο και εμπορικό. Όλα αυτά τα επιτεύγματα φανερώνουν χωρίς αμφιβολία ότι η ροδιακή μεταλλοτεχνία, ενώ κατά την πρώτη περίοδο έπρεπε να ικανοποιεί τις ανάγκες μικρών σχετικά κοινωνιών με περιορισμένη ναυτική δύναμη και δραστηριότητα στο εξωτερικό, κατά τη δεύτερη όφειλε να εφοδιάζει με μετάλλινα αντικείμενα και άλλες σχετικές κατασκευές ένα ισχυρό κράτος με

10. N. H. Gale - Z. A. Stos-Gale, Cycladic Lead and Silver Metallurgy, BSA 76 (1981), σ. 195 κ.ε.

11. A. Muller, La mine de l'acropole de Thasos, BCH, Supplement V (1979), σ. 315 κ.ε.

12. Στράβων, XIV. 7: *ἐκαλεῖτο δ' ἡ Ρόδος... εἶτα Τελχινὶς ἀπὸ τῶν οἰκησάντων Τελχίνων τὴν νῆσον, ...πρώτους δ' ἐργάσασθαι σίδηρόν τε καὶ χαλκὸν καὶ δὴ καὶ τὴν ἅρπην τῷ Κρόνῳ δημιουργῆσαι....*

13. Χρ. Ι. Παπαχριστοδούλου, ό.π., σ. 80.

14. J. Kondis, Zum antiken Stadtbauplan von Rhodos, AM 73 (1958), σ. 146 κ.ε. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, Το ρυμοτομικόν σύστημα της αρχαίας Ρόδου, ΑΑΑ III (1970), σ. 52.

σεβαστό στόλο, ένα μεγάλο αστικό κέντρο με υψηλό βιοτικό επίπεδο[15], καθώς και άλλες κώμες και οικισμούς του νησιού[16]. Ανάλογες φυσικά με τις υποχρεώσεις της ροδιακής μεταλλοτεχνίας σε κάθε περίοδο θα ήταν και οι ανάγκες της σε μέταλλα.

Στην πόλη της Ρόδου και μόνο, από την ίδρυση ως την οριστική παρακμή της, θα πρέπει να καταναλώθηκαν τόσο εκ μέρους του κράτους, όσο και εκ μέρους των πολιτών πολύ μεγάλες ποσότητες μετάλλων διάφορων ειδών για την έκδοση νομίσματος, για τον πολεμικό εξοπλισμό (θαλασσινό και στεριανό), για τα μετάλλινα εξαρτήματα των εμπορικών πλοίων, για δημόσια έργα, για την κατασκευή αγαλμάτων και αναθημάτων, κοσμημάτων, εργαλείων, οικιακών σκευών και ποικίλων άλλων αντικειμένων κοινής χρήσης, που εξυπηρετούσαν τον καθημερινό βίο, δημόσιο και ιδιωτικό, από την αρχιτεκτονική μέχρι τη ναυτιλία και από την ύδρευση της πόλης μέχρι το εμπόριο. Αν και δεν μπορούμε βέβαια να αποκλείσουμε την περιπτωσιακή ή τη συστηματική εισαγωγή στη Ρόδο έτοιμων μετάλλινων αντικειμένων από άλλα μέρη, εξυπακούεται ότι σε μια τόσο μεγάλη κοινωνία τα αναγκαία θα κατασκευάζονταν στην πλειοψηφία τους επιτόπου και από ντόπιους μεταλλοτέχνες. Ευνόητο είναι επίσης ότι μεγάλο μέρος της πρώτης ύλης, δηλαδή των μετάλλων, θα προερχόταν από άλλα κράτη, επειδή σπάνια ένας τόπος περιέχει στο υπέδαφός του, και μάλιστα σε ποσότητες εκμεταλλεύσιμες και επαρκείς, όλα εκείνα τα μεταλλεύματα που χρειάζονται οι κάτοικοί του για τις μετάλλινες κατασκευές τους. Σύμφωνα λοιπόν με όλες τις ενδείξεις, η Ρόδος ασφαλώς δε θα ήταν αυτάρκης σε όλα τα μέταλλα που κατανάλωνε και, επομένως, ορισμένα τουλάχιστον απ' αυτά, θα ήταν υποχρεωμένη να τα προμηθεύεται από το εμπόριο. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η διερεύνηση του θέματος θα είναι πολλαπλώς χρήσιμη, επειδή, αν θα διαπιστωθούν πηγές μετάλλων στο νησί ή σε άλλα μέρη του ροδιακού κράτους, θα εκτιμήσουμε ορθότερα τη σχεδόν σταθερή ευρωστία της ροδιακής οικονομίας, ενώ, αν αληθεύει το δεύτερο, θα κατανοήσουμε ίσως καλύτερα μερικές πτυχές της ροδιακής διπλωματίας. Η προσπάθεια εξασφάλισης πρώτων υλών για την κατασκευή των αναγκαίων είναι πρωταρχικό μέλημα και πυξίδα της πολιτικής των οργανωμένων κρατών όλων των ιστορικών περιόδων και όχι μόνο εκείνων της βιομηχανικής εποχής μας.

Η μαρτυρούμενη ή εικαζόμενη μεγάλη παραγωγή μετάλλινων αντικειμένων ή άλλων κατασκευών σε μια αρχαία πόλη δεν τεκμηριώνεται πάντα από ανάλογα σε ποσότητα ευρήματα της αρχαιολογικής σκαπάνης και τούτο επειδή σε όλες τις εποχές, καθώς και στη δική μας, τα μέταλλα ήταν χρησιμότατα υλικά και όσα μετάλλινα αντικείμενα δε βρίσκονταν πλέον σε χρήση, τα έλιωναν, για να κατασκευάσουν με το μέταλλό τους άλλα, όμοια ή άλλου είδους. Έτσι, από όσα κατασκευάστηκαν συνολικά, φτάνουν ως τις μέρες μας μόνο εκείνα που σκεπάστηκαν ξαφνικά από ερείπια ή επιχώσεις, καθώς και τα κτερίσματα των ασύλητων τάφων. Παρά τις παραπάνωση-

15. Στράβων, XIV. 5: *Ἡ δὲ τῶν Ροδίων πόλις... κεῖται μὲν ἐπὶ τοῦ ἰωθινοῦ ἀκρωτηρίου, λιμέσι δὲ καὶ ὁδοῖς καὶ τείχεσι καὶ τῇ ἄλλῃ κατασκευῇ τοσοῦτον διαφέρει τῶν ἄλλων, ὥστ' οὐκ ἔχομεν εἰπεῖν ἑτέραν, ἀλλ' οὐδὲ πάρισον, μή τί γε κρείττω ταύτης τῆς πόλεως.*

16. R. U. Inglieri, Carta archeologica dell'isola di Rodi, Φλωρεντία 1936.

μαντικές «απώλειες», που είναι μεγαλύτερες, αν υπολογίσουμε και τη φυσική φθορά, οι ανασκαφικές έρευνες στην πόλη της Ρόδου έχουν φέρει στο φως πολλά μετάλλινα αντικείμενα ποικίλων ειδών, που πιστοποιούν ότι τα μέταλλα που χρειάζονταν οι Ρόδιοι, για διαφορετικές βέβαια χρήσεις το καθένα, ήταν κυρίως ο χρυσός, ο άργυρος, ο χαλκός, ο σίδηρος και ο μόλυβδος, άλλοτε καθαρά και άλλοτε σε κράματα. Τα δύο πρώτα ήταν πολύτιμα, αλλά και τα άλλα ασφαλώς δε θα είχαν ουσιαστικά πολύ μικρότερη γι' αυτούς σημασία, επειδή τους πρόσφεραν την πρώτη ύλη για την κατασκευή απαραίτητων πραγμάτων, χωρίς τα οποία η ζωή του κράτους και των πολιτών δε θα μπορούσε να κρατηθεί στο οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο, το οποίο είχε ήδη κατακτήσει.

Κατά τους αρχαίους χρόνους, στους τόπους όπου γίνονταν εξορύξεις μεταλλευμάτων, πραγματοποιόταν συνήθως και το «πρώτο στάδιο» της μεταλλουργίας, δηλαδή η τήξη του εξορυχθέντος υλικού και η παραγωγή του μετάλλου. Δεν έλειπαν επίσης και οι περιπτώσεις μεταφοράς του μεταλλεύματος για την τήξη σε άλλα μέρη, όταν για διάφορους λόγους αυτή δεν ήταν δυνατή στους τόπους των εξορύξεων[17]. Το κάθε μέταλλο εξάλλου, ανάλογα με το είδος των αντικειμένων που επρόκειτο να κατασκευαστούν απ' αυτό, έπρεπε να έχει ορισμένες ιδιότητες (π.χ. αντοχή, καθαρότητα, ελατότητα κ.ά.), αλλά για να τις αποκτήσει, ήταν απαραίτητο να αναμειχθεί με άλλα και να αποτελέσει κράμα (π.χ. χαλκός-ορείχαλκος) ή να υποβληθεί σε ειδική επεξεργασία (π.χ. σίδηρος-χάλυβας). Η εργασία αυτή, που μπορεί να ονομαστεί «δεύτερο στάδιο μεταλλουργίας», απαιτούσε άλλου είδους γνώσεις και εγκαταστάσεις και πραγματοποιόταν συνήθως από το μεταλλοτέχνη, που γινόταν έτσι και μεταλλουργός. Η όλη διαδικασία της παραγωγής των μετάλλινων αντικειμένων, από την εξόρυξη δηλαδή του μεταλλεύματος μέχρι το εργαστήριο του μεταλλοτέχνη, διαγράφει και τα όρια του πεδίου, στο οποίο οφείλει να κινηθεί η μελέτη των μεταλλοτεχνικών επιδόσεων των Ροδίων, για να φωτιστεί καλύτερα όχι μόνο η τέχνη τους, αλλά και η τεχνική και οι πηγές, απ' όπου άντλησαν τις πρώτες ύλες. Όπως κάθε μεταλλοτεχνία, έτσι και η ροδιακή θα είχε ασφαλώς τόσους κλάδους όσα και τα είδη των μετάλλων που χρησιμοποιούσε· ένας απ' αυτούς ήταν ο κλάδος του μολύβδου, που τροφοδοτούσε την πόλη με μεγάλη ποικιλία αντικειμένων, σύμφωνα τουλάχιστον με τα ανασκαφικά ευρήματα. Γι' αυτόν το μόλυβδο της Ρόδου πολύ λίγα πράγματα είναι γνωστά, ήδη όμως μια πρόσφατη ανακάλυψη στην πρωτεύουσα των Ροδίων ρίχνει κάποιο φως στον ένα από τους κλάδους της ροδιακής μεταλλοτεχνίας και, το σημαντικότερο, παρέχει δυνατότητες νέων διερευνήσεων.

Το εύρημα

Κατά την ανασκαφική έρευνα[18] του οι-

17. Στράβων, V. 2, 6: *Εἴδομεν δὲ καὶ τοὺς ἐργαζομένους τὸν σίδηρον τὸν ἐκ τῆς Αἰθαλίας κομιζόμενον· οὐ γὰρ δύναται συλλιπαίνεσθαι καμινευόμενος ἐν τῇ νήσῳ, κομίζεται δ' εὐθὺς ἐκ τῶν μετάλλων εἰς τὴν ἤπειρον...*

18. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από την επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Όλγα Κακαβογιάννη με την εποπτεία του Εφόρου Ι. Παπαχριστοδούλου. Και τους δύο τους ευχαριστώ θερμά για την άδεια δημοσίευσης του

κοπέδου της Ευαγγελίας Πανάγου, στην οδό Αλεξίας της Ρόδου, αποκαλύφθηκαν τα ερείπια αρχαίου μεγάλου οικοδομικού συγκροτήματος, που κατείχει το νοτιοανατολικό μέρος του οικοδομικού τετραγώνου της αρχαίας πόλης[19], του οριζόμενου από τις αρχαίες οδούς Ρ 23α, Ρ 32α, Ρ 23β και Ρ 32γ. Κατά την ελληνιστική περίοδο το οικοδομικό συγκρότημα είχε αρχικά τη μορφή του τυπικού «ροδιακού σπιτιού»[20] και απαρτιζόταν από μια τετράπλευρη αυλή και από σειρές δωματίων κατά τις τρεις πλευρές της. Κατά την ίδια περίοδο, αλλά και μετά, το κτίριο υπέστη διάφορες μετατροπές της διαρρύθμισης των χώρων του, που δε φαίνονται άσχετες με τις καταστροφές των μεγάλων γνωστών σεισμών της Ρόδου[21], διατήρησε όμως σταθερά την αυλή με τα δωμάτια γύρω της. Στα δωμάτια της βόρειας πλευράς της αυλής βρέθηκαν τα ακόλουθα:

1. Τμήμα «σωληνωτού» λιθαργύρου, μήκ. 0,0258 και εξωτ. διαμ. 0,011 μ., που διατηρεί το φαρδύ άκρο του (Αρ. Κατ.[22] Μ 768, σχέδ. 1, α, εικ. 1). Σώζεται η κατά τον άξονά του διαμπερής κυκλική οπή, διαμ. 0,008 μ., που δείχνει το σχήμα και τη διάμετρο του σιδερένιου οβελού, γύρω από τον οποίο στερεοποιήθηκαν σταδιακά τα οξείδια του μολύβδου. Ο λιθάργυρος έχει απόχρωση ερυθρωπή[23] και αποτελείται από λεπτότατα επάλληλα στρώματα, σαν κρεμύδι, ισάριθμα περίπου με τις διαδοχικές εμβαπτίσεις του οβελού μέσα στο κύπελλο που περιείχε τον αργυρούχο μόλυβδο σε υγρή κατάσταση.

Εικ. 1. Τμήμα σωληνωτού λιθαργύρου.

ευρήματος και τη βοήθεια για τη μελέτη του, καθώς και την Έφορο Ηώ Ζερβουδάκη για τις χρήσιμες υποδείξεις της.

19. Ο μεγάλος αριθμός των οδών της αρχαίας Ρόδου, που έχουν ως τώρα εντοπισθεί από την έρευνα, η χαρτογράφηση και το σύστημα της διάκρισής τους μας επιτρέπουν πλέον να ορίζουμε τη θέση των αρχαιοτήτων που αποκαλύπτονται με βάση το συγκεκριμένο οικοδομικό τετράγωνο της αρχαίας πόλης, στο οποίο ανήκουν. Επειδή το ιπποδάμειο ρυμοτομικό της σύστημα είναι προσανατολισμένο στους άξονες βοριάς-νοτιάς και ανατολή-δύση, ο πρακτικότερος ορισμός του καθενός αρχαίου οικοδομικού τετραγώνου είναι η απαρίθμηση των οδών που το περιβάλλουν, με αφετηρία πάντα εκείνη που συνορεύει με τη βόρεια πλευρά του.

20. Γ. Κωνσταντινόπουλος, ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 439 κ.ε.

21. Χρ. Ι. Παπαχριστοδούλου, ό.π., σ. 108 και 143.

22. Όλα τα ευρήματα έχουν κατατεθεί στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ρόδου και οι αναφερόμενοι αριθμοί τους είναι του Καταλόγου των Αρχαιοτήτων του.

23. Κ. Κονοφάγος, ό.π., σ. 326.

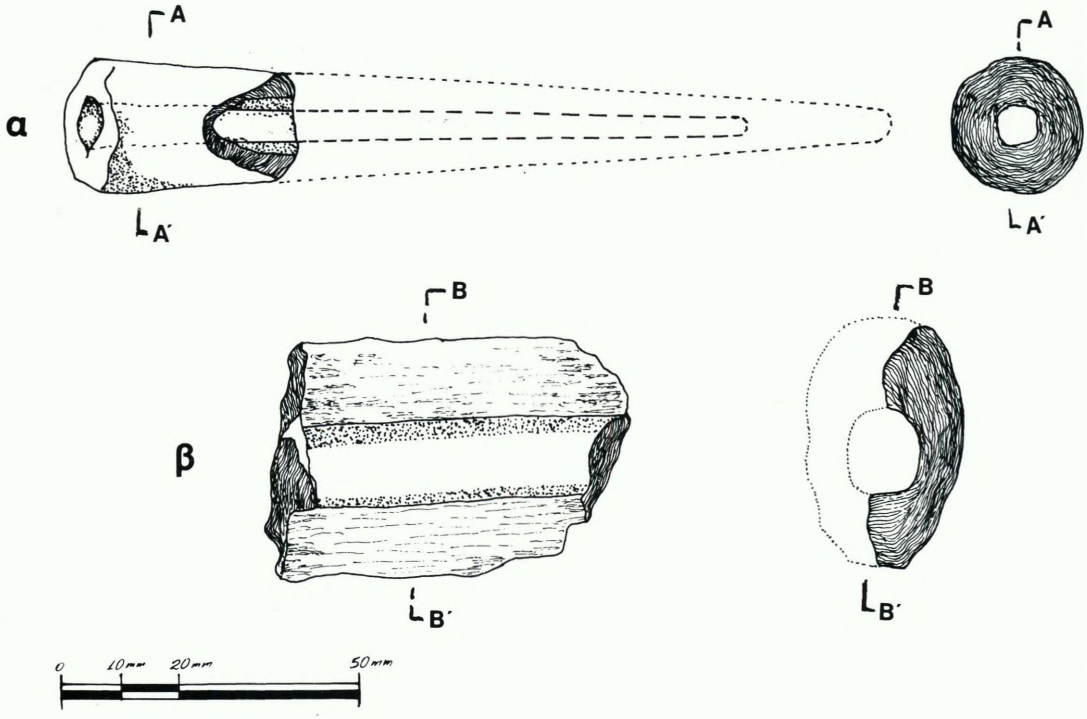

Σχέδ. 1. Όψεις και τομές των λιθαργύρων.

Εικ. 2. Τμήμα σωληνωτού λιθαργύρου.

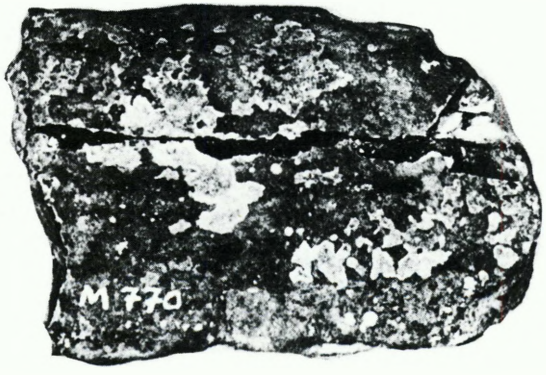

2. Το κατ' άξονα μισό περίπου από το φαρδύ μέρος «σωληνωτού» λιθαργύρου, μήκ. 0,05 και εξωτ. διαμ. 0,03 μ., που δε διατηρεί το άκρο του (Μ 770, σχέδ. 1, β, εικ. 2). Η κατά τον άξονά του οπή έχει διάμ. 0,015 μ. Όπως ο προηγούμενος, έχει κι αυτός ερυθρωπή απόχρωση και αποτελείται από λεπτότατα επάλληλα στρώματα.

3. Άμορφη μάζα μολύβδου, που στερεοποιήθηκε καθώς έπεσε σε υγρή κατάσταση πάνω σε ελαφρά ανώμαλη επιφάνεια (Μ 789, εικ. 3, Β). Έχει μήκος 0,069, μέγ. πλάτος 0,04 και πάχος 0,004 μ.

4. Διάφορα μολύβδινα αντικείμενα, όπως: ένα δισκοειδές έλασμα (Μ 767, εικ. 3, Α), τμήμα κυλινδρικής λαβής αγγείου (Μ 764, εικ. 4, Α), ένα ακέραιο (Μ 766) και ένα

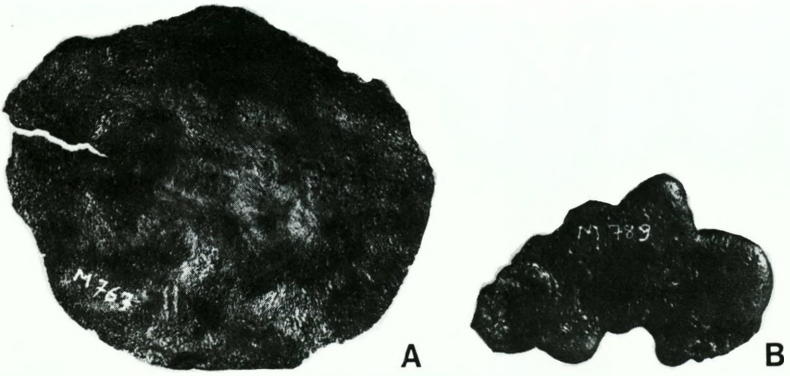

Εικ. 3. Α. Μολύβδινο δισκοειδές έλασμα. Β. Μάζα μολύβδου.

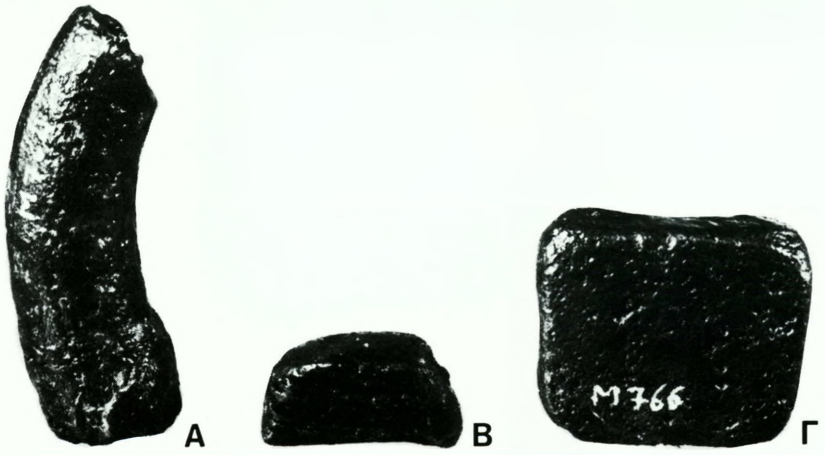

Εικ. 4. Α. Τμήμα λαβής μολύβδινου αγγείου. Β-Γ. Μολύβδινα σταθμά.

μισό (Μ 765) ορθογώνιο πλακίδιο (κατά πάσα πιθανότητα σταθμά, ε ι κ. 4, Γ-Β) και είκοσι δύο πυραμιδοειδείς αγνύθες[24] (Μ 746-752 α, 753-754 α, 755-763 και 790, ε ι κ. 5), οι περισσότερες από τις οποίες φέρουν στην κάτω επιφάνειά τους ανάγλυφη παράσταση του «ρόδου της Ρόδου» ή διάφορων συμβόλων από ένα ή δύο συμπλεκόμενα γράμματα (ε ι κ. 6).

5. Λείψανα απλής ανοιχτής εστίας (στο δυτικό δωμάτιο της βόρειας πλευράς της αυλής), που είχε δημιουργηθεί μέσα σε ρηχό λάκκο, διαμ. 0,50 και βάθ. 0,15 μ. περίπου. Το εσωτερικό και τα χείλη του

24. Gl. R. Davidson - D. Burr Thomson, Small Objects from the Pnyx, I., Hesperia, Supplement VII (1943), σ. 65 κ.ε. Δύο από τις αγνύθες βρέθηκαν στην αυλή του οικοδομήματος κοντά στη βόρεια πλευρά της.

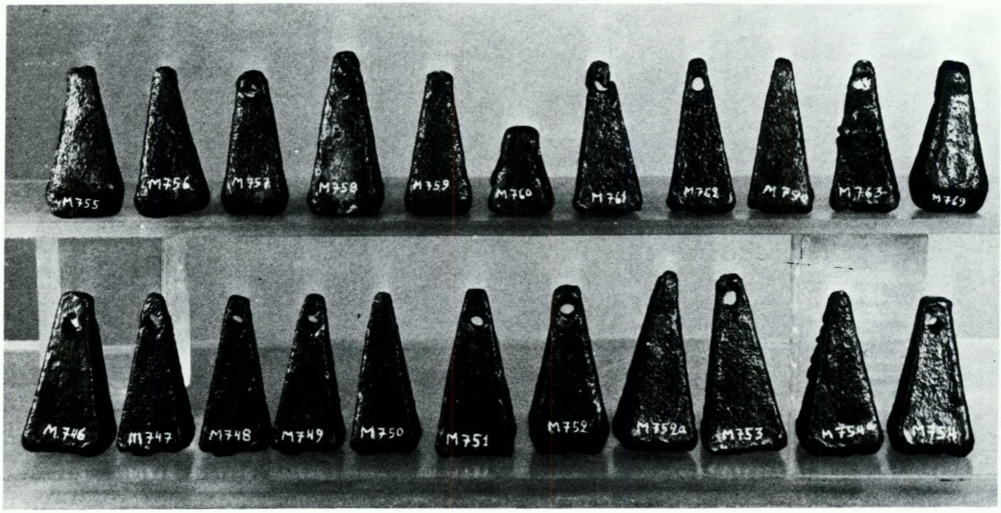

Εικ. 5. Μολύβδινες αγνύθες.

λάκκου παρουσίαζαν έντονες επιδράσεις ισχυρής πυράκτωσης.

Το σύνολο των ευρημάτων που απαριθμήσαμε, επειδή έχουν μεταξύ τους σχέση παραγωγής, φανερώνει χωρίς αμφιβολία ότι στο οικοδόμημα που αποκαλύφθηκε λειτούργησε κατά τους υστεροελληνιστικούς χρόνους[25] εργαστήριο κατασκευής μολύβδινων αντικειμένων και κυρίως ότι ο μόλυβδος, με τον οποίο κατασκευάζονταν, παραγόταν επιτόπου με την τήξη λιθαργύρων, δηλαδή οξειδίων του μολύβδου.

Όπως είναι γνωστό, ο λιθάργυρος (PbO) δημιουργείται από την ένωση του μολύβδου (Pb) με το οξυγόνο (O) και παράγεται σκόπιμα, για να απομονωθεί ο άργυρος που περιέχεται στον αργυρούχο μόλυβδο (AgPb), με τη μέθοδο που καλείται κυπέλλωση[26]. Ο άργυρος, ως καθαρό («αυτοφυές») μέταλλο, είναι πολύ σπάνιος στη φύση και βρίσκεται κατά κανόνα σε ποσότητες μη εκμεταλλεύσιμες, περιέχεται όμως σε διάφορες αναλογίες μέσα στον αργυρούχο μόλυβδο, του οποίου τα μεταλλεύματα, θειούχα ή οξειδωμένα, είναι πολύ συχνότερα και αφθονότερα. Οι αρχαίοι, μετά την εξόρυξη και την αναγκαία επεξεργασία αυτών των μεταλλευμάτων, ξεχώριζαν με την τήξη τον αργυρούχο μόλυβδο από όλα τα άλλα στοιχεία του μεταλλεύματος και κατόπιν, ως μέταλλο πλέον, τον υπέβαλλαν σε νέα τήξη μέσα σε ειδικό κύπελλο από πυρίμαχο πηλό, για να τον χωρίσουν στα κύρια συστατικά του, δηλαδή σε άργυρο και σε μόλυβδο. Η αναλογία του αργύρου μέσα στον αργυρούχο

25. Η χρονολόγηση στηρίζεται στα όστρακα του στρώματος που περιείχε τους λιθαργύρους και τα μολύβδινα αντικείμενα. Η περιγραφή αυτών των οστράκων, καθώς και όλων των άλλων ευρημάτων της ανασκαφής, θα γίνει στην κανονική δημοσίευσή της.

26. Κ. Κονοφάγος, ό.π., σ. 304 κ.ε.

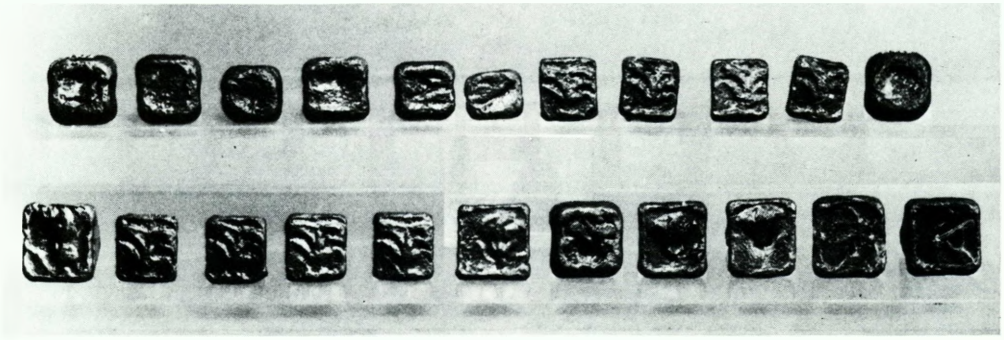

Εικ. 6. Η κάτω επιφάνεια των αγνύθων της εικ. 5.

μόλυβδο κυμαίνεται από 2 ως 4‰ περίπου και η απομόνωση του πολύτιμου μετάλλου είναι δυνατή μόνο με χημική και ποτέ με μηχανική μέθοδο.

Επειδή ο μόλυβδος, όταν βρίσκεται σε υγρή κατάσταση, έχει την ιδιότητα να ενώνεται με το οξυγόνο και να μετατρέπεται σε λιθάργυρο (ιδιότητα που δεν την έχει ο άργυρος), οι μεταλλουργοί με ειδικά φυσερά διοχέτευαν συνεχώς αέρα στην επιφάνεια του φυσικού κράματος μέσα στο κύπελλο, με αποτέλεσμα να οξειδώνεται συνεχώς ο μόλυβδος και να δημιουργείται πάνω σ' αυτή μια λεπτή κρούστα οξειδίων του μολύβδου, δηλαδή λιθαργύρου. Με τη συνεχή διοχέτευση αέρα και με την παράλληλη αφαίρεση του δημιουργούμενου λιθαργύρου, απέμενε στο τέλος μέσα στο κύπελλο καθαρός μόνο ο άργυρος. Κατά την κυπέλλωση του αργυρούχου μολύβδου, όπως είναι ευνόητο, γινόταν παραγωγή μόνο αργύρου και λιθαργύρου, δεν παραγόταν δηλαδή ούτε η παραμικρή ποσότητα μολύβδου. Για να αποκτήσουν λοιπόν οι μεταλλευτές αυτό το πολύ χρήσιμο μέταλλο, ξανάλιωναν ακολούθως σε άλλου είδους κάμινο το λιθάργυρο, οπότε αποδεσμευόταν το οξυγόνο του και απέμενε καθαρός ο μόλυβδος, με δυο λόγια δηλαδή μετέτρεπαν το λιθάργυρο σε μόλυβδο. Ο κοινός μόλυβδος, που διοχετευόταν στο εμπόριο για ποικίλες χρήσεις, ήταν ακριβώς εκείνος που προερχόταν από την ανάτηξη των λιθαργύρων, δηλαδή ο ολότελα απαργυρωμένος, επειδή φυσικά δε συνέφερε οικονομικά η διάθεση αργυρούχου μολύβδου. Η τήξη των λιθαργύρων, τέλος, απέδιδε μόλυβδο[27] σε ποσοστό μεγαλύτερο από 85%.

Κατά την κυπέλλωση του αργυρούχου μολύβδου ο δημιουργούμενος λιθάργυρος έρεε έξω από το κύπελλο από μια εγκοπή στα χείλη του, που τη βάθαιναν όσο, με τη συνεχή οξείδωση και την παράλληλη αφαίρεση των οξειδίων, χαμήλωνε σιγά σιγά η επιφάνεια του κράματος, έτσι όμως παρασυρόταν αναπόφευκτα και αργυρούχος μόλυβδος, δηλαδή στην πραγματικότητα άργυρος, και αυτό ήταν σημαντική ζημιά. Για την εξουδετέρωσή της εφαρμόστηκε αργότερα μια νέα μέθοδος αφαίρε-

27. Ό.π., σ. 149.

σης του λιθαργύρου, που μηδένιζε σχεδόν την απώλεια σε άργυρο κατά την κυπέλλωση. Πρόκειται για μια πραγματική εφεύρεση[28] που έχει συνοπτικά ως εξής:

Μέσα στο φυσικό κράμα, δηλαδή τον αργυρούχο μόλυβδο, εμβάπτιζαν για λίγο το κάτω άκρο ενός λεπτού σιδερένιου οβελού και τότε ο λιθάργυρος κολλούσε γύρω απ' αυτόν και μάλιστα στερεοποιόταν, επειδή ο οβελός είχε μικρότερη θερμοκρασία. Ο αργυρούχος μόλυβδος αντίθετα, επειδή ο μόλυβδος δεν έχει συνάφεια και δε δίνει κράμα με το σίδηρο, έμενε ανεπηρέαστος. Με τις διαδοχικές εμβαπτίσεις του οβελού σχηματίζονταν σταδιακά γύρω απ' αυτόν επάλληλα λεπτά στρώματα λιθαργύρου, που τα αφαιρούσαν, όταν με το βάρος ή με τον όγκο τους δυσκόλευαν τη χρήση του οργάνου, για να μπορούν να το ξαναχρησιμοποιήσουν καθαρό. Η αφαίρεση του λιθαργύρου με τους οβελούς συνεχιζόταν φυσικά, έως ότου απέμενε μέσα στο κύπελλο καθαρός μόνο ο άργυρος. Όσοι λιθάργυροι έχουν αφαιρεθεί με την πρώτη μέθοδο, όσοι δηλαδή έρευσαν απλώς έξω από το κύπελλο, έχουν μορφή πλακοειδούς μάζας και όσοι με τη δεύτερη έχουν σχήμα «κυλινδρικό» και «σωληνωτό», επειδή κατά τον άξονά τους υπάρχει η οπή που άφησε το σώμα του οβελού. Το ένα άκρο τους είναι σχετικά φαρδύ, ενώ το άλλο είναι οξύ και κωνικό, επειδή σχηματίστηκε από τη στερεοποίηση των ποσοτήτων του υγρού λιθαργύρου, που έρεαν λόγω της βαρύτητας προς τα κάτω, καθώς ο οβελός έβγαινε «κάθετος» από το κράμα.

Η παραγωγή αργύρου με τη μέθοδο της κυπέλλωσης του αργυρούχου μολύβδου είναι γνωστή κυρίως από τα αργυρεία του Λαυρείου. Η εκεί αρχαιότερη εφαρμογή της χρονολογείται στα τέλη της ΜΕ περιόδου και έχει διαπιστωθεί στην προϊστορική ακρόπολη του Θορικού, όπου σε στρώματα αυτής της περιόδου βρέθηκαν λιθάργυροι[29]. Η χρησιμοποίηση σιδερένιων οβελών για την αφαίρεση των οξειδίων του μολύβδου κατά την κυπέλλωση θεωρείται εφεύρεση των κλασικών χρόνων (ε ι κ. 7).

Οι λιθάργυροι που βρέθηκαν στο οικόπεδο Πανάγου (αριθ. 1-2) προέρχονται ασφαλώς από κυπέλλωση αργυρούχου μολύβδου, κατά την οποία χρησιμοποιήθηκαν σιδερένιοι οβελοί, και επρόκειτο, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, να μετατραπούν σε μόλυβδο για την κατασκευή μολύβδινων αντικειμένων ή για άλλη χρήση[30]. Όλα τα ευρήματα που αναφέραμε εξάλλου, εκτός από την εκεί λειτουργία σχετικού εργαστηρίου, φανερώνουν επίσης και την όλη παραγωγική διαδικασία των μολύβδινων αντικειμένων: οι λιθάργυροι είναι η πρώτη ύλη του μετάλλου, η εστία (αριθ. 5) ο

28. Ό.π., σ. 311 κ.ε.

29. J. Servais, Les fouilles sur le haut du Vélatouri, Thorikos III (1965), σ. 22 κ.ε.

30. Π.χ. για τη στεγανοποίηση των υδατοδεξαμενών (Κ. Κονοφάγος - Ε. Μπαντέκα, Αι δεξαμεναί ύδατος της αρχαίας μεταλλουργίας εις το Λαύριον και το ειδικόν στεγανοποιητικόν επίστρωμα τούτων, Γεωλογικά Χρονικά των Ελληνικών Χώρων 26 (1974), σ. 328 κ.ε.), για τη φαρμακευτική (Ed. Ardaillon, Les mines du Laurium dans l'antiquité, Παρίσι 1897, σ. 122), για την κατασκευή ορισμένων ειδών γυαλιού (R. H. Brill, Lead Isotopes in Ancient Glass, Annales du 4e congrès international d'étude historique du verre, Λιέγη 1969, σ. 255 κ.ε.). Γενικά για τις χρήσεις του μολύβδου πρβλ. H.-G. Buchholz, Das Blei in der mykenischen Kultur in der bronzezeitlichen Metallurgie Zyperns, JdI 87 (1972), σ. 1. κ.ε.

χώρος της τήξης των λιθαργύρων, η άμορφη μάζα μολύβδου (αριθ. 3) απόδειξη τήξης λιθαργύρων ή και άλλων, παλιότερων, άχρηστων ή αποτυχημένων, μολύβδινων αντικειμένων, ενώ οι αγνύθες και τα άλλα ευρήματα[31] (αριθ. 4) ανήκουν στα τελικά προϊόντα της όλης εργασίας. Η παραγωγή του μολύβδου στο ροδιακό εργαστήριο, όπως τουλάχιστον εικάζεται από τα ανασκαφικά «δεδομένα», θα ήταν μικρής κλίμακας, θα είχε δηλαδή χαρακτήρα, όπως θα λέγαμε σήμερα, «βιοτεχνικό», και αυτό φωτίζει, νομίζω, ιδιαίτερα το τότε εμπόριο του μολύβδου[32]. Κατά τον Κ. Κονοφάγο[33], που μελέτησε την τεχνολογία των αργυρείων του Λαυρείου στο σύνολό της, οι μεταλλουργοί, για να αποκτήσουν κοινό (καθαρό) μόλυβδο, που προοριζόταν για το εμπόριο, έλιωναν μετά την κυπέλλωση του αργυρούχου μολύβδου τους λιθαργύρους μαζί με μικρή ποσότητα σκωριών, που διευκόλυνε τη ρευστότητα του μετάλλου. Η τήξη πραγματοποιόταν μέσα σε καμίνους όμοιες με εκείνες που «έχτιζαν» για την τήξη του μεταλλεύματος, δηλαδή μεγάλες[34]. Τα ευρήματα όμως του οικοπέδου Πανάγου φανερώνουν ότι τα αργυρεία διοχέτευαν στο εμπόριο και λιθαργύρους που μετατρέπονταν σε μόλυβδο από τους ίδιους τους αγοραστές. Η μετατροπή αυτή δεν ήταν δύσκολη και μπορούσε να γίνεται και μέσα σε απλή, «ανοιχτή» εστία, επειδή ο λιθάργυρος τήκεται στους 880° C περίπου. Η ανεύρεση λιθαργύρων σε ανασκαφικές έρευνες αρχαίων ερειπίων, που απέχουν πολύ από γνωστά αργυρεία[35], είναι μια απόδειξη για τη διεξαγωγή αυτού του είδους εμπορίου του μολύβδου.

Εικ. 7. Σωληνωτοί λιθάργυροι από τη Λαυρεωτική (Μουσείο Λαυρείου, αριθ. 13, α-β-γ).

31. Σχετικές μήτρες δε βρέθηκαν στο εργαστήριο.

32. M. Besnier, Le commerce du plomb á l'époque romaine d'après les lingots estampillés, RA XII (1920), σ. 211 κ.ε. και XIII (1921), σ. 36 κ.ε.

33. Κ. Κονοφάγος, ό.π., σ. 330 κ.ε.

34. Κ. Κονοφάγος, Κάμινοι τήξεως και τεχνική της τήξεως των αργυρούχων μεταλλευμάτων μολύβδου της Λαυρεωτικής υπό των αρχαίων Ελλήνων, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 49 (1974), σ. 262 κ.ε.

35. Στην πόλη της Ρόδου μερικά τεμάχια σωληνωτών λιθαργύρων, όπως με πληροφόρησε η συνάδελφος Α. Δρελιώση, την οποία ευχαριστώ ιδιαίτερα, βρέθηκαν και στο οικόπεδο Σολούνια το 1982. Σωληνωτοί λιθάργυροι ανακαλύφθηκαν εξάλλου κατά την ανασκαφική έρευνα κτιρίου πλησίον του ιερού της Ταυροπόλου Αρτέμιδος στη Λούτσα της Αττικής (ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 151 κ.ε.), σύμφωνα με τις πληροφορίες του Εφόρου Αρχαιοτήτων Α. Λιάγκουρα, στον οποίο εκφράζω τις ευχαριστίες μου. Παρό-

Ένα από τα ερωτήματα που θέτουν οι λιθάργυροι του οικοπέδου Πανάγου, είναι το πού εξορύχθηκε το μετάλλευμα του αργυρούχου μολύβδου. Την απάντηση μπορεί να τη δώσει η ισοτοπική ανάλυση του μολύβδου τους[36]. Τα αποτελέσματα αυτής της εξέτασης θα φωτίσουν και τις πληροφορίες των αρχαίων συγγραφέων για την ύπαρξη μεταλλευμάτων αργυρούχου μολύβδου στο ροδιακό υπέδαφος, και θα πιστοποιήσουν εάν πράγματι έγιναν, και πότε, αντικείμενο εκμετάλλευσης, όπως πιθανολογούν[37] ή θεωρούν βέβαιο[38] ορισμένοι ερευνητές.

Η στενή, από την άποψη της παραγωγής, σχέση του μολύβδου με τον άργυρο προσδίδει στον εντοπισμό της προέλευσης της πρώτης ύλης των ροδιακών μολύβδινων αντικειμένων ιδιαίτερη σημασία, επειδή, αν αποδειχθεί η ύπαρξη μεταλλείων αργυρούχου μολύβδου στο μητροπολιτικό νησί ή στην «περιφέρεια» του ροδιακού κράτους, είναι ευνόητο ότι οι Ρόδιοι θα έβγαζαν απ' αυτά όχι μόνο μόλυβδο, αλλά και άργυρο, το πολύτιμο δηλαδή μέταλλο που τους έδινε τη δυνατότητα να εκδίδουν το περίφημο νόμισμά τους[39]. Κατά τους αρχαίους χρόνους τα μεταλλεύματα του αργυρούχου μολύβδου εξορύσσονταν κατά κανόνα κυρίως για τον άργυρό τους και όχι για το μόλυβδο. Η εκμετάλλευσή τους κρινόταν οικονομικά σύμφορη ή ασύμφορη ανάλογα με το ποσοστό αργύρου που περιείχαν, ενώ ο μόλυβδος ήταν συνήθως ένα «υποπροϊόν» της παραγωγής του αργύρου. Η ισοτοπική ανάλυση λοιπόν πρέπει να επεκταθεί συστηματικά στα αργυρά ροδιακά νομίσματα όλων των περιόδων, όπου κι αν έχουν βρεθεί, καθώς και στα άλλα αρχαία αργυρά αντικείμενα, για να διερευνηθεί ακριβώς μια σπουδαία πλευρά της οικονομίας των Ροδίων, οι πηγές δηλαδή από τις οποίες προμηθεύονταν τον άργυρο. Έτσι, αν οι πηγές αυτές αποδειχθούν επιχώριες, θα γνωρίσουμε τότε ένα ακόμη κρηπίδωμα της οικονομικής δύναμης των Ροδίων, ενώ, αν πιστοποιηθεί ότι οι πηγές βρίσκονταν εκτός του ροδιακού κράτους, και πάλι το κέρδος δε θα 'ναι μικρό, επειδή θα φανούν καθαρά οι χώρες από τις οποίες οι Ρόδιοι προμηθεύονταν πολύ σημαντικά για την κίνηση της οικονομίας τους μέταλλα και θα φωτιστούν καλύτερα οι πολιτικές σχέσεις τους μ' αυτές. Φυσικά, ούτε τα μεταλλεία παραμένουν ανεξάντλητα ούτε οι εμπορικές σχέσεις των κρατών είναι αμετάβλητες και έτσι η εξακρίβωση της προέλευσης της πρώτης ύλης είναι απαραίτητη για όλα τα αρχαία μετάλλινα αντικείμενα, κάθε εί-

μοιους λιθαργύρους, σύγχρονους μάλιστα με τους ροδιακούς, βρήκε και ο Α. Κεραμόπουλλος στην Εράτυρα της Κοζάνης (Ανασκαφαί και έρευναι εν τη Άνω Μακεδονία, ΑΕ 1932, σ. 129, σημ. 2, εικ. 87, αριθ. 10). Μερικές άμορφες μάζες μολύβδου, που βρέθηκαν μαζί (ό.π., σ. 130, αριθ. 18, εικ. 89, αριθ. 10), δείχνουν μάλλον ότι και εκεί γινόταν πρόχειρη (;) παραγωγή μολύβδου με τήξη σωληνωτών λιθαργύρων για την επιτόπου κατασκευή μολύβδινων αντικειμένων.

36. R. H. Brill - J. M. Wampler, Isotope Studies of Ancient Lead, AJA 71 (1967), σ. 63 κ.ε. N. H. Gale, Lead Isotopes and Aegean Metallurgy, Thera and the Aegean World, I, Λονδίνο 1978, σ. 529 κ.ε. (έκδ. C. Doumas).

37. H. Van Gelder, ό.π., σ. 430.

38. Α. Ορλάνδος, ό.π., 2, σ. 24.

39. P. R. Franke - M. Hirmer, Die griechische Münze, Μόναχο 1964, σ. 137, πίν. 188-189. R. M. Berthold, Fourth Century Rhodos, Historia XXIX (1980), σ. 49, σημ. 65.

δους και κάθε περιόδου, αφού το καθένα τους μπορεί να μας δώσει, από την άποψη αυτή, μια «ιστορική» μαρτυρία αντικειμενική και αναμφισβήτητη.

Η πολλαπλή χρησιμότητα του μολύβδου[40] επιβάλλει, εκτός από την προέλευση, να εξεταστούν επίσης η συχνότητα και τα είδη των χρήσεών του στη Ρόδο, αν και κατά πάσα πιθανότητα δε θα διέφεραν και πολύ από τα αντίστοιχα σε άλλες πόλεις της ίδιας εποχής. Όπως είναι γνωστό, το μέταλλο αυτό, γενικά, «... εν αρχή απαντά εις άκρως περιωρισμένην χρήσιν, ακόμη και εις την κλασσικήν αρχιτεκτονικήν..., βραδύτερον όμως, εις την Ελληνιστικήν και Ρωμαϊκήν εποχήν, η χρησιμοποίησις του μολύβδου γίνεται υπέρογκος»[41]. Δυστυχώς τα είδη των μολύβδινων αντικειμένων που βρέθηκαν στο εργαστήριο του οικοπέδου Πανάγου είναι πολύ λίγα, η ποικιλία όμως των χρήσεων του μολύβδου στην ελληνιστική και τη ρωμαϊκή Ρόδο ήταν στην πραγματικότητα πολύ μεγάλη και αυτό τεκμηριώνεται από το πλήθος των ειδών άλλων σχετικών ευρημάτων σε διάφορα σημεία της πόλης. Η ως τώρα αρχαιολογική έρευνα «των οικοπέδων» της σύγχρονής μας Ρόδου έχει φέρει στο φως: σωλήνες ύδρευσης των οικιών, βλήματα σφενδονών, σταθμά για ζυγαριές, πυξίδες διάφορων μεγεθών, οστεοθήκες, φέρετρα[42], άγκυρες πλοίων[43], βαρίδια για δίχτυα ψαράδων, συνδέσμους τεμαχίων σπασμένων αγγείων, ειδώλια, ελάσματα με ανάγλυφες παραστάσεις, παιδικά παιχνίδια, οικιακά σκεύη, αγνύθες κ.ά. Όλα τους φυλάγονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ρόδου και αποκαλύπτουν τη σημασία που είχε ο μόλυβδος την εποχή αυτή για την εξυπηρέτηση καθημερινών πρακτικών αναγκών, που θα ήταν όμως ακόμη μεγαλύτερη, αν αναλογιστούμε ότι το μέταλλο αυτό χρησιμοποιόταν επίσης στην οικοδόμηση μεγάλων κτιρίων (μολυβδοχοήσεις συναπτόμενων άκρων αρχιτεκτονικών μελών ή συνδέσμων τους)[44], στην κατασκευή ορισμένων ειδών γυαλιού, για τη στερέωση αγαλμάτων και στηλών στις βάσεις τους κ.ά. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι, από τον 3ο αι. π.Χ. και ύστερα, οι μεταλλοτέχνες πρόσθεταν μόλυβδο στα κράματα με τα οποία κατασκεύαζαν τα ορειχάλκινα αγάλματα, σε ποσοστό από 5 έως 25% για τεχνικούς λόγους[45].

Για τη χρήση του μολύβδου από τους Ροδίους υπάρχουν εξάλλου σποραδικές μνείες στις αρχαίες πηγές. Ο Ξενοφών[46] αναφέρει την επαινετική παρατήρηση του Κύρου για την ικανότητα των Ροδίων μι-

40. Κ. Κονοφάγος, Το αρχαίο Λαύριο και η τεχνική παραγωγής του αργύρου, Αθήνα 1980, σ. 357. Α. Ορλάνδος, ό.π., σ. 24 κ.ε. και σ. 39.

41. Σπ. Μαρινάτος, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 49 (1974), σ. 299.

42. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 598, Πίν. 756 α-β (οικόπεδο Καμπόσα).

43. Μικρή μολύβδινη άγκυρα πλοίου, καθώς και άλλες αρχαιότητες που έχουν ανασυρθεί κατά καιρούς από τη θαλάσσια περιοχή του νησιού, εκτίθενται στα γραφεία του λιμεναρχείου της Ρόδου.

44. Α. Ορλάνδος, ό.π., σ. 25 κ.ε.

45. P. T. Craddock, The Composition of the Copper Alloys used by the Greek, Etruscan and Roman Civilisations, JAScien 4 (1977), σ. 103 κ.ε.

46. Ξενοφών, Κύρου Ανάβασις, III. 3, 16-17: ...*ἀκούω δ' εἶναι ἐν τῷ στρατεύματι ἡμῶν Ῥοδίους, ὧν τοὺς πολλοὺς φασιν ἐπίστασθαι σφενδονᾶν καὶ τὸ βέλος αὐτῶν καὶ διπλάσιον φέρεσθαι τῶν Περσικῶν σφενδονῶν, ἐκεῖναι γὰρ διὰ τὸ χειροπληθέσι τοῖς λίθοις σφενδονᾶν ἐπὶ βραχὺ ἐξικνοῦνται, οἱ δὲ Ῥόδιοι καὶ ταῖς μολυβδίσιν ἐπίστασθαι χρῆσθαι...*

σθοφόρων του στρατεύματός του στο σφενδόνισμα μολύβδινων βλημάτων, παρόμοια βλήματα μάλιστα, ενεπίγραφα και μη, έχουν ήδη βρεθεί, όπως αναφέραμε, στις ανασκαφικές έρευνες του νησιού[47]. Σε νόμο της Καμίρου επίσης ορίζεται η μολυβδοχόηση του εμβόλου της μαρμάρινης στήλης στην οποία επρόκειτο να χαραχθεί το κείμενό του[48], σύμφωνα με την κοινή πρακτική, τη γνωστή από όλες σχεδόν τις πόλεις του αρχαίου κόσμου. Κατά τον Πολύβιο[49], τέλος, στη βοήθεια που πρόσφεραν στους Ροδίους διάφορα κράτη για την ανοικοδόμηση της πόλης μετά τις καταστροφές που προξένησε ο μεγάλος σεισμός του 226 π.Χ., περιλαμβάνονταν και 3.000 τάλαντα μολύβδου, δώρο της Αιγύπτου. Ο αιγυπτιακός μόλυβδος θα ήταν κατά πάσα πιθανότητα απαργυρωμένος, μετά τη διαπίστωση όμως ότι το μέταλλο αυτό κυκλοφορούσε στο εμπόριο και ως οξείδιο του μολύβδου, αναρωτιέται κανείς, αν η βοήθεια της Αιγύπτου έφτασε στη Ρόδο ως μόλυβδος ή ως λιθάργυρος.

Σύμφωνα με ορισμένες ανασκαφικές διαπιστώσεις[50], οι μεταλλοτεχνικές επιδόσεις του εργαστηρίου του οικοπέδου Πανάγου δεν περιορίζονταν στην κατασκευή μόνο μολύβδινων αντικειμένων, τυχόν υποθέσεις όμως ότι οι ανευρεθέντες λιθάργυροι θα μπορούσαν να προέρχονται από κυπέλλωση αργυρούχου μολύβδου που έγινε επιτόπου, θα ήταν αστήριχτες, επειδή κανένα άλλο εύρημα ή ένδειξη δε φανερώνει την εκεί παραγωγή αργύρου. Αν πράγματι υπήρχαν μεταλλεία στο νησί ή στην περιφέρεια του ροδιακού κράτους, δεν αποκλείεται φυσικά, για λόγους διάφορους, ο παραγόμενος με την τήξη του μεταλλεύματος αργυρούχος μόλυβδος να μεταφερόταν για κυπέλλωση στη μητρόπολη, προς το παρόν όμως δεν έχουμε κανένα σχετικό στοιχείο. Παρά τη μη διαπίστωση κυπέλλωσης στο εν λόγω εργαστήριο, οι λιθάργυροι που ανακαλύφθηκαν σ' αυτό μας προσφέρουν το πρώτο ασφαλές χρονικό όριο για τη χρονολόγηση γενικά της μεθόδου κυπέλλωσης του αργυρούχου μολύβδου με τη χρήση σιδερένιων οβελών. Όπως είναι γνωστό, η μέθοδος μαρτυρείται από τον Πλίνιο[51], αλλά δεν έχει ακόμη εξακριβωθεί ούτε το πότε ούτε το πού πρωτοεφαρμόστηκε.

Η σύνδεση των σωληνωτών λιθαργύρων με όσα λέει ο Πλίνιος για τη χρησιμοποίηση σιδερένιων οβελών κατά την κυπέλλωση του αργυρούχου μολύβδου, έγινε τον περασμένο αιώνα από τον Ανδρέα Κορδέλλα, τον πρώτο ερευνητή των αρχαίων αργυρείων του Λαυρείου[52]. Πριν από μερικά χρόνια επίσης ο Κ. Κονοφάγος[53] εξήγησε αναλυτικά τη μέθοδο. Και οι δυο ερευνητές όμως είχαν στη διάθεσή τους λαυρεωτικούς σωληνωτούς λιθαργύρους, που βρέθηκαν τυχαία και όχι σε ασφαλώς

47. A. Maiuri, Nuova sylloge epigrafica di Rodi e Cos, Φλωρεντία 1925, σ. 250.

48. G. Dittenberger, Sylloge inscriptionum Graecarum[3], Λειψία 1915, σ. 561 κ.ε., αριθ. 339, στ. 11.

49. Πολύβιος, V. 89, 7: ... *Χρυσηίς... τρισχίλια μολύβδου τάλαντα...*

50. Θα εκτεθούν λεπτομερειακά στη δημοσίευση της ανασκαφής.

51. Plinius, Naturalis historiae, XXXIII, 105-108.

52. A. Cordella, Le Laurium, Μασαλία 1869, σ. 104.

53. C. Conophagos, Une méthode ignorée de coupellation du plomb argentifere utilisée par les anciens Grecs, Γεωλογικά Χρονικά των Ελληνικών Χώρων 11 (1959), σ. 137 κ.ε.

χρονολογούμενα στρώματα, όπως τουλάχιστον συμπεραίνει κανείς από τις σχετικές δημοσιεύσεις. Ο Κ. Κονοφάγος[54] θεωρεί πιθανό ότι η μέθοδος επινοήθηκε από τους μεταλλουργούς του Λαυρείου, μάλλον κατά τους κλασικούς χρόνους, αλλά αυτό όσο ίσως είναι ευνόητο, άλλο τόσο χρειάζεται απόδειξη και μάλιστα ακριβέστερο χρονολογικό ορισμό. Δυστυχώς, αν δε γίνουν συγκεκριμένες έρευνες, οι απαιτούμενες αποδείξεις δεν είναι εύκολο να βρεθούν στα πολυάριθμα μεταλλουργικά εργαστήρια του Λαυρείου, επειδή μετά τον 4ο π.Χ. αι. και ως το τέλος των αρχαίων χρόνων οι εκεί εργαζόμενοι δεν έκαναν πλέον, όπως πιστεύεται, εξορύξεις μεταλλεύματος, αλλά έβγαζαν άργυρο και μόλυβδο, σε πολύ μικρότερες ποσότητες βέβαια, «αναχωνεύοντες» τα μεταλλευτικά και μεταλλουργικά απορρίμματα των κλασικών προδρόμων τους[55], που περιείχαν ακόμη μικρά ποσοστά μετάλλων, και χρησιμοποιούσαν για το σκοπό αυτό τις άριστες κλασικές εγκαταστάσεις. Έτσι, όταν βρίσκονται σωληνωτοί λιθάργυροι στα εργαστήρια της Λαυρεωτικής, στην επιφάνεια του εδάφους ή σε διαταραγμένα στρώματα, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν η κυπέλλωση, απ' την οποία προέρχονται, είναι κλασική ή μετακλασική. Το ζήτημα του πότε πρωτοεμφανίζονται οι σωληνωτοί λιθάργυροι στο Λαύρειο παραμένει ακόμη ανοιχτό.

Αναμφισβήτητα, η μέθοδος κυπέλλωσης του αργυρούχου μολύβδου με τη χρήση σιδερένιων οβελών θα χρονολογηθεί ασφαλέστερα μόνο από σωληνωτούς λιθαργύρους, που τυχόν θα βρεθούν σε αδιατάρακτα στρώματα αργυρείων (στο Λαύρειο ή αλλού), παρά ταύτα όμως και εκείνοι που έρχονται στο φως κατά την ανασκαφική έρευνα χώρων που απέχουν πολύ από αργυρεία, είναι επίσης πολύ χρήσιμοι, επειδή, όταν συμβαίνει να χρονολογούνται με κάποια βεβαιότητα, επιτρέπουν γενικότερες χρονολογικές προσεγγίσεις. Κάτω από αυτό το πρίσμα οι λιθάργυροι του οικοπέδου Πανάγου είναι αξιόλογοι, επειδή πιστοποιούν ότι η μέθοδος ήταν γνωστή κατά τους υστεροελληνιστικούς χρόνους, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι τότε πρωτοεφαρμόστηκε.

Λαύρειο, Οκτώβριος 1984

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Χ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ

54. Κ. Κονοφάγος, Το Λαύριο και η ελληνική τεχνική παραγωγής του αργύρου, Αθήνα 1980, σ. 312.

55. Στράβων, IX. 1, 23: *... τὰ δ' ἀργυρεῖα τὰ ἐν τῇ 'Αττικῇ κατ' ἀρχὰς μὲν ἦν ἀξιόλογα, νυνὶ δ' ἐκλείπει· καὶ δὴ καὶ οἱ ἐργαζόμενοι, τῆς μεταλλείας ἀσθενῶς ὑπακουούσης, τὴν παλαιὰν ἐκβολάδα καὶ σκωρίαν ἀναχωνεύοντες, εὕρισκον ἔτι ἐξ αὐτῆς ἀποκαθαιρόμενον ἀργύριον, τῶν ἀρχαίων ἀπείρως καμινευόντων...*

PRODUCTION OF LEAD FROM LITHARGE IN HELLENISTIC RHODES

Recent exploration in the SE section of the ancient city of Rhodes, in the area enclosed by the ancient streets P23α-32α-23β and 32γ, revealed a large building complex in the form of the typical "Rhodian House". On the floor of one of the rooms at the north side of the courtyard were found remains of a simple hearth, i.e. a shallow pit, tube-shaped pieces of litharge and a shapeless mass of lead, as well as several lead objects (a piece of lead leaf, a vase handle, loom-weights, weights etc.). All these testify not only to the existence of a workshop for the production of lead objects, but also to the fact that the raw material, i.e. lead, was produced on the spot by melting litharge (PbO). On the evidence of the pottery finds, the workshop is dated to the late Hellenistic times, while its size indicates that it had the character of a home industry.

Since no traces of mines of argentiferous lead have been found so far on this island, the Rhodian litharge —and any other that has come to light in various Greek places situated at a great distance from such mines— suggests that, in general, silver mines were also selling litharge, from which lead was obtained by the purchasers themselves through a simple melting process. The Rhodian tubular pieces of litharge also prove that cupellation of argentiferous lead with the use of iron spits was already practised in the late Hellenistic period. As we know, this method of producing silver had been known mainly from the silver mines of ancient Laurion, but the date when it began to be applied is uncertain. It is hoped that a future isotopic examination of the above lead finds, as well as of all the other ancient Rhodian objects of silver and lead, will provide useful information on the provenance of the raw material employed by major branches of the famous Rhodian metalwork, notably, silverwork and leadwork. This information may shed new light on the almost permanent prosperity of the Rhodian economy and on the various aspects of Rhodian diplomacy.

EVANGELOS KAKAVOYIANNIS

Abb. 1. Frontansicht der Herme aus Eretria (Photo B. Stamatopoulos).

EINE HERMESTELE AUS ERETRIA

Während der Ausgrabungen der Archäologischen Gesellschaft in Eretria, die von Prof. Dr. Petros Themelis im Jahr 1977 durchgeführt worden sind, ist der obere Teil einer Hermestele mit Kopf ans Licht gekommen. Sie lag an der nord-östlichen Ecke des römischen Baus im Planquadrat BB2-AA2, in 3 m Abstand von seinem Propylon an der Ostseite[1].

Die Hermestele Inv. Nr 1436 ist in einem schlechten Zustad (A b b. 1). Erhalten sind

1. Praktika 1977, S. 33, 34, Taf. 15. Für die Erlaubnis zur Publikation der Herme habe ich Herrn Prof. Dr. P. G. Themelis besonders zu danken.

der obere Teil der Herme und der untere Teil des Kopfes. Das Gesicht wurde in Wangenhöhe schräg abgeschnitten. Aus diesem Grunde kann man die Augen nicht mehr erkennen, was ein wichtiges Element in unserer Diskussion über die Herkunft des Werkes darstellen würde.

Der erhaltene Teil der Herme ist 0,375 m hoch. Die Breite des Kopfes beträgt in der Höhe der Nase 0,090 m. Die Distanz zwischen den abgebrochenen Kopfende und dem Kinn ist 0,065 m und der ursprüngliche Kopf dürfte erwa 0,130 m groß gewesen sein. Die erhaltene Schulterhöhe beträgt 0,240 m. Die maximale Breite am der Bruchlinie ist 0,220 m und die maximale Tiefe 0,130 m. Die Höhe des abgebrochenen linken Armes beträgt 0,10 m und die Breite 0,06 m. Die Höhe des Halses beträgt 0,05 m und die Breite 0,095 m. Der Abstand der beiden Enden der äußeren Haarsträhnen an der linken Schulter beträgt 0,050 m und der auf der Schulter selbst 0,035 m.

Die Nase und der halbe Bart sind abgebrochen. Erhalten sind nur die zwei Mundwinkelpartien, die ein archaisches Lächeln erscheinen lassen und die mit dem Bart ein verzerrtes Dreieck bilden. Ein stark vorspringender Jochbogen trennt das gewellte vertikale Barthaar von der Wange. Ein Loch im Kinn zeigt uns, daß der Bart eventuell nach einem Bruch oder nach Korrektur eines Fehlers des Künstlers eingesetzt wurde. Daß so etwas möglich war, zeigt uns z.B. ein Herme-Kopf von Agora aus Athen[2]. Von dem Haar ist ein halber Teil erhalten, ebenso das rechte halbe Ohr in seiner plastischen Darstellung und neben dem Ohr die starke einzelplastische Buckellocke. Der hintere Teil der Frisur stellt sieben aufeinander folgende (A b b. 2), quer verlaufende, grob gearbeitete Stufen dar. Die vordere Lokkenpartie ist vom hinteren Haar völlig getrennt dargestellt; es gibt keinen Übergang zwischen beiden Partien. Die hinter dem rechten Ohr hervortretenden drei gewellten Haarsträhnen verlaufen seitlich der Brust. Der hintere Teil der Frisur entspricht genau der Länge des vorderen Teiles. Im Gegensatz zur rechten Seite, wo die Grenzlinie zwischen vorderem und hinterem Haar eher vertikal verläuft, ist sie auf der linken Seite leicht nach innen geneigt.

Der Bart schließt an die letzte einzelne plastische Buckellocke an, wobei ein Abstand zwischen Ohr und dem Bart bleibt (A b b. 3). Das rechte Ohr ist besser erhalten als das linke und läßt eine gute Proportionalität erkennen. Der linke Arm, der mit der Stele zusammen gearbeitet war, ist abgebrochen. Die rechte Arm war in ein rechteckiges Loch eingesetzt (A b b. 2). Die gut modellierte Wangenpartie ist gewölbt. Der gut erhaltene Hals geht harmonisch in den Hermenschaft über (A b b. 1), ohne daß es eine quadratische Übergangs - Brustpartie gibt[3]; der Übergang befindet sich oberhalb des Armloches.

Um die Figur näher zu erläutern, versuche ich den nicht erhaltenen Teil des Kopfes zu rekonstruieren. Dies war dank der Beobachtunge von J. Fink möglich[4]. Am leichtesten läßt sich die Haartracht aufgrund der

2. D. Willers, Zu den Anfängen der archaistischen Plastik, 1975, S. 33 ff.

3. Wie bei den Hermen von Siphnos und Morlawenz; Willers, a.o., Taf. 13 u. 16.

4. J. Fink, Die Haartracht der Griechen, 1938, S. 55 ff.

Abb. 2. Rechte Seite der Herme.

Abb. 3. Detail der rechten Seite des Kopfes.

erhaltenen Überreste des seitlichen Stirnhaares rekonstruieren. Die unmittelbar vor dem rechten Ohr vorhandene Locke in Spiralform deutet darauf hin, daß der Bildhauer bei der Herme eine plastische zweireihige Stirnlockenpartie modelliert hat (A b b. 3). Eine entsprechende Anordnung der Stirnlocken zeigt der verwundete Krieger aus dem Westgiebel des Aphaiatempels von Aigina[5]. Die Buckellocken an der eretrischen Herme waren wahrscheinlich an der Stirnmitte massiver als jene an den Seitenpartien. Zum Vergleich sei der Kopf des Jungen auf der Grabstelle eines Kriegers im Knielaufschema genannt[6].

An der ersten Reihe müßte der Bildhauer durch den halben Unfang des Kopfes —gemessen von einem Ohr entlang der Stirn zum anderen Ohr, sechzehn Buckellocken herausgearbeitet haben. In der zweiten inneren Reihe müßten sich aufgrund des größeren Umfanges zwei Buckellocken mehr befinden. Diese doppelte Reihe von Buckellocken bildet eine feste Rahmung und verleiht dem Gesicht ein größeres Gewicht[7]

5. Fr. Gerke, Griechische Plastik, 1938, S. 55 ff.

6. Fr. Gerke, O.C. Abb. 83 (Athen N.M. Nr. 1959).

7. Willers, a.o., S. 37.

(A b b. 4 a). Dasselbe können wir an des Siphnos-Herme beobachten. Der Künstler gibt über die Mode der Zeit Aufschluß, indem er das Haar vor den beiden Schultern gewellt fallen läßt. Ein Haarreif sollte das Hinterhaar fest an die Kopfhaut drücken, weil es noch kein Haarknoten gab[8].

Die Augen könnten lidlos und auf mittlerer Höhe der Ohren angebracht sein, wie bei dem Kopf in Cincinati, auf dem Akropolis-Kopf und dem Kopf in Kopenhagen, und waren möglicherweise durch Malerei angegeben. Die Nase verläuft streng senkrecht, und der waagrecht geschwungene Mund spiegelt das archaische Lächeln wider, wie uns die verbliebenen Mundwinkel verdeutlichen.

Die erste Frage ist die chronologische Einordnung der Hermestele von Eretria mittels Vergleich mit dem Kopf aus Cincinati[9], dem Kopf von der Athener Akropolis[10], mit dem Hermekopf aus Siphnos[11], mit dem Kopf in Kopenhagen aus Böotien[12] und mit der halblebensgroßen Herme aus Kalkstein in Eretria[13].

In der Arbeit von D. Willers[14] sind die Grundzüge des Typus deutlich gezeigt: «...Das lang in den Nacken fallende Haupthaar und der volle, beschnittene Bart mit dem großen Schnurrbart auf der Oberlippe. Es fehlen ihnen allen noch die vor den Schultern nach vorne auf den Hermenschaft fallen den Locken».

Aber die neue Herme von Eretria hat schon das fallende Haupthaar vor den Schultern. Es dürfte sich dabei um ein einzigartiges Exemplar handeln. Wie in der Rekonstruktion bereits erwähnt wurde (A b b. 4 a-b), könnten die Augen lidlos herausgearbeitet sein, und der Kopf trägt die Stirnlocken in zwei Reihen als einzelne plastische Buckellocken, genau wie bei dem Kopf von Akropolis, Mariemont[15], und dem Eretria-Köpfchen aus Kalkstein.

Bei der Kopenhagener Stele verläuft die untere Partie der Augen parallel geschwungen zu den Jochbogenlinien, dadurch heben sich die Augen besser vom Gesicht ab. Auch bei der Herme aus Eretria wird das Gesicht durch eine streng horizontale und vertikale Linie viergeteilt (A b b. 4 a), die wir bei den archaischen Hermen, die wir bis jetzt kennen, noch nicht gesehen haben. Ganz deutlich erkennt man die Trennung des Backenbartes von der aufgewölbten Wange durch die Jochbogenlinie.

Von den beiden Wangenpartien reicht der Bart bis zur ersten rechten Buckellocke, die etwas unterhalb der Mitte des Ohres verläuft. Im Vergleich zum Cincinati-Kopf ist der Übergang zwischen Wange und Bart abrupter. Die Wellen des Backenbartes des Kopfes von Cincinati, die unserer Herme ähneln, haben eine diagonale Richtung nach innen, aber trotzdem gehen sie harmonisch auf die Wange über. Bei einer späteren Herme, die sich im Eretria-Museum[16] befindet,

8. Nach dem Beispiel des Eretria Poros-Kopfes, der weder Haarknoten, noch Haarreifen hat, ist diese Aussage fraglich.

9. Willers, a.o., Taf. 11, 2.

10. A.o., Taf. 11, 1.

11. A.o., Taf. 13, 1-2.

12. A.o., Taf. 12, 1-2.

13. A.o., Taf. 14, 1-2.

14. A.o., S. 33.

15. A.o., Taf. 16, 1-4.

16. A.o., Taf. 14, 1-2.

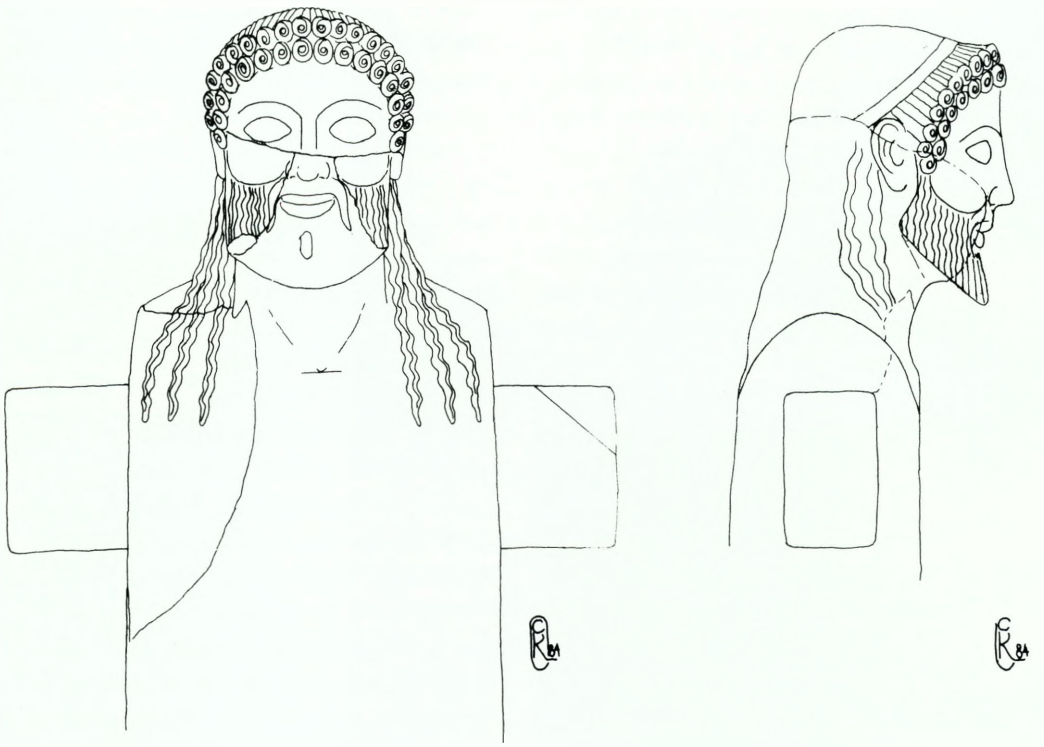

Abb. 4a-b. Rekonstruktionsversuch der Herme.

gibt es keine Linie, aber einen flachen Übergang zwischen Bart und Jochbein. Die einzelnen Barthaare bei der neuen eretrischen Herme erwecken den Eindruck, daß sie an die Jochbögen angehängt worden sind (A b b. 5). Der Jochbogen kommt hier nicht intensiv zum Ausdruck.

Der unterhalb des Jochbogens vertikal angelegte Backenbart unterscheidet sich vom Haupthaar durch seine strenge Richtung. Die erhaltenen Mundwinkel, die typisch für das archaische Lächeln sind, zeigen, daß der Mund nicht so groß ist, wie bei der Siphnos-Herme und betonen den Unterschied zwischen horizontal gebogenem Mund und vertikalem Bart (A b b. 1 und 2).

Die zweite Frage, die sich nach der Betrachtung der neuen eretrischen Herme im Vergleich mit anderen Stelen aus dem gleichen Zeitraum und unter Beobachtung ihrer Züge stellt, ist, in welcher Kunstlandschaft sie entstanden ist.

Wie man aus den erhaltenen Partien der Stele ersehen kann, muß sie wegen ihres starken plastischen Ausdrucks in Zusammenhang mit den Hermen aus Cincinati, Eretria, Akropolis und Kopenhagen behandelt werden. Die plastische Wiedergabe der Frisur und die Stellung der Strähnen bis in die Mitte der Schulter ist, wie bei dem Kopf aus Cincinati und der Stele aus Eretria und Morlawenz, ein Charakteristikum der attischen Kunst. Die hervorgewölbten Augen, die unsere Herme mit großer Wahrscheinlich-

keit gehabt hat, sind, wie der Kopf aus Cincinati, die Herme aus Eretria und der Akropolis-Kopf gezeigt haben, ein attisches Merkmal. Diese hervorgewölbten Augen können wir auch an der Metope Nr 8 des Athener Schatzhauses in Delphi beobachten; ebenso das gewellte Haupthaar, das auf die Brust der Amazone der gleichen Metope fällt, ist mit dem Haupthaar unserer Herme gleich. Das Ende der Haare ist bei

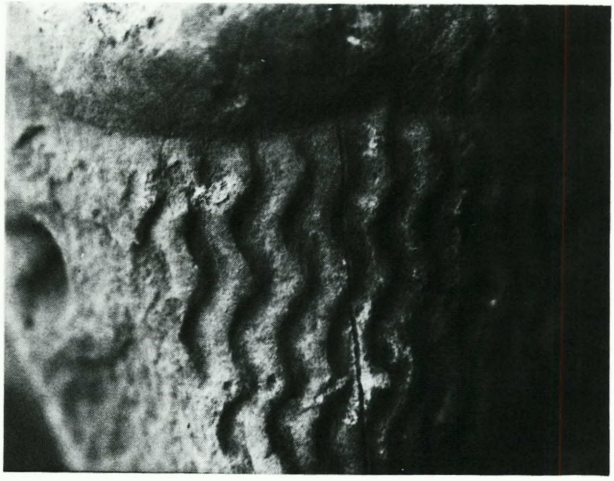

Abb. 5. Detail des linken Bartes.

beiden in der selben Höhe der Brust und der Abstand zwischen den heiden äußeren Strähnen ist ungefähr gleich. Interessant ist, daß die Locken in Halshöhe —bei der Amazone und der eretrischen Herme, voluminöser sind als am Ende, und daß die Wellenlänge bei beiden gleich ist. Der Aufbau des Amazonen-Ohres ist ungefähr gleich mit dem der Herme, wobei die zwei inneren Furchen im selben Punkt wenig oberhalb des Ohrläppchens auslaufen. An einem Kopf aus dem Louvre[17] finden wir auch die charakteristischen, hervorgewölbten und großflächigen Wangen, die der Metope Nr 8 so sehr ähnlich sind.

Richtig ist I. Triandi's[18] Bemerkung, die die Ähnlichkeit des Kopenhagen-Kopfes aus der Karlsberg Glyptothek[19] mit der eretrischen Herme hervorhebt. Doch ist der Kopenhagener Kopf anders strukturiert. Die Wangen sind hervorgewölbt und bilden einen harmonischen Übergang zum Bart (wie auf dem Cincinati-Kopf) und der Mund hat dieselbe Breite wie der der Herme aus Eretria. Trotz allem ist der Umriß des Gesichtes rund. Im Gegensatz zum Kopenhagener Kopf bilded das herabfallende Barthaar der eretrischen Herme eine streng vertikale Kontour, die relativ scharf nach innen umbricht und nicht die weiche, gleichmäßige Rundung besonders im Bereich Jochbein-Bartansatz aufweist, die den Kopenhagener Kopf kennzeichnet. Das Ohr ist bei der Eretria-Herme harmonisch in die Struktur des Kopfes eingefügt, während das Ohr des Kopenhagener Kopfes aussieht, als wäre es eingesetzt worden.

Aus dem bisher Ausgeführten geht hervor, daß die Herme eine stark plastische Schöpfung ist. Sie zeigt alle Züge der spätarchaischen Zeit: Ausformung und Zurichtung des Stirnhaares, wie dies nach den erhaltenen Resten über dem rechten Ohr ange-

17. E. Langlotz, Frühgriechische Bildhauerschule, 1927, Abb. 94 d.

18. I. Triandi, ADelt. 32 (1977): Meletai, S. 118 ff. Vgl. E. Touloupa, Die Giebelskulpturen des Apollo Daphnephoros Tempels in Eretria (Dissertation), Athen 1983 (Griechisch), S. 107 Nr 13, Taf. 51.

19. Willers, a.o., Taf. 12.

nommen werden kann, die vorspringenden Jochbögen der Wangen, und der, wie die unbeschädigten Mundwinkelpartien zeigen, kräftig geschwungene Mund mit dem Glanz seines archaischen Lächelns. In der zeitlichen Einordnung liegt sie wahrscheinlich vor dem Cincinati-Kopf und sicher vor der Metope Nr 8. Sie ist jünger als der Kopf von der Akropolis und man kann sie somit ins letzte Jahrzehnt des sechsten Jahrhunderts datieren. Die erhaltenen sowie die rekonstruierten Züge zeigen, daß der Künstler unter starkem Einfluß der attischen archaischen Zeit gearbeitet hat, die ihm für den Stil der Gesamtfigur, insbesondere für die Haartracht, Vorbild war.

Die bekannte "'Αειναῦται" Basis einer Hermestele, die in Eretria bei den Ausgrabungen von B. Petrakos[20] gefunden wurde hat folgende Maße: 0,29 × 0,51 m. Der Ausgräber datierte sie an das Ende des fünften Jahrhunderts. Auf dem Oberen Teil der Basis eingesetzt und mit Blei befestigt sieht man die Reste der abgebrochenen Hermestele aus pentelischem Marmor mit den Ausmaßen 26 cm × 19 cm.

Stellt man den oben beschriebenen Teil der neuen Hermestele (Inv. Nr 1436) auf dieses Rechteck, so fehlen an der Länge 4 cm und an der Breite 6 cm. Den Berechnungen ergeben sich folgende Maße: In Halshöhe beträgt die Breite des erhaltenen Teiles 21 cm, an der unteren End-Bruchlinie 22 cm; die jeweilige Tiefe beträgt 11,5 cm bzw. 13 cm. Daraus ergibt sich pro 4,5 cm eine Erweiterung von 2 cm in der Breite und von 3 cm in der Tiefe. Bei einer Gesamthöhe der Stele von 1,05 m bedeckt sie somit also an der Basis auch die vorher fehlenden 4 cm bzw. 6 cm. Die differenzierten Maßverhältnisse sind überzeugend zur Erklärung, der Zusammengehörigkeit der Basis und der Herme[21], und dadurch besonders geeignet. Am archäologischen Datum ist nicht zu zweifeln. Die von Petrakos vorgeschlagene Datierung der Inschrift ist nicht gesichert.

ANGELOS RITSONIS

20. B. Petrakos, BCH 87 (1963), 545 ff. Cfr. REG 1964, Bull. épigr. 406. N. Kontoleon, AE 1963, S. 1 ff.

21. Wie schon Prof. Themelis vermutet hat, Praktika 1982, S. 172, Anm. 3.

ΑΣΗΜΕΝΙΟ ΠΛΑΚΙΔΙΟ ΣΤΗ ΒΑΣΗ ΤΗΣ ΛΕΙΨΑΝΟΘΗΚΗΣ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΣΤΗ ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ

Στο Museo dell'Opera del Duomo της Φλωρεντίας υπάρχει μια λειψανοθήκη, έργο του χρυσοχόου Antonio di Piero del Vagliente[1], στην οποία φυλάσσεται ο βραχίονας του αποστόλου Φιλίππου (εικ. 1). Στη βάση της λειψανοθήκης (εικ. 2) βρίσκεται τοποθετημένο, μαζί με άλλα ιερά αντικείμενα[2], ένα επιχρυσωμένο ασημένιο πλακίδιο. Το πλακίδιο αυτό αποτελεί το θέμα της παρούσας έρευνας.

Η εξέταση του πλακιδίου έγινε με βάση φωτογραφίες που μας παραχωρήθηκαν από το Cabinetto Fotografico della Soprintendenza της Φλωρεντίας, οι οποίες και μας επέτρεψαν να παρατηρήσουμε την κατάσταση του πλακιδίου πριν από τη συντήρηση που έγινε το 1954[3], κατά τη διάρκεια της συντήρησης και μετά την αποκατάστασή του στη σημερινή μορφή.

Το πλακίδιο έχει μικρές διαστάσεις[4] και, όπως φαίνεται στις φωτογραφίες που έχουμε στη διάθεσή μας, έχει κατασκευαστεί με την τεχνική της σφυρηλάτησης και της εγχάραξης.

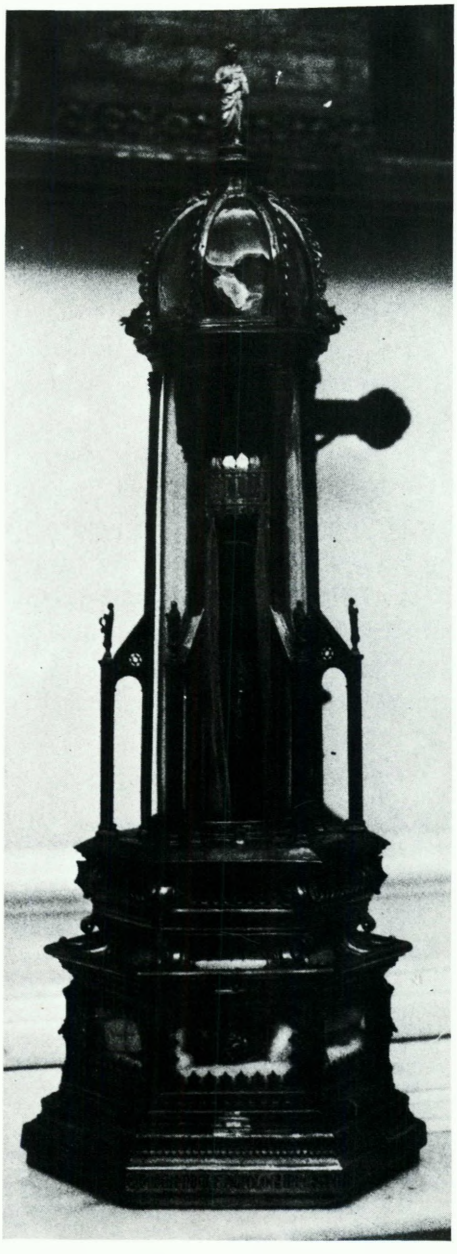

Εικ. 1. Η λειψανοθήκη του αποστόλου Φιλίππου, έργο του Antonio di Piero del Vagliente.

1. Χρυσοχόος που έζησε στη Φλωρεντία το 15ο αιώνα.

2. Τα άλλα ιερά αντικείμενα είναι: η λίθος του αγίου Στεφάνου, το ιερό λείψανο του αγίου Παντελεήμονα, ένας ξύλινος επίχρυσος σταυρός και διάφορα λείψανα άγνωστων αγίων.

3. Η συντήρηση του πλακιδίου έγινε από τον καθηγητή Bruno Bearzi το 1954.

4. Το πλακίδιο δεν ήταν δυνατό να το εξετάσουμε από κοντά και να πάρουμε τις διαστάσεις του, γιατί ήταν κλεισμένο μέσα στη λειψανοθήκη. Επίσης στα αρχεία της Soprintendenza της Φλωρεντίας δεν μπορέσαμε να βρούμε πληροφοριακά στοιχεία γι' αυτό.

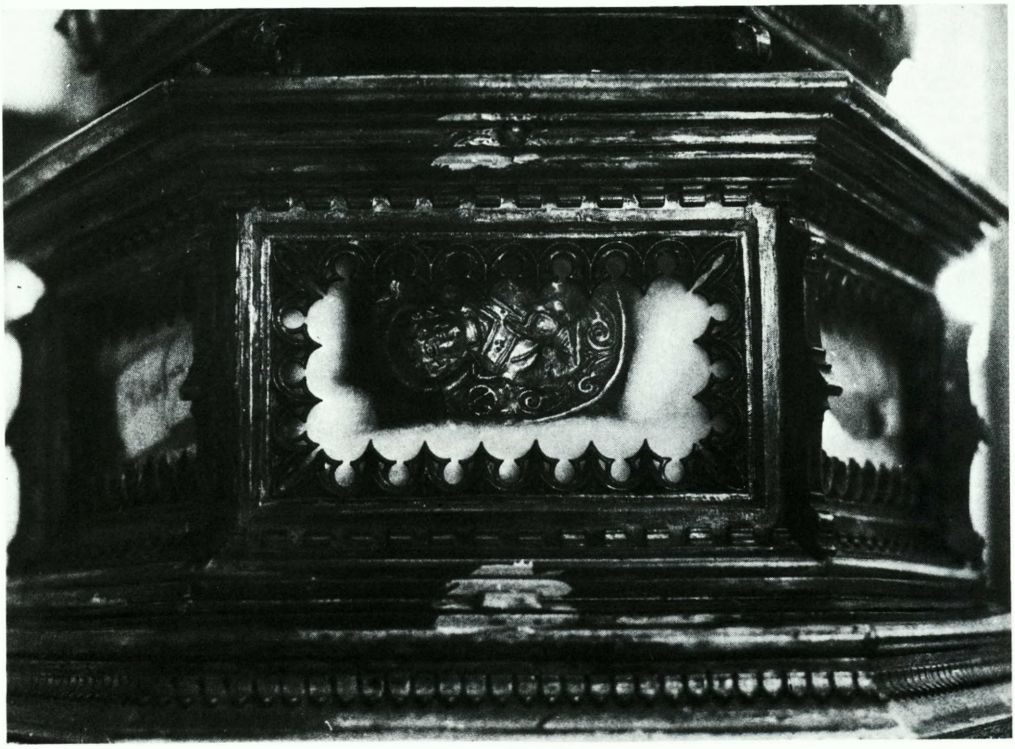

Εικ. 2. Λεπτομέρεια της λειψανοθήκης του αποστόλου Φιλίππου.

Η φωτογραφία του πλακιδίου πριν από τη συντήρησή του (εικ. 3) δείχνει ότι ήταν ενσωματωμένο σε μια μικρή μάζα ακαθόριστου από τη φωτογραφία υλικού[5]. Στην κορυφή της μάζας, που ήταν καλυμμένη μ' ένα κομμάτι ύφασμα, ήταν περασμένος ένας κρίκος. Η ύπαρξή του μας επιτρέπει να υποθέσουμε μια χρήση του πλακιδίου —πριν από την τοποθέτησή του στη βάση της λειψανοθήκης— ανάλογη μ' εκείνη του φυλαχτού.

5. Κατά τη διάρκεια της συντήρησης το υλικό αυτό αφαιρέθηκε και το πλακίδιο ξανατοποθετήθηκε στη βάση της λειψανοθήκης του αποστόλου Φιλίππου.

Η φωτογραφία του πλακιδίου κατά τη διάρκεια της συντήρησής του (εικ. 4) δείχνει ότι αποτελείται από δύο κομμάτια. Το ένα απεικονίζει τη μορφή του αγίου, ενώ το άλλο αποτελεί την κορνίζα πάνω στην οποία εφάρμοζε το πρώτο με μικρά καρφάκια. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι τα δύο παραπάνω μέρη δεν αποτελούσαν εξαρχής τμήματα του ίδιου έργου, αλλά ότι τα συναρμολόγησαν σε μεταγενέστερη εποχή. Φαίνεται πολύ πιθανό η κορνίζα να κατασκευάστηκε εκ των υστέρων, ειδικά για να πλαισιώσει τη μορφή του αγίου, αφού αυτή αποσπάστηκε από την αρχική της θέση.

Μια ακόμη υπόθεση που θα μπορούσαμε

Εικ. 3. Το πλακίδιο πριν από τη συντήρησή του το 1954.

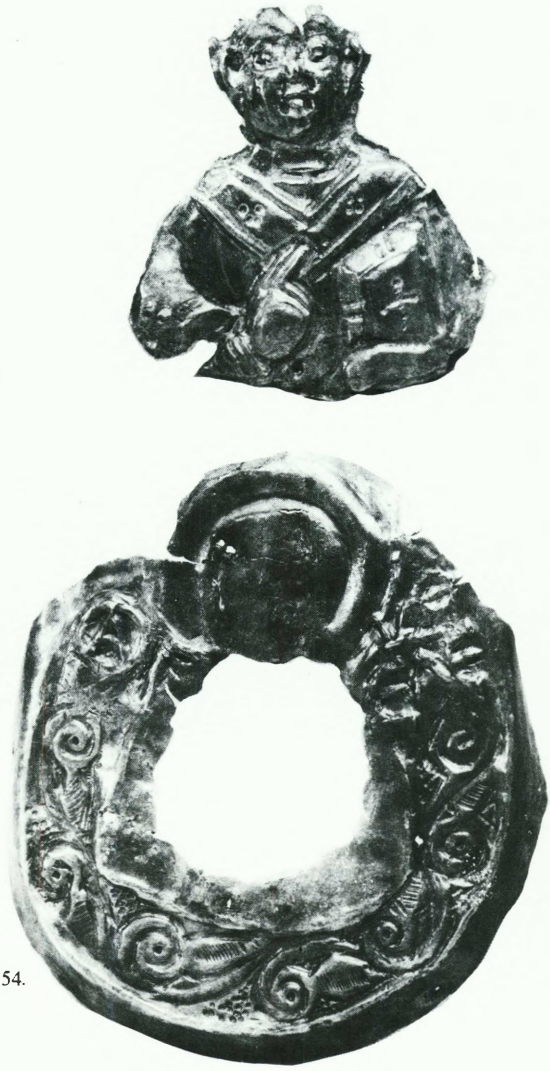

Εικ. 4. Το πλακίδιο κατά τη διάρκεια της συντήρησής του.

να κάνουμε είναι ότι η μορφή του αγίου έγινε από πολύτιμο μέταλλο (ασήμι), ενώ η κορνίζα από ευτελέστερο (μπρούντζο ή χαλκό), το οποίο κατόπιν επαργυρώθηκε, για να δώσει, τουλάχιστον οπτικά, ομοιομορφία στο έργο.

Θεωρώντας ως πιθανότερη την υπόθεση ότι η μορφή του αγίου προερχόταν από ένα άλλο έργο τέχνης, συνεχίζουμε την εξέταση του πλακιδίου.

Το θέμα του πλακιδίου είναι ένας άγιος σε προτομή (ε ι κ. 5)· πιθανό να ήταν ολόσωμος αρχικά. Ο άγιος με το ένα χέρι ευλογεί, ενώ στο άλλο κρατά βιβλίο, πάνω στο οποίο είναι χαραγμένος ένας σταυρός. Το χέρι του αγίου που κρατά το βιβλίο

φαίνεται να είναι καλυμμένο από το μανδύα του, μια και δε διακρίνουμε καθαρά τα δάχτυλα του αριστερού χεριού. Το ορολόγιο που φέρει ο άγιος γύρω από το λαιμό είναι κοσμημένο με δύο μικρούς σταυρούς. Το διακοσμητικό μοτίβο της κορνίζας που πλαισιώνει τον άγιο είναι ελικοειδής βλαστός κληματαριάς (ε ι κ. 5).

Ο άγιος του πλακιδίου έχει ταυτιστεί από τον G. Richa με τον άγιο Παντελεήμονα: "Cranio, e Tibia di san Pantaleone, questo è lungo otto dita involto in un pezzo di broccato d'oro figurato, e legato in argento rabescato, con sotto e sopra queste lettere in Greco Reliquie Santi Pantaleonis. L'osso del Cranio è involto in una borsa che apparisce bagnata, e sopra in lamina d'argento la figura del Santo intagliatavi, che colla destra benedice, e tiene nella sinistra un volume chiuso, e intorno alla testa in cifre: Reliquie S. Pantaleonis"[6].

Ορισμένοι μελετητές[7] της λειψανοθήκης του Antonio di Piero del Vagliente περιορίζονται στο να επαναλαμβάνουν την

6. G. Richa, Notizie istoriche delle chiese fiorentine, Φλωρεντία 1757, Ε. σ. LI.

7. Βλ. G. B. Befani, Memorie storiche dell'antichissima basilica di San Giovanni Battista di Firenze, Φλωρεντία 1884, σ. 57. A. Lumachi, Memorie storiche dell'antichissima basilica di S. Gio. Battista di Firenze, Φλωρεντία 1782, σ. 48.

Εικ. 5. Το πλακίδιο μετά τη συντήρησή του το 1954.

άποψη του G. Richa ως προς το πλακίδιο, ενώ άλλοι[8] ούτε καν αναφέρονται στη ύπαρξή του.

Τελευταία, η G. Brunetti[9] επιβεβαιώνει την ταύτιση του αγίου με τον άγιο Παντελεήμονα και αποδίδει χρονολογικά το πλακίδιο στο 12ο αιώνα.

Παρατηρώντας το καλά, διακρίναμε γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου, ακανόνιστα σκορπισμένα στα πλάγια της κεφαλής του αγίου. Στα αριστερά, διακρίνουμε το γράμμα *Α*, κλειστό μέσα σε κύκλο, αρχικό της λέξης *ΑΓΙΟΣ*. Στα δεξιά τα γράμματα *Υ* και *Θ*, πάνω από τα *Ε*, *Λ* και *Ε*. Αν ενώσουμε αυτά τα γράμματα, θεωρώντας ως αρχικά αυτά που βρίσκονται κάτω, έχουμε το μισό ενός ονόματος: *ΕΛΕΥΘ*. Το άλλο μισό του ονόματος του αγίου δεν μπορούμε να το διακρίνουμε πάνω στο πλακίδιο, λόγω της κακής διατήρησής του. Με τα πέντε αυτά γράμματα μπορούμε εύκολα να συμπεράνουμε το όνομα του αγίου: *Ἐλευθέριος*.

Η ποιοτική διαφορά στην κατασκευή των δύο τμημάτων του πλακιδίου (μορφή-κορνίζα) ενισχύει την άποψη πως τα δύο κομμάτια συναποτέλεσαν ένα καινούργιο έργο, αφού η μορφή αποσπάστηκε από κάποια άλλη θέση. Το γεγονός αυτό ήταν μάλλον αποτέλεσμα του ότι είχε πέσει σε αχρηστεία το έργο του οποίου αποτελούσε αρχικά τμήμα.

Αίτια θρησκευτικού σεβασμού δεν επέτρεψαν την καταστροφή της μορφής του αγίου, που, εξαιτίας της προηγούμενης σχέσης της με κάποιο ιερό λείψανο, θεωρήθηκε σεβαστή και έτσι διατηρήθηκε[10]. Παραδείγματα αυτής της συνήθειας, να αποσπούν δηλαδή μορφές αγίων από την αρχική τους θέση σε κάποιο έργο, με σκοπό να τους αποδώσουν μια καινούργια λειτουργικότητα, αποτελούν τα δύο ασημένια καλύμματα ευαγγελίων του 12ου αιώνα της συλλογής Hoepli (ε ι κ. 6-7). Πράγματι, και από τα δύο καλύμματα απουσιάζουν οι κεντρικές μορφές, γεγονός που οφείλεται, πιθανόν, στον παραπάνω λόγο.

Ιστορία και χρονολόγηση του πλακιδίου

Στοιχεία για την ιστορία του πλακιδίου μας δίνει η επιγραφή που υπάρχει στη βάση της λειψανοθήκης του αποστόλου Φιλίππου: *He sacratissime sanctorum reliquie misse fuerunt de Constantinopoli tempore Manuelis Paltologi* (sic) *imperatoris Constantinopolitani anno MCCCLXXXXIII et in presente vasculo posite sunt anno Domini MCCCLXXXXVIII de mense junii.*

Το συμπέρασμα που βγαίνει από την ανάγνωση της επιγραφής είναι ότι τα ιερά αντικείμενα της βάσης της λειψανοθήκης του Antonio di Piero del Vagliente στάλθηκαν από την Κωνσταντινούπολη γύρω στο 1393 και τοποθετήθηκαν στη θέση αυτή το 1398.

8. Βλ. F. A: Gruyer, Les œuvres d'art de la renaissance italienne au temple de Saint-Jean, Παρίσι 1875. A. Cocchi, Degli antichi reliquiari di Santa Maria del Fiore e di San Giovanni, Φλωρεντία 1901.

9. "Segue una lamina d'argento raffigurante un giovane santo benedicente con un libro, probabilmente Pantaleone, di arte bizantina, sembra del secolo XII" (L. Beccherucci - G. Brunetti, Il Museo dell'Opera del Duomo a Firenze, Μιλάνο 1970, II, σ. 242).

10. Βλ. H. Leclerq, στο λήμμα "Reliques et reliquaires", Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de liturgie, XIV2, Παρίσι 1948 s. v., σ. 2294-2359· εξηγεί ότι μπορούσε να γίνει ιερό ένα αντικείμενο που ήταν σε στενή επαφή για ένα διάστημα μ' ένα άγιο λείψανο.

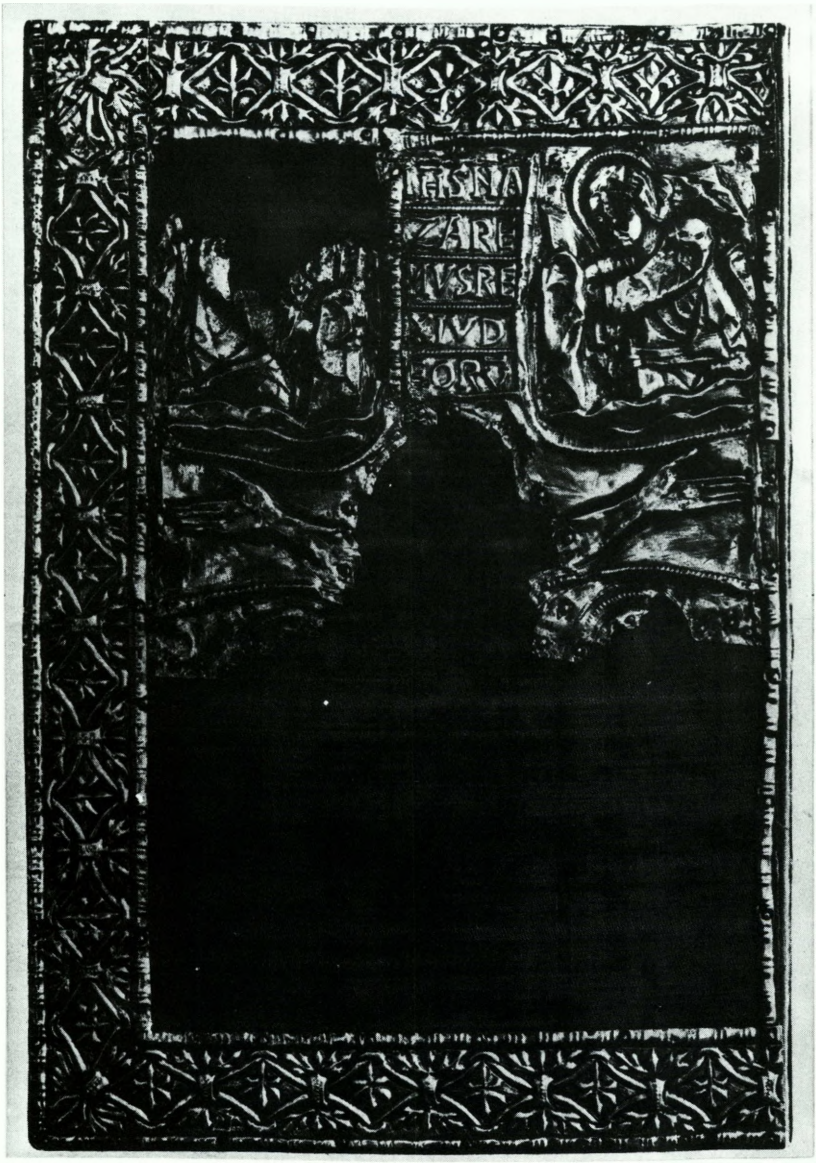

Εικ. 6. Κάλυμμα ευαγγελίου, Συλλογή Hoepli.

Σύμφωνα με τον Giovanni Mariti[11] δε στάλθηκαν απευθείας από την Κωνσταντινούπολη στη Φλωρεντία, αλλά αρχικά στη Βενετία, στα χρόνια της βασιλείας του Μανουήλ Παλαιολόγου (1391-1425), από

11. G. Mariti, Memorie istoriche di Monaco de Corbizzi Fiorentino Patriarca di Gerusalemme, Φλωρεντία 1781, σ. 95.

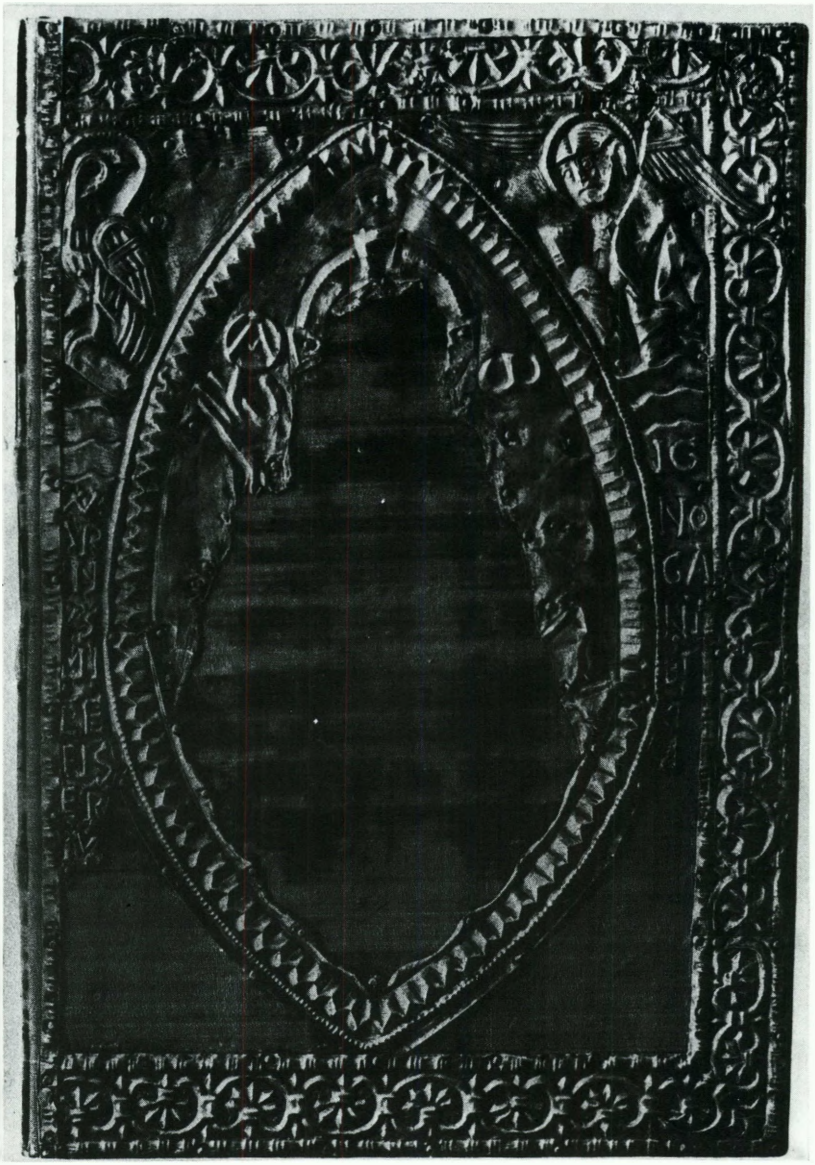

Εικ. 7. Κάλυμμα ευαγγελίου, Συλλογή Hoepli.

τον Antonio di M. Piero Torrigiani, ο οποίος ήταν φλωρεντινής καταγωγής και παρακοιμώμενος του Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού (1347-1354). Ο Antonio di M. Piero Torrigiani αφαίρεσε τα ιερά αντικείμενα από το δωμάτιο του αυτοκράτορα, όταν αυτός αναγκάστηκε να παραιτηθεί από το θρόνο. Με το θάνατο του Antonio di

M. Piero Torrigiani η Βενετή σύζυγός του, αριστοκρατικής καταγωγής, Nicoletta Grioni χάρισε τα ιερά αυτά αντικείμενα στους Consoli dell'Arte dei Mercatanti της Φλωρεντίας.

Από την παραπάνω ιστορία φαίνεται αρκετά αληθοφανής η υπόθεση ότι το πλακίδιο αυτό αποτελεί δείγμα της τέχνης της Κωνσταντινούπολης. Η χρονολόγησή του, όμως, φαίνεται αρκετά προβληματική. Κάθε προσπάθεια για να αποδοθεί το πλακίδιο σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο συγκρούεται στην παντελή έλλειψη ιστορικών στοιχείων. Πράγματι, πέρα από τις πληροφορίες που μας δίνει η επιγραφή της βάσης της λειψανοθήκης του αποστόλου Φιλίππου και οι οποίες αφορούν στην καταγωγή του, καθώς και των άλλων ιερών αντικειμένων, δεν έχουμε καμία άλλη συγκεκριμένη πληροφορία, η οποία θα μπορούσε να μας βοηθήσει στην έρευνά μας.

Από εικονογραφική επίσης άποψη είναι δύσκολο να φθάσουμε σε οποιοδήποτε συμπέρασμα σχετικά με τη χρονολόγηση του πλακιδίου. Αυτό συμβαίνει γιατί με το όνομα «άγιος Ελευθέριος» συναντάμε μια σειρά αγίων της ορθόδοξης εκκλησίας. Μια πιθανή ταύτιση του αγίου του πλακιδίου με τη βοήθεια των ατομικών χαρακτηριστικών του με κάποιον από τους ομώνυμους αγίους είναι αδύνατη για δύο λόγους: πρώτα, γιατί το πλακίδιο διατηρείται σε κακή κατάσταση και, κατά συνέπεια, καθιστά δύσκολη ακόμη και μια στιλιστική ανάλυσή του, και δεύτερο, εξαιτίας των λίγων πληροφοριών για τα ατομικά χαρακτηριστικά των αγίων που γνωρίζουμε με το ίδιο όνομα.

Το μοναδικό πράγμα που μας απομένει να δοκιμάσουμε είναι μια στιλιστική ανάλυση του έργου, αλλά δυστυχώς η παρούσα κατάστασή του, όπως έχει ήδη τονιστεί, δε βοηθά πολύ για ένα τέτοιο εγχείρημα.

Εξετάζοντας προσεχτικά τον τρόπο με τον οποίο έχει αποδοθεί η μορφή του αγίου, επιμένοντας ιδιαίτερα στα λίγα ευδιάκριτα χαρακτηριστικά της —στιλιζάρισμα, αφαίρεση και απλότητα εκτέλεσης— δεν μπορούμε να αρνηθούμε κάποια στιλιστική ομοιότητα με το πλακίδιο της ίδιας λειψανοθήκης, που βρίσκεται στο πάνω τμήμα της και απεικονίζει τον απόστολο Φίλιππο[12]· το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να δεχτούμε μια χρονολόγηση μεταξύ του τέλους του 11ου αιώνα και των αρχών του 12ου.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΝΟΝΙΔΗΣ

12. G. Kanonidis, Una placchetta d'argento bizantina conservata entro il reliquiario di San Filippo Apostolo, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄ τ. ΙΑ΄ (1982-1983), σ. 267-280, εικ. 2-3.

UNA LAMINA D'ARGENTO SITUATA NELLA BASE DEL RELIQUIARIO DI SAN FILIPPO APOSTOLO A FIRENZE

Nella base del reliquiario di Antonio di Piero del Vagliente che si trova oggi nel Museo dell'Opera del Duomo di Firenze è collocata una lamina d'argento dorato. La lamina è di piccoli dimensioni ed è eseguita con le tecniche dello sbalzo e del cesello. Consiste di due parti: la figurina di San Eleuterio e la cornice sulla quale viene applicata con dei piccoli chiodini. Le notizie storiche e l'esame stilistico dell' opera ci hanno permesso di supporte come luogo di sua provenienza Constantinopoli e una datazione alla fine dell' XI secolo.

GIOVANNI CANONIDIS

ΕΠΙΤΟΠΙΑ ΕΞΕΤΑΣΗ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΑΦΗΣ CCII ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΤΩΝ ΑΒΔΗΡΩΝ

Όπως είναι γνωστό, η μελέτη των παλαιοανθρωπολογικών ευρημάτων αρχαιολογικών ανασκαφών περιλαμβάνει τη μετρική και μορφολογική ανάλυση των οστών ενός σκελετού και κατ' επέκταση ενός σκελετικού πληθυσμού. Η μελέτη αυτή, που μπορεί να δώσει πληροφορίες για την ανθρωπολογική διαμόρφωση του πληθυσμού, τη γενετική του δομή, τη δημογραφική του σύνθεση και τους παλαιοπαθολογικούς χαρακτήρες του, στηρίζεται στην εργαστηριακή εξέταση των καθαρισμένων, συντηρημένων και σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό αναστηλωμένων οστών του σκελετού (Πίτσιος 1984).

Αντίθετα, η τεχνική της επιτόπιας εξέτασης των συνθηκών ταφής στηρίζεται στην αξιοποίηση των ανατομικών σχέσεων των οστών ενός σκελετού και σε παρατηρήσεις που αφορούν στη μηχανική συμπεριφορά και την αρχιτεκτονική δομή του οστίτη ιστού. Η εξέταση αυτή μπορεί να δώσει πληροφορίες σχετικές με τα ταφικά έθιμα και την τελετουργική διαδικασία, συχνά όχι μόνο κατά την εναπόθεση του νεκρού, αλλά και πριν ή και μετά την ταφή. Τέτοιες πληροφορίες αποτελούν πολιτισμική παράμετρο, η οποία μπορεί να συνεκτιμηθεί κατά την αρχαιολογική ανάλυση και τον πολιτισμικό καθορισμό μιας ανθρώπινης

κοινότητας (Brothwell 1972, Alekshin 1983).

Σε περιπτώσεις εκτεταμένων νεκροταφείων η ανάλυση των ταφικών εθίμων, που διαπιστώνονται από τη μελέτη των αρχαιολογικών ευρημάτων και την επιτόπια εξέταση των οστών, σε συνδυασμό με τον ανθρωπολογικό προσδιορισμό του φύλου και της ηλικίας των σκελετών, είναι δυνατό να βοηθήσει στη διερεύνηση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στον πληθυσμό, ανάλογα με το φύλο, την ηλικία και τη θέση του ατόμου στην παραγωγική διαδικασία (Alekshin 1983, Häusler 1983). Επίσης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορική μελέτη ενός λαού παρουσιάζει η σύγκριση των διαπιστωμένων ταφικών εθίμων με σχετικές πληροφορίες —εφόσον υπάρχουν— από γραπτές πηγές.

Η επιτόπια εξέταση σκελετικών ευρημάτων μπορεί ακόμη να δώσει στοιχεία της προσωπικής ιστορίας ενός ατόμου, σχετικά με τις συνθήκες θανάτου και τις σχέσεις του προς τα άλλα μέλη της κοινότητας. Φυσικά, τέτοια στοιχεία αποτελούν οριακή δυνατότητα και συμπλήρωμα των πληροφοριών που δίνει η βασική ανθρωπολογική ανάλυση σχετικά με τη βιολογική ιστορία του ατόμου· μια και ο σκελετός αποτελεί δυναμικό σύνολο, του οποίου η τελική διαμόρφωση είναι αποτέλεσμα διεργασιών που καθορίζονται από το γενετικό του υπόστρωμα και από τις επιδράσεις του περιβάλλοντος, όπως είναι οι συνθήκες διατροφής και διαβίωσης, οι παθογόνοι παράγοντες και οι τραυματισμοί του ατόμου στη διάρκεια της ζωής.

Μια βασική δυσκολία στη διάγνωση των αρχικών συνθηκών ταφής αποτελούν οι συχνές διαταραχές, που μπορεί να προέρχονται από διαφορετικούς παράγοντες, όπως είναι οι τυχαίες μηχανικές μεταβολές του εδάφους, οι ζωικές δραστηριότητες και οι ανθρώπινες επεμβάσεις. Βασικός κανόνας για τη διάγνωση του τρόπου εναπόθεσης του νεκρού είναι η διαπίστωση μεγαλύτερου ή μικρότερου αριθμού οστών με φυσιολογική διάταξη των —συχνά πολλαπλών— αρθρώσεων που παρεμβάλλονται ανάμεσά τους. Αντίθετα, οποιαδήποτε ανακολουθία στη φυσιολογική άρθρωση των οστών ενός σκελετού χρειάζεται προσεκτική παρατήρηση, πριν αποδοθεί σε εσκεμμένη ενέργεια, δηλαδή σε ταφικό έθιμο ή σε ιδιαίτερη αντιμετώπιση μιας ταφής.

Διπλές ταφές έχουν βρεθεί με όλους τους

Εικ. 1. Ο τάφος CCII.

βασικούς συνδυασμούς ηλικίας και φύλου των δύο νεκρών. Σε ορισμένες περιπτώσεις διπλές ταφές είχαν αποδοθεί σε θανάτωση της γυναίκας του νεκρού. Γενικότερα, οι πολλαπλές ταφές θεωρούνται οικογενειακές ταφές, όμως σε πολλές περιπτώσεις η ανθρωπολογική ανάλυση έδειξε ιδιαιτερότητα στη σύνθεση του υλικού, που απαιτούσε και διαφορετική ερμηνεία (Malinowski 1983).

Ο τάφος CCII του βυζαντινού νεκροταφείου των Αβδήρων

Κατά την ανασκαφή του τάφου CCII, έξω από το δυτικό τείχος της πόλης των Αβδήρων, ήρθαν στο φως οι σκελετοί δύο ατόμων με ιδιαίτερα καλή ανατομική και ιστολογική διατήρηση των οστών, γεγονός που επέτρεπε σαφή διαπίστωση των συνθηκών ταφής (ε ι κ. 1).

Ο πρώτος σκελετός ανήκε σε γυναίκα ηλικίας περίπου 30 ετών και βρέθηκε —σε αντίθεση με την καθολική για το νεκροταφείο ύπτια στάση— ακουμπισμένος στο δεξί πλευρό, με άτακτη και μάλλον τυχαία στροφή και κάμψη του κορμού. Η στάση του μαρτυρούσε έλλειψη σεβασμού και ιδιαίτερης φροντίδας κατά την ταφική εναπόθεση και η απόσπαση των κάτω άκρων —με θραύση των μηριαίων οστών, πολύ ψηλά, στη βάση του κορμού— υποδείκνυε

Εικ. 2. Ο γυναικείος σκελετός.

βίαιο θάνατο του ατόμου (ε ι κ. 2). Η απόσπαση των κάτω άκρων πρέπει να είχε σχέση με το θάνατο του ατόμου για τους εξής λόγους:

α. Δε βρέθηκαν ίχνη των οστών των κάτω άκρων σε όλη την έκταση του τάφου, παρόλο που η πρόσχωση ερευνήθηκε προσεκτικά και κοσκινίστηκε, πράγμα που θα συνέβαινε αν είχαν αποκοπεί μετά την ταφή.

β. Κατά την κατασκευή του κιβωτιόσχημου, φτιαγμένου από λίθινες πλάκες τάφου (Σαρλά-Πεντάζου 1981), είχε ληφθεί υπόψη η αναπηρία του γυναικείου σκελετού. Έτσι το ολικό μήκος του, που έφτανε τα 2,80 μ., είναι πολύ μεγάλο για απλή ταφή και μικρό για κανονική διπλή ταφή, όπως στην περίπτωση των γειτονικών ταφών CIC και CCXXXI, με συνολικό μήκος 3,20 μ.

γ. Η φυσιολογική άρθρωση και η παράλληλη ανατομική θέση των μικρών τμημάτων, τα οποία σώζονται από τη θραύση των μηριαίων, φανερώνει πως αυτή συνέβη στο ζωντανό άτομο, παρουσία των μαλακών μερών του σώματος.

δ. Το σπάσιμο των μηριαίων οστών είναι φρέσκο, άρα πρόσφατο κατά τη χρονική στιγμή της ταφής και η επιφάνεια θραύσης δεν εμφανίζει επούλωση του οστίτη ιστού,

Εικ. 3. Λεπτομέρεια της διπλής ταφής. Διακρίνονται τα κομμένα μηριαία του γυναικείου σκελετού σε ανατομική θέση, η μετατόπιση της κεφαλής του ανδρικού σκελετού και ο αποχωρισμός των δύο πρώτων αυχενικών σπονδύλων.

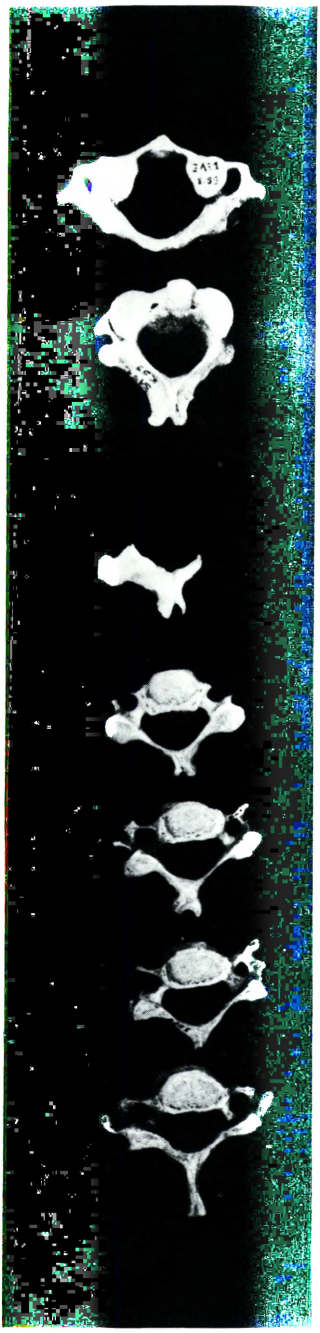

ιυχενικοί σπόν ου ανδρικού σκε-
ρίνεται το σπον τόξο που σώθηκε
αυχενικό σπόν

όπως θα συνέβαινε αν η αναπηρία του ατόμου είχε προκληθεί σε κάποιο χρόνο πριν από το θάνατό του.

Στην αποδοχή βίαιου θανάτου του ατόμου αυτού συμβάλλει και το επιθανάτιο —μη επουλωμένο— κάταγμα των ρινικών οστών που βρέθηκε στο κρανίο του.

Ο δεύτερος σκελετός ανήκε σε νεαρό άντρα ηλικίας περίπου 25 ετών, με εξαιρετική βιολογική και μορφολογική διαμόρφωση. Η στάση του, αντίθετα με αυτή της γυναίκας, έδειχνε προσεκτική ταφική τοποθέτηση, εκτός από μια σημαντική ανατομική ανακολουθία: το κρανίο του βρέθηκε σε απόσταση μικρή, αλλά ασύμβατη για τη φυσιολογική άρθρωση του σκελετού (ε ι κ. 3). Η πιθανότητα διαταραχής της ταφής κατά την ανασκαφή αποκλείστηκε, όχι μόνο από την προσεκτική αποκάλυψη ακόμη και των μη σημαντικών μερών του σκελετού, αλλά κυρίως από την απουσία διαταραχής στην άρθρωση των αυχενικών σπονδύλων και στην άρθρωση της κάτω γνάθου προς το κρανίο, που η διατήρησή της φανερώνει αρχική ταφική τοποθέτηση του κρανίου στη θέση όπου βρέθηκε. Επίσης, διαπιστώθηκαν δύο ακόμη ενδεικτικά στοιχεία (Brothwell 1972, Fischer-Fabian 1975) για τον αποκεφαλισμό του ατόμου: οι δύο πρώτοι αυχενικοί σπόνδυλοι —ο άτλας και ο επιστροφέας— βρέθηκαν αρθρωμένοι μεταξύ τους, αλλά αποχωρισμένοι από τη σπονδυλική στήλη, όπως και το κρανίο. Από τον τρίτο αυχενικό σπόνδυλο, στη θέση του οποίου πρέπει να έγινε ο αποχωρισμός της κεφαλής, βρέθηκε μόνο ένα τμήμα του σπονδυλικού τόξου, ενώ το σπονδυλικό σώμα καταστράφηκε τελείως από το όργανο αποκεφαλισμού κατά τη θανάτωση του ατόμου (ε ι κ. 4).

Δρ. Θ. Κ. ΠΙΤΣΙΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alekshin, V. A. 1983: Burial customs as an Archaeological Source, Curr. Anthrop. 24, αριθ. 2, σ. 137-149.

Brothwell, D. R. 1972: Digging up bones. Λονδίνο.

Fischer-Fabian S. 1975: Die ersten Deutschen, Ludwigsburg.

Häusler, A. 1983: On Burial Customs as an Archaeological Source, Curr. Anthrop. 24, αριθ. 3, σ. 404-405.

Malinowski, T. 1983: More on Burial Customs as an Archaeological Source, Curr. Anthrop. 24, αριθ. 4, σ. 525-526.

Πίτσιος, Θ. Κ. 1984: Η ανθρωπολογική μελέτη των σκελετικών ευρημάτων αρχαιολογικών ανασκαφών, Ανθρωπολογικά (υπό έκδοση), Θεσσαλονίκη.

Σαρλά-Πεντάζου, Μ. 1981: Αρχαιολογικές έρευνες στα Άβδηρα, Θρακικά Χρονικά 1980-1981, σ. 36, 58-60.

IN SITU UNTERSUCHUNG PALÄOANTHROPOLOGISCHER FUNDE ARCHÄOLOGISCHER AUSGRABUNGEN

DAS BYZANTINISCHE GRAB CCII VON ABDERA

Die in situ Untersuchung paläonthropologischer Funde während archäologischen Ausgrabungen stützt sich sowohl auf die Beobachtung der anatomischen Artikulation der Knochen eines Skeletts, wie auch auf die Befunde die den architektonischen Aufbau und die mechanischen Eigenschaften des Knochengewebes betreffen. Diese Untersuchung kann Informationen über Bestattungssitten und die Zeremonie der Beerdigung liefern. Häufig gewinnt man auch Einblick in Bräuche, die sich nicht nur bei der Grablegung, sondern auch oft vor und nach der Bestattung vollzogen. Solche Informationen können zusammen mit der archäologischen Analyse ausgewertet werden und damit den kulturellen Stand einer Bevölkerungsgruppe mitdefinieren. Im Falle eines ausgedehnteren Friedhofes ist es möglich durch die Analyse der Bestattungssitten, die sich zum Einen aus der Untersuchung der archäologischen Funde und zum Anderen aus der anthropologischen Untersuchung in situ, kombiniert mit der anthropologischen Geschlechts- und Altersbestimmung der Skelette, eine Hilfe bei der Erforschung der gesellschaftlichen Differenzierung entsprechend dem Geschlecht, dem Alter und der Stelle der betreffenden Person im produktiven Prozeß zu bieten.

Im Falle des Grabes CCII auf dem byzantinischen Friedhof in Abdera wurden zwei Skelette, das einer Frau im Alter von etwa 30 Jahren und das eines jüngeren Mannes im Alter von etwa 25 Jahren, die gleichzeitig zusammen bestattet waren, gefunden. Die atypische, seitliche Stellung der Frau, die unachtsam ins Grab geworfen war, sowie die körpernah, zur Zeit ihres Todes abgetrennten Beine zeugen von dem gewaltsamen Ende ihres Lebens. Im Gegensatz dazu war der Mann in der wohl bräuchlichen Rückenstellung sorgfältig begraben. Entscheidend in diesem Fall war die Beobachtung der nichtanatomischen Stellung des Schädels. Der Schädel, wie auch die beiden ersten Halswirbel wurden zwar artikuliert, aber weit weg von der Wirbelsäule gefunden. Der 3. Halswirbel ist nur bruchstückhaft erhalten und der Wirbelkörper fehlt, eine Tatsache die im Falle einer Enthauptung bekannt ist.

TH. K. PITSIOS

SOME POSSIBLE EVIDENCE FOR AN AMPHICTIONY AT TIRYNS

In 1962 two underground passages of Mycenaean date were discovered on the northwest side of the lower acropolis of Tiryns. The inscriptions, the subject of this paper, were with the words of the editors[1] "engraved on the blocks which covered the passages on the outside of the citadel wall in the latter half of the 7th century B.C." The letter forms and the manner of writing yield this date.

The inscriptions —written in the so-called "Schlangenschrift" or False Boustrophedon — are very fragmentary, and it is not clear whether they were parts of only one text or of several ones. It is, however, evident that they add substantially to our knowledge of post-Mycenaean Tiryns. They inform us that about 600 B.C. a sort of religious community was existing at the site apparently with Zeus and Athena as the main deities (texts 1-4 line 4. *SEG* 30, 380). So what community could it have been?

First I will draw the reader's attention towards the offices πλατιΓοιναρχοι and their apparent subordinates, the πλατιΓοινοι. Both terms are not attested elsewhere and their meaning uncertain. Hitherto two explanations have been suggested: the editors have emended the words as being similar to the ἄρχοντες and παράσιτοι known from Attica and (ἐν)σίταρχοι and ἔνσιτοι from the Peloponnesos[2]. But L. Dubois[3] has derived the terms from the verb πλαθύω after an exquisite study in a derivation of the two titles from Sanskrit. According to Dubois the πλατιΓοινοι might then be a college of attendants of Zeus and Athena in charge of the libations of wine at religious ceremonies[4]. Of these two interpretations I would regard the latter as the most conclusive etymologically.

Another official, mentioned the ἰαρομνάμον, is known from amphictionies around in Hellas[5]. We possess evidence which informs us that there existed such a religious community at Argos[6], and if we assume with the editors of "our" inscriptions that "the Archaic community (of Tiryns) was composed of scattered κῶμαι that used the acropolis and its immediate surroundings as their center"[7], we will have an obvious exam-

1. Editio princeps: N. Βερδελής, M. Jameson, Ἰω. Παπαχριστοδούλου, Αρχαϊκαί επιγραφαί εκ Τίρυνθος, AE 1975, pp. 150-205, with an English summary.

2. *Op. cit.*, p. 205.

3. *REG* 93 (1980), pp. 250-256.

4. Thus the editors of the *SEG*, lemma cit.

5. For e.g. the Delphic Amphictiony see the Amphictionic Law Syll³ 145 from 380/79 B.C. Compare with the ὅρκος Ἀμφικτιόνων Syll³ 826 C from 117 B.C. Cf. G. Busolt - H. Swoboda, Griechische Staatskunde, p. 1302 with n. 2. Notice the frequent mention of ζαμίαι in "our" inscriptions, no. 7, 12, 13. It indicates that the ἰαρομνάμονες of Tiryns had imposed fines upon the πλατιΓοίναρχοι, 7: τ]ὸ νς πλατιΓοινάρχονς [τὰ]ν ζαμίαν παρσχ̣ε̣[ν]τοον ο[ι]νον, presumably because they did not take sufficient care of the libations. That the ἰαρομνάμονες had the power of imposing fines is clear from Syll³ 145, lines 24-26: αἰ δέ τις [τὸς νόμους τούτους παρβαίνοι, τοὶ ἰ]αρομ[νάμ]ονες ζαμιόντων ὅτινί κα δικαίωι σφιν δοκῆι εἶμεν ἐπι[ζαμίωι].

6. Paus. 4. 5, 1, παρὰ Ἀργείοις συγγενέσιν οὖσιν ἀμφοτέρων ἐν Ἀμφικτυονίᾳ διδόναι δίκας.

7. *Op. cit.* 205. It corresponds well with the original sense of ἀμφικτίονες "they that dwell round or near" (LSJ s.v. ἀμφικτίονες).

ple of a local amphictiony. As sources for the history and topography of the area like Pausanias and Strabo do not mention any cult of Zeus and Athena at Tiryns, it seems therefore clear that the amphictiony was a purely local one and their cults of minor importance or they had only importance during a short period. Thus I cannot see any reason to doubt that Hera —as usually held— was the main deity on the acropolis of Tiryns in archaic times.

How long time was the amphictiony then established at Tiryns? The answer may be found in the fact that about 600 B.C. neighbouring Nauplia was destroyed by the Argives[8]. I think it likely that Tiryns was destroyed, too, just as it happened later in the second half of the 5th century B.C.[9]. The more powerful Argos could hardly have accepted as a fact the autonomy of Tiryns, about which we learn from the mention of the δάμος (texts 1-4) and the ἀλιαία (texts 1-4, 5).

Then I will conclude that the sacred laws of "our" inscriptions were inscribed not very long time before the decline of the amphictiony of Zeus and Athena at Tiryns contemporary with a destruction of the site about 600 B.C.[10].

OVE HANSEN
German Archaeological Institute

8. Paus. 4. 24, 4; 35, 2. Str. 8, 373.

9. Paus. 2. 17, 5.

10. I am indebted to Professor Jerker Blomqvist, University of Copenhagen, who kindly read and made comments on an earlier version of this paper. Any mistakes that remain are, of course, my own.